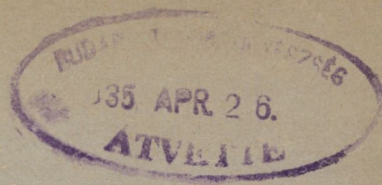

1439
50634

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

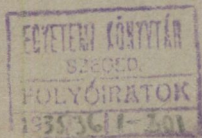
ÚJ FOLYAM

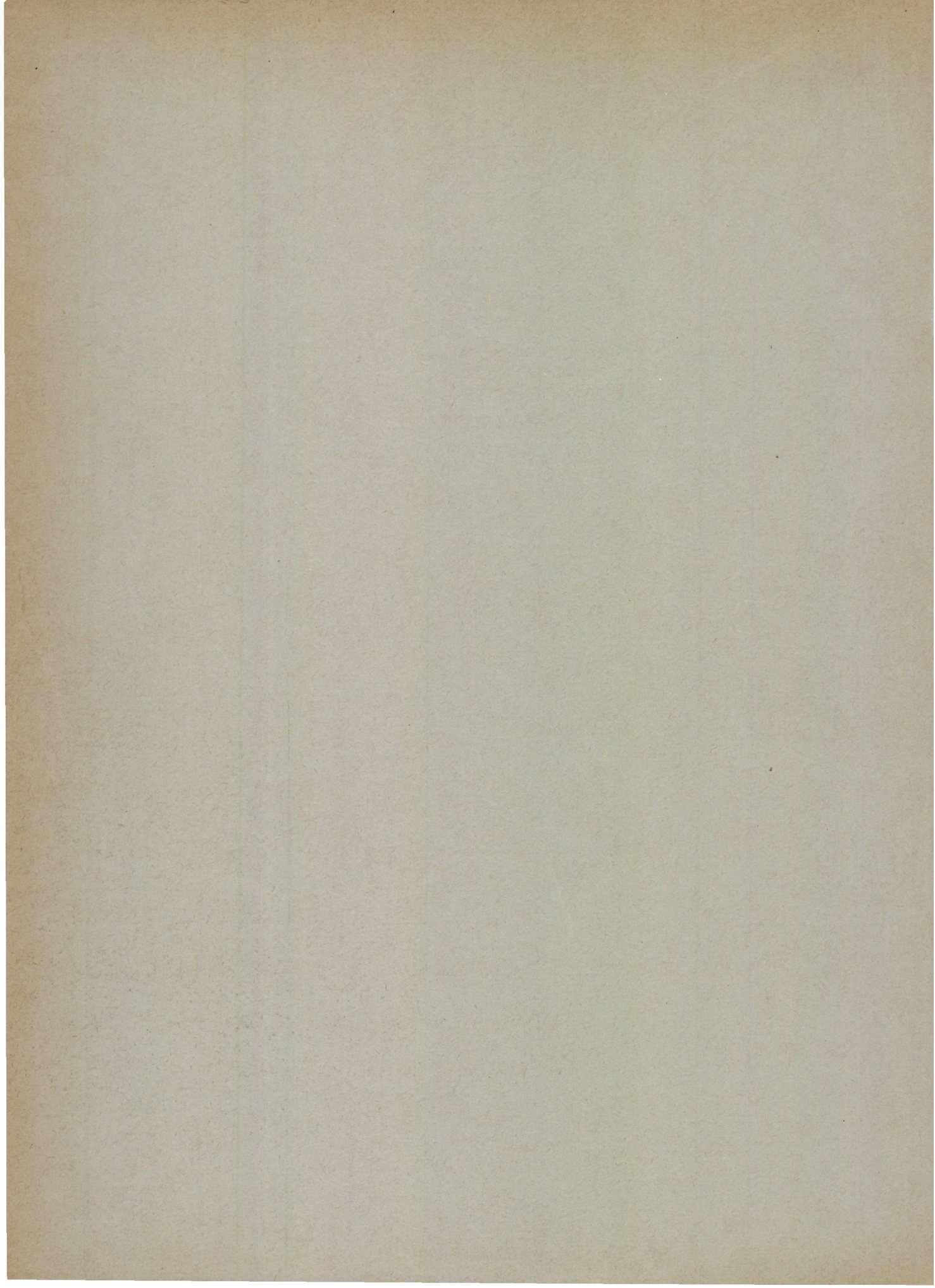
1934

XLVII. KÖTET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1935

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

ÚJ FOLYAM

1934

XLVII. KÖTET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1935

50634

TARTALOM.

	Lap
LUIGI D. UGOLINI: A legújabb olasz archeológiai kutatások Albániában	1
UGO FERRAGUTI: A vulci-i etruszk bika gipszmásolata a M. N. Múzeumban ..	5
SZABÓ KÁLMÁN: A Kecskeméti Múzeum ásatásai	9
PAULOVICS ISTVÁN: Dolichenus-háromszögek tartója Brigetióból	40
ERDÉLYI GIZELLA: Aeneas menekülése	49
MÁRKINÉ POLL KATALIN: Kürtösvégű karkötők az avar-korból	56
KAMPIS ANTAL: Lőcsei Pál mester	66
HÖLLRIGL JÓZSEF: A csengeri ref. templom kriptájának leletei.....	97
BIRÓ JÓZSEF: Két kolozsvári főúri barokk-palota	115

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

TOMPA FERENC: A hatvani bronzkori lakótelep	133
PAULOVICS ISTVÁN: Újabb kutatások a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak környékén	134
LÁSZLÓ GYULA: Előzetes jelentés a kiskőrös-vágóhídi dűlői ásatásokról	140
Ifj. dr. GALLUS SÁNDOR: Előzetes jelentés a fonyód-bélatelepi ásatásról.....	141
HORVÁTH TIBOR: Honfoglaláskori sírok Tiszaburán.....	141
BARTUCZ LAJOS: A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak embertani vizsgálatá- nak előzetes eredménye.....	148
ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándor- lási útjaihoz	149
PAULOVICS ISTVÁN: A nógrádverőcei római erőd feltárása.....	158
Prof. Dr. ANTON D. KERAMOPULLOS: A régi Makedonok nemzetisége.....	163
Dr. VALKÓ ARISZTID: Solymár-vár újabb ásatási eredményei	164
GARÁDY SÁNDOR: A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. II.....	165
PIGLER ANDOR: Pótlások az «Evagationes spiritus» c. cikkéhez.....	169

KÖNYVISMERTETÉSEK.

VALENTIN KUZSINSZKY: Aquincum. Ausgrabungen und Funde (<i>Oroszlán Z.</i>)	170
NAGY LAJOS: Az aquincumi orgona. (<i>Erdélyi G.</i>)	172
Dr. HEINRICH DRERUP: Die Datierung der Mumienporträts. (<i>Marót Károly</i>)	173
KADIĆ OTTOKÁR: A jégkor embere Magyarországon. — Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn (<i>Gaál István</i>)	175
J. BAYER: Der vor- und frühgeschichtliche Mensch auf dem Boden des Horner Bezirkes (<i>Ifj. dr. Gallus Sándor</i>)	176
Teleilat Ghassul I. Compte rendu des fouilles du l'institut biblique pontifical (<i>Ifj. dr. Gallus Sándor</i>)	177
Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. (<i>Révhelyi (Réh) Elemér</i>)	178
Tanulmányok Budapest multjából. II. 1933. (<i>Zádor Anna</i>)	180
Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. (<i>Révhelyi (Réh) Elemér</i>)	181

* * *

Márton Lajos † (<i>Tompa F.</i>)	183
Gróf Calice Ferenc † (<i>—r —l.</i>)	185
Prof. Ernst Steinmann † (<i>—d—</i>)	185

NÉVMUTATÓ

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XLVII. (1932–33) KÖTETÉHEZ.

- Agárd, lelet : 174.
 Albert szobrász : 115.
 Alexandria : 75, 163.
 Alpár, lelet : 68.
 Alsó-Jára, lelet : 169.
 Althann M. Károly : 179.
 Amykle : 58.
 András, II., király : 115.
 Antellami, Benedetto : 105, s köv. ; 110, 111, 113.
 Antoninus Pius : 20, 50, 52.
 Aquincum : 157, 161, 163, 182, 183.
 Aradföldvár, lelet : 174.
 Arnolfo di Cambio : 118.
 Artjukhov : 80.
 Athen : 38.
 Augustus : 182.
 Aureliusok sírja : 25.
 Aurelius, Marcus császár : 20, 31, 33, 158, 183.
 Ausonius : 22.
 Autun : 103.
 Ágoston, szent : 9, 22.
 Badacsony, lelet : 176.
 Badarászsziget, lelet : 171.
 Bágyog, lelet : 176.
 Baka, lelet : 166.
 Baksomhegy, leletek : 175, 176.
 Baldung Grien, Hans : 49.
 Balkockra, lelet : 186.
 Balsa, lelet : 172.
 Bamberg : 109.
 Bánkut, lelet : 76.
 Bare-Tribovo, lelet : 75.
 Bathykles : 58.
 Batta, lelet : 97.
 Bél Mátyás : 178.
 Béla, III., király : 115.
 Belgrád : 183.
 Berain, Jean : 191.
 Berettyóújfalu, leletek : 97, 174.
 Bergmann, Josef : 124.
 Berkesz, lelet : 166. j
 Bernini : 190.
 Bezdéd, lelet : 174.
 Bizánc : 108.
 Bjelimer, lelet : 78.
 Bjelobrod, lelet : 95.
 Blech, Johann Georg : 189.
 Bodrogsapadány, lelet : 169, 172.
 Bokrospart, lelet : 68.
 Bologna : 58, 111.
 Bonfini : 137.
 Borosjenő : 104.
 Borromini : 190.
 Bozsók, lelet : 176.
 Bölcske, lelet : 93.
 Bőnyréta, lelet : 176.
 Brabia, lelet : 169.
 Brieg : 181.
 Brigetio (Ó-Szőny) : 145, 146, 155 ; lelet : 97.
 Bruck : 191.
 Bruxelles, Musée d'Art et d'Histoire : 129.
 Bryaxis : 163.
 Budapest : 189 ; Angyalföld, lelet : 186 ;
 Gyűjtemények : Fővárosi Múzeum
 kőtára : 101, 112 ; Kubinyi gyűjt. :
 164, 166 ; Magángyűjtemények : 38,
 135 ; Nemzeti Múzeum : 39, 44, 62,
 s köv. ; 87, 88, 93, 94, 98, 104, 154,
 163, 178 ; Ráth György-Múzeum :
 164, 166 ; Szépművészeti Múzeum :
 135 ; Múcsarnok : 125 ; Óbuda :
 46, 189.
 Bulgar : 83.
 Calari, B. : 49.
 Canzian, lelet : 169.
 Caracalla : 43, 60.
 Cascina Ranza, lelet : 177.
 Castione dei Marchesi, lelet : 177.
 Cebepusztá, lelet : 88.

- Cerutti : 190.
 Chantilly : 92.
 Claudianus : 22.
 Claudius Gothicus : 158.
 Cloelia virgo : 48, 50.
 Commodus : 183.
 Concesti, lelet : 75.
 Constans : 159.
 Constantinus, Nagy : 21, 149, 157.
 Constantius II. : 159.
 Constantius Chlorus : 159.
 Corneto : 60.
 Corvin János : 178.
 Cosmas mesterek : 118.
 Cremona : 104.
 Csabrendek, lelet : 97, 169.
 Csala, lelet : 91.
 Csobánc, lelet : 176.
 Csonkás-Ried, lelet : 166.
 Csorna, lelet : 174.
 Curtius, Marcus : 52.
 Czikó : 103; lelet : 174.
 Debrecen, Déri múzeum : 112; lelet : 168.
 Demecser, lelet : 171.
 Dété, lelet : 164.
 Domahida, lelet : 172.
 Donatianus : 152.
 Donatus : 152.
 Dorfmeister : 189.
 Dumont, J. : 49.
 Dunahida, lelet : 169.
 Dunapentele (Intercisa) : 44, 46, 47, 53,
 144 s köv. 155, 158.
 Dürnstein : 181.
 Eger, lelet : 174.
 Eleusis, lelet : 38.
 Ellguth, lelet : 185.
 Endrőd, lelet : 187.
 Eratosthenes : 59.
 Eszék : 183.
 Esztergom : 112, 115; Keresztény Mú-
 zeum : 121, 123 s köv. : 128, 129 s köv.
 Euhodus, C. Junius : 161.
 Fano : 104.
 Farnos : 112.
 Félegyháza, leletek : 87, 93.
 Fellner Jakab : 189.
 Féltorony : 189, 191, 192.
 Fenékpuszt, lelet : 176.
 Ferrara : 100, 113.
 Filippo de Santi (de Venetiis) : 119.
 Firenze : 142.
 Fischer v. Erlach, J. B. : 189 s köv.
 Floris, Fr. : 49.
 Fokoru, lelet : 172.
 Fontana, Carlo : 190.
 Forlì : 104.
 Frankfurt, Städelsches Institut : 135.
 Freidank : 127.
 Frisch, Joseph : 181.
 Fövenypuszt, 54, 60.
 Fuchsstadt, lelet : 185.
 Gabel : 191.
 Galgóc, lelet : 76, 97.
 Gallienus : 157.
 Garai Jób és László : 178.
 Géber Antal gyűjteménye : 116.
 Genova : 190, 191.
 Gerendás, leletek : 195.
 Goethe : 7.
 Gorzsa, lelet : 86.
 Gottland : 73.
 Gödöllő, múzeum : 164; lelet : 174.
 Göllersdorf : 191.
 Göttweig : 191.
 Graffenried gyűjt. : 176.
 Graufesenque : 182.
 Great Bliznitsa : 80.
 Grüniger, Johann : 125.
 Guarini : 190.
 Guercino : 49.
 Győr, leletek : 69, 88, 89, 92, 93, 97.
 Gyulafehérvár : 101, 103, 111, 112.
 Hajduböszörmény, lelet : 185.
 Halmágy : 103.
 Hamburg, Iparművészeti múzeum : 75.
 Hasfalva, lelet : 186.
 Hemesa : 145.
 Hemina, Lucius Cassius : 48.
 Herbord : 82.
 Hilarius : 183.
 Hildebrandt, J. L. v. : 189 s köv.
 Hillebrandt, Fr. A. : 189.
 Hódmezővásárhely : 86.
 Holics : 189.
 Horatius Cocles : 48, 50, 52.
 Höfel, Blasius gyűjt. : 124, 129, s köv.
 Hövej, lelet : 176.
 Hyginus : 59.
 Intercisa : 1. Dunapentele.
 Ipolyi Arnold gyűjt. : 124, s köv. : 129.
 Ismid, lelet : 77.
 István, szent : 68, 69, 178.
 Ják : 109, 110, 188.
 Jászfényszaru, lelet : 76, 77.
 Jovianus : 157.
 Julianus Apostata : 157.
 Kajár, lelet : 176.
 Kántorjánosi, lelet : 172.
 Karcsa : 112.

- Katharein, lelet : 166, 169.
 Kecskemét, Városi múzeum : 73, 90,
 lelet : 89, 93.
 Kemece, lelet : 166, 172.
 Kér, lelet : 172, 176.
 Kertsch : 80.
 Keszthely, lelet : 174 ; Balatoni múzeum :
 176 ; Keszthely-Dobogó, lelet : 176.
 Kiew : 79.
 Kiliti, lelet : 176.
 Kisbény : 112.
 Kishegyes, lelet : 95.
 Kiskunhalas : 91.
 Kislód, lelet : 176.
 Kismarton : 189.
 Klimó György : 112.
 Klostár, lelet : 95.
 Klosterbruck : 191.
 Kolozsvár : 98.
 Kopcsány : 189.
 Körmöcpusztá, lelet : 91.
 Krauss, J. A. : 188.
 Lajos, II., magyar király : 141.
 Lázárpatak, lelet : 169.
 Lébény : 187.
 Le Brun, Charles : 49.
 Leoni, A. : 49.
 Lessing : 30.
 Liebermann : 17.
 Liegnitz : 181.
 Likócpusztá, lelet : 176.
 Lionardo da Vinci : 190.
 Livius : 48, 50.
 London, British Museum : 75, 77, 79, 161.
 Lovasberény, lelet : 97.
 Lucca : 112.
 Lucius Verus : 149, 157, 183.
 Lukianos : 58.
 Magyaróvár : 189 ; Múzeum : 163.
 Mainz : 47.
 Majano, Benedetto da : 142.
 Mantegna : 49.
 Marcus Romanus : 116, 118, 120.
 Margit, Árpádházi boldog : 115.
 Marot, Jean : 191.
 Marsigli : 158.
 Martialis : 51, 52.
 Martinelli, A. E. : 189.
 Mátyás, Hunyadi M. király : 137, 139,
 s köv. : 178, 179.
 Maulbertsch, Anton : 189.
 Medici, Pietro és Giovanni : 142.
 Medvedze, lelet : 169.
 Mehntack, lelet : 79.
 Meldolla, A. : 49.
 Mesarites : 9.
 Mestere, az apostolvértanúságok : 135.
 Mester, E. S. : 126.
 Mestrius : 46.
 Mezőörs, lelet : 88.
 Michalkow, lelet : 172.
 Mihálydy gyűjt. : 176.
 Milano, Ambrosiana : 22.
 Modena : 100, 102, 104, 105, 112.
 Mosonszolnok, lelet : 175.
 München, Állami könyvtár : 126, 128.
 Nádudvar : 112.
 Nagyfalu : 187.
 Nagykálló, lelet : 172.
 Nagyláng : 54.
 Nagyság, lelet : 97.
 Nagyszeben : 189.
 Nagyszombat : 189.
 Neisse : 181.
 Nicolaus szobrász : 100.
 Nikias : 30.
 Novák, lelet : 169.
 Nürnberg : 129.
 Nyék (Buda mellett) : 137.
 Nyirbogdány, lelet : 172.
 Nyitra, lelet : 97.
 Odorico, Beato : 119, 120.
 Oláh Miklós : 137, 138.
 Olcsvaapáti, lelet : 169.
 Olmütz : 181.
 Omodeo, Giov. Ant. : 142.
 Oracsek Ignác : 179.
 Orczi, lelet : 172.
 Ordas, leletek : 95.
 Orosius : 22.
 Ó-Szőny : I. Brigetio.
 Ottó, bambergi szent : 82.
 Ovidius : 161.
 Pacatus : 182, 183.
 Paris, Cluny múzeum : 122. Bibl. Nat. :
 161.
 Paris, M. : 189.
 Parma : 102, 103, 105, 106, 108, 112,
 113, lelet : 177.
 Parmegianino : 49.
 Patiniotti, lelet : 72.
 Paulus : 22.
 Paulus Silentiarius : 9.
 Pausanias : 58, 59.
 Pavia : 101, s köv. ; 110 ; Certosa : 142.
 Peccatel, lelet : 177.
 Pécs : 100, s köv. ; 112, s köv.
 Pécska, lelet : 97.
 Pencz, Georg : 49.
 Penni, G. F. : 59.

- Pergamon : 6.
 Perjámos, lelet : 87, 92.
 Perm : 83.
 Peschiera, lelet : 177.
 Peseltiera, lelet : 169.
 Péter szobrász : 115.
 Petrianec, lelet : 75.
 Piacenza : 102, 104, 113.
 Pilgram, Anton : 188.
 Pilin, lelet : 69, 95.
 Pisa : 105, 112.
 Pisano, Giovanni : 118.
 Plutarchos : 48.
 Pompeji : 31, 71.
 Porsena : 48, 51, 52.
 Poveliano, lelet : 177.
 Pozsony : 135, 189.
 Prandauer : 181.
 Prestaveky, lelet : 169.
 Prudentius : 22.
 Pucho, lelet : 169.
 Pusztá-Bakod, lelet : 71, 80.
 Pusztadobos, lelet : 172.
 Quedlinburg : 23.
 Rad, lelet : 73.
 Ráckeve : 191.
 Raffael : 59.
 Rákospalota, lelet : 169.
 Ráksi, lelet : 176.
 Ravachaulo, Bartolomeo : 116.
 Regensburg, Hist. Verein gyűjt. : 128.
 Rheinzaabern : 158, 182.
 Ricci, Sebastiano : 49.
 Riemenschneider, Till : 116.
 Rimaszombat, lelet : 168, 187.
 Roma : 6, 7, 10, 16, 17, 22, 24, s köv. ;
 31, s köv. ; 50, 58, 190. Gyűjtemé-
 nyek : Museo Capitolino : 161. Museo
 Nazionale : 21. Vatikán : 21, 23.
 Rossano : 35.
 Rozgonyi család : 178.
 Rubens : 49.
 Sajó-Gömör ; lelet : 172.
 Salzberger Antal : 188.
 Salzburg : 191.
 San Donnino : 104, 110, 111, 112, 113.
 Sandby, lelet : 177.
 Sansovino, Francesco : 116.
 Sárpentele : 60, 61.
 Sárvár, lelet : 175.
 Sasvár : 189.
 Scaevola, Mucius : 44, s köv. ; 47, s köv.
 Schiavone : 49.
 Schlosshof : 191.
 Schonen, lelet : 177.
 Schönhof, J. H. : 49.
 Sedschütz, lelet : 185.
 Severus : 60.
 Sextus Aurelius Victor : 50.
 Siegburg : 129.
 Silius Italicus : 51, 52.
 Solymár : 177, s köv.
 Sopron : 189.
 Sopronnyék, lelet : 176.
 Sóstó, lelet : 91.
 Spalato : 104.
 Stambul : 9.
 Strassburg : 125.
 Susa : 71.
 Sümeg, Darnay múzeum : 176.
 Symmachus : 22.
 Szabadbattyán, lelet : 95.
 Szavoyai Jenő : 192.
 Szécsény, lelet : 96.
 Szeged, múzeum : 91 ; Szeged-Bazár-
 halom, lelet : 173 ; Szeged-Óthalom,
 lelet : 174 ; Székesfehérvár, múzeum :
 52, 54, s köv. leletek : 69, 103, 112 ;
 Székesfehérvár-Demkőhegy, lelet : 95.
 Szekcső : 183.
 Szentes, múzeum : 68, lelet : 87 ; Szentes-
 Tisi, lelet : 96.
 Szentgál, lelet : 174, 176, 177.
 Szentmihály, lelet : 88, 89.
 Szepeshely : 112.
 Szigliget, lelet : 169, 176.
 Szob (Vendelin), leletek : 94, 97.
 Szolyva, lelet : 174.
 Szőreg, lelet : 91, 92, 93.
 Tác : 54, 60.
 Tákern-tó, lelet : 177.
 Tamásfalva, lelet : 169.
 Tápiószéle, lelet : 95.
 Tarnau, lelet : 185.
 Tata, lelet : 177.
 Tausch Kristóf : 181.
 Tét, lelet : 175.
 Tibolddaróc, lelet : 164-171.
 Tihany-Alsóvár, lelet : 176.
 Timanthes : 31.
 Timomachos : 31.
 Tiszaszentimre, lelet : 88.
 Tivoli : 163.
 Torda : 163.
 Toroczkó-Szt.-György, lelet : 75.
 Tószeg, lelet : 96.
 Toulouse : 105.
 Trajanus : 19, 24, 30, 31.
 Trier, Provinzialmuseum : 110.
 Turdos : 115.

- Tündérmajor, lelet : 176.
 Udine : 118, lelet : 177.
 Ujlaki Miklós : 178.
 Új-Szőny, lelet : 172, 175.
 Ulászló, I., magyar király : 88.
 Ulászló, II., magyar király : 137, 138, 141.
 Vác : 179, 189 ; Múzeum : 73.
 Valens : 157, 159.
 Valentinianus : 157.
 Várhely : 163.
 Velem-Szt.-Vid, lelet : 168, 169, 171, 186.
 Venezia : 116, 118, 120.
 Venni : 119.
 Verche Saltovo, lelet : 78.
 Vereb, lelet : 174.
 Verocchio : 142.
 Verona : 102.
 Veszprém : 112.
 Vettersfelde, lelet : 79.
 Vezzolano : 102.
 Vitalis : 159.
 Viterbo, múzeum : 112.
 Vogelgesang, lelet : 72.
 Walafrid Strabo : 127.
 Westerndorf : 156 s köv. ; 182.
 Wien : 190, s köv. Gyűjtemények : Áll.
 Levéltár : 189. ; Lemann gyűjt. : 124 ;
 Kunsthist. Museum : 18, 80, 161. ;
 Museum für Völkerkunde : 93 ; Wie-
 nerneustadt (Bécsújhely) : 124, 129,
 135, 136, lelet : 177.
 Wiligelmus szobrász : 100.
 Winkler, Florian : 136.
 Würzburg : 191.
 Zöldhalompusztá, lelet : 79.
 Zsennye, lelet : 62, s köv.

NÉVMUTATÓ

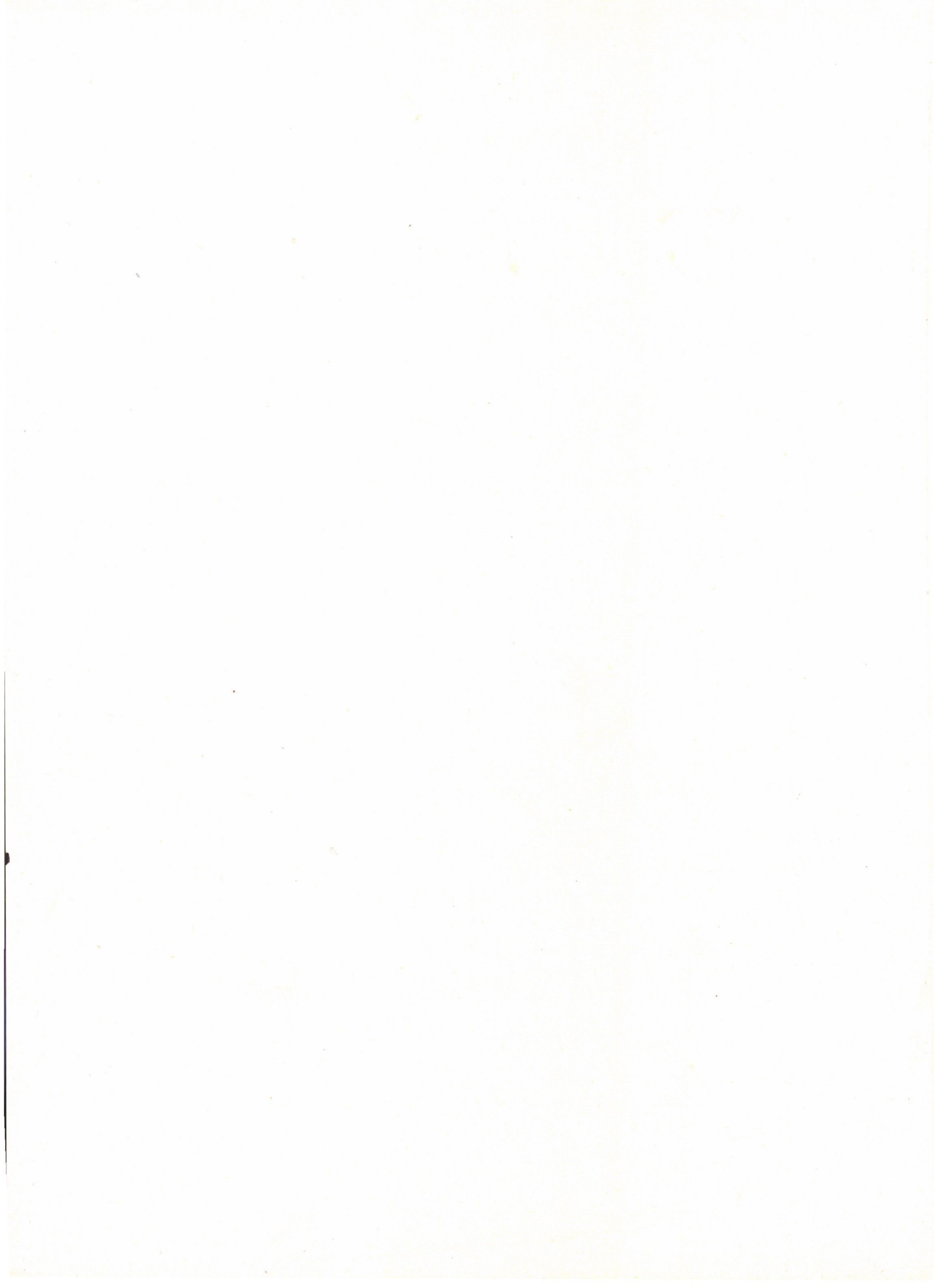
AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XLVI. (1934) KÖTETÉHEZ.

- Aalen, lelet : 41, 46.
 Aboba-Pliska, lelet : 145, 147.
 Aetos : 1.
 Ágnes, III. Endre felesége : 105.
 Aineia : 52.
 Akrokorinthos : 164.
 Aleppo : 147.
 Alexandria : 48.
 Aman, Johann : 182.
 Amann, Jost : 112.
 Ambras : 113.
 Ammianus Marcellinus : 162.
 Anonymus : 182.
 Antoninus Pius : 53, 55, 171, 173.
 Aquincum : 55, 162, 170—172, 180.
 Argentario : 5.
 Arkesilaos : 52.
 Athen, Bizánci múzeum : 46. Néprajzi
 múzeum : 146, 147.
 Augustus : 173.
 Badia : 6.
 Bajza József : 117.
 Balla : 129.
 Bamberg : 91.
 Bánffy Dénes : 131.
 Bánffy Elek : 124.
 Bánffy György : 115, 118.
 Bánffy József : 129.
 Bánffy Miklós : 131.
 Bánffy Pál : 129.
 Bangor, H. Peirce gyűjt. : 147.
 Bártfa : 91.
 Báthory Zsófia : 109.
 Beethoven : 181.
 Beirut : 147.
 Benedekhegy, lelet : 113.
 Berlin, Altes Museum : 41. Museum für
 Vor- und Frühgeschichte : 64.
 Bernini : 55.
 Besztercebánya : 67, 72.
 Bethlen cs., Iktári : 129.
 Bicken János érsek : 100.
 Binetz Sámuel : 127.
 Blaumann, J. E. : 115, 116, 118, 120,
 122, 123, 125.
 Bonaparte Luciano herceg : 5.
 Bonczhida : 118, 126.
 Bonn, Provinzialmuseum : 54.
 Brassó : 106.
 Braun és Hegenberg : 112.
 Brigetio (Ó-Szöny) : 40, s köv. : 134-140.
 Brindisi : 1.
 Brown, Ed. : 161.
 Brüsszel : 112.
 Budapest : 131, 134, 162, 178-183. Gyűj-
 temények : M. T. Akadémia kézirat-
 tára : 74. Iparművészeti Múzeum :
 105. Nemzeti Múzeum : 40, 97, 98,
 101, 104, s köv. : 109, 112, 113, 114,
 133, 134, 140, 141, 143, 147, 159.
 Óbuda : 171.
 Butrinto (Buthrotum, Vuthroto) : 1, s
 köv.
 Cadjavica, lelet : 58, 59.
 Caesar, Julius : 52.
 Caracalla : 173.
 Carnuntum, lelet : 41, 170.
 Carpaccio, V. : 182.
 Cirpi I. Dunabogdány.
 Claudiusok : 173.
 Cocumella : 5, 6.
 Constantinus, Nagy : 134.
 Contraaquincum : 181.
 Corneille : 116.
 Cranach, L. : 72, 75.
 Csenger, leletek : 97, s köv. ; 105, 107,
 s köv.
 Cserbel : 149.
 Cserkút, lelet : 56, 58, 60, s köv.
 Csicsólábfalva : 149.
 Csiksomlyó, lelet : 106.
 Csürös Antal : 128.

- Csűrös József : 127.
 Csűrös Mihály : 127, 130.
 Damaszkusz : 147.
 Danzig : 68, 80, 92, 94, 95.
 Drežda, Grünes Gewölbe : 182.
 Dukász Mihály : 148.
 Dunabogdány (Cirpi) : 171.
 Dunakeszi : 162.
 Dunapentele (Intercisa) : 49, s köv. ; 54,
 s köv. ; 171.
 Eger : 167.
 Elinaia : 163.
 Endre, III., magyar király : 105.
 Ephesos : 170.
 Ercsi, lelet : 61.
 Erdélyi obszidiánlelőhelyek : 150—156,
 157, s köv.
 Erzsébetváros : 119.
 Etrusca Caere : 6.
 Fayûm : 173.
 Fegyvernek, lelet : 107.
 Ferdinánd, I., magyar király : 108.
 Ferenc, I., magyar király : 128.
 Firenze : 73, 78, s köv. ; 86, 87.
 Flaviusok : 173.
 Fonyód-Bélatelep : 141.
 Fövenypusztá : 51, 54.
 Fraknó : 113.
 Freilaubersheim, lelet : 63.
 Fülöp, II., makedón fejedelem : 163.
 Füzitő : 139.
 Gádoros, lelet : 145.
 Galgenberg bei Horn : 177.
 Gallienus : 173.
 Gátér, lelet : 65.
 Gebhardt, Johann : 127.
 Germanus, M. Lucilius : 171.
 Gernyeszeg : 118, 157.
 Gindter Ferenc : 119.
 Glód : 149.
 Gnesen : 78.
 Granada, lelet : 61.
 Gotland : 65.
 Graf, Th. : 173.
 Hadrianus : 47, 52, 173.
 Hamburg, Museum für Kunst und Ge-
 werbe : 148.
 Hartmann Antal : 126, 127.
 Hartmann Gottfried : 126.
 Hargita : 149.
 Hatvan : 134 ; Strázsahalom : 133, 134.
 Hawara : 173.
 Haydn : 181.
 Heddernheim, lelet : 40, 41, s köv. : 46.
 Hegenberg I. Braun és Hegenberg.
 Hencida, lelet : 145.
 Herodotos : 163.
 Heron : 172.
 Héthárs : 88.
 Hizsnyó : 91, 92.
 Hoffmann gyűjt. : 174.
 Hoffmann Simon : 127, 128.
 Horn : 176.
 Höbling : 179.
 Höfel, Blasius gyűjt. : 169.
 Hörger Antal : 183.
 Intercisa I. Dunapentele.
 Ithome : 164.
 Jakab, Szandeci : 74.
 Jeruzsálem : 174.
 Johannes Zimisas bizánci császár : 146.
 József, II., császár : 117.
 Jung József : 120, 181.
 Junia Rufina : 4.
 Justi, Carlo : 116, 126, 127, 128, 131.
 Jutas, lelet : 65.
 Juvavum : 170.
 Kairo : 147.
 Kalivo : 1.
 Kanizsay cs. : 113.
 Káposztafalva : 67.
 Karolina, I. Ferenc felesége : 128.
 Károly, III., magyar király : 179.
 Károly, L. otharingiai : 179.
 Kassa : 81.
 Kastro-Tigani, lelet : 146.
 Kecskemét, múzeum : 9, s köv.
 Kenézlő : 145.
 Kertsch : 147.
 Keszthely, lelet : 62.
 Kiew : 60.
 Kigyós, lelet : 148.
 Kiskörös : 60 ; lelet : 140.
 Kiskunhalas, múzeum : 108.
 Kisoroszi : 161.
 Kis-Petri, lelet : 112.
 Kisréti part : 9, s köv.
 Kisszeben : 68, 82, 84, s köv. : 95.
 Kisszekeres, lelet : 101.
 Klagenfurt : 170.
 Knin, lelet : 60.
 Kocsárdi Mihály : 126, 127.
 Kolozsvár : 114—132. Erdélyi Múzeum :
 105, 116.
 Konstantinápoly, I. Sztambul.
 Korda Anna grófnő : 116, 124, 127.
 Korfu : 1.
 Konstantinos Monomachos : 148.
 Köln : 54, 55. Wallraf-Richartz Museum :
 54.

- Kömlöd, lelet : 40, s köv. : 44, s köv.
 Königsberg : 112.
 Körmend, lelet : 106.
 Kőszeg lelet : 112.
 Krakkó : 72, 76, 77, 81, 82.
 Krim, lelet : 61.
 Ktesibios : 172.
 Kunágota, lelet : 140.
 Kunszentmárton, lelet : 65.
 Kurucdomb : 139.
 Küüllővár, lelet : 105, 107.
 Lajos, II., magyar király : 112.
 Larissa : 164.
 Laurion, lelet : 146.
 Leder, Joseph : 116, s köv.
 Leibicz : 88.
 Lettner Jakab : 181.
 Licinius : 134.
 Ljucina, lelet : 60.
 London, British Museum : 40, s köv. ; 52.
 South Kensington Museum : 79.
 Losonc, lelet : 101.
 Lőcse : 67, 69, 72, s köv. : 83, s köv. ;
 94, s köv.
 Lugasch, lelet : 60.
 Luzina : 82.
 Lüben : 82.
 Lykosura : 164.
 Mainz, lelet : 100.
 Májer János : 124.
 Maremma : 5.
 Mária, II. Lajos felesége : 112.
 Marosvásárhely : 124.
 Marsigli : 134.
 Mathey, Johann : 180.
 Mátyás király : 179.
 Merklas Vencel : 67, 69.
 Messingschlaeger, D. M. : 76.
 Meytens : 131.
 Mezőbán : lelet : 65.
 Misly János : 124.
 Miskolc, múzeum : 108.
 Molnár József : 97, s köv.
 Mussolini : 2.
 Mussolini-barlang : 175.
 Nachtigall János : 127.
 Nagybécskerek, lelet : 58.
 Nagyszeben : 106, lelet : 112, 115, 118.
 Napoli, Museo Nazionale : 53.
 Nógrádverőce : 158, s köv.
 Nürnberg : 72, 73, 75, s köv. ; 85, 86,
 94, 95.
 Nyék (Buda mellett) : 165, 179.
 Nyitraivánka : 148.
 Olmücsi Ágoston : 182.
 Orbetello : 5.
 Orestis : 163.
 Ovidius : 52.
 Pál, lőcsei : 66-96.
 Paris, Louvre : 147.
 Paul, Pawel mester : 93, 94.
 Pécs : 58, 62 ; Majorossy Imre-múzeum :
 66.
 Perjépuszta : 139.
 Petronia Grata : 53.
 Phidias : 2.
 Phokas : 56, 59.
 Polláck Mihály : 182.
 Poetovio : 170.
 Prati, Fr. : 179.
 Probatas, Aelius Quintus : 171.
 Proculus, Publius Paquinus : 174.
 Prokop, Ph. J. : 55.
 Ptolemaios : 173.
 Pusztasárány, lelet : 61.
 Pusztatót, lelet : 140.
 Ráckeve : 55.
 Rákóczy György, II. : 109.
 Reintwarth József : 127.
 Róma : 52, 55, Museo Capitolino : 53,
 Bibl. Casanatense : 169, Museo Kir-
 cheriano : 53, Villa Giulia múzeuma : 8.
 Rozsályi Kun család : 101.
 Ságvár : 176, 177.
 Sárvár, Sári templom temetője leletei :
 108.
 Sarkad-Peckesvár : lelet : 145.
 Sarnen : 105.
 Schongauer : 72, 75.
 Schönbrunn : 55.
 Selitsa : 163.
 Siatista : 163.
 Solymár : 164, 165.
 Sommer János : 129.
 Sperfogel Konrád : 70, 76.
 Still Pál : 67.
 Stoss, Veit : 67, 68, 72, 76, 78, 81, 82,
 85, 86, 87, 90, 91, 92, 95.
 Schuchbauer Antal : 127.
 Schwabach : 78, 85, 86.
 Sztambul : 147, 172, Görög-római-bizánci
 régiségek múzeuma : 146.
 Szamosújvár : 120, 127, 128.
 Széchy cs. : 114.
 Szeged : 58.
 Székelykál : 127.
 Székesfehérvár, múzeum : 49, 51.
 Szentendre, lelet : 56.
 Szentes, múzeum : 40, s köv.
 Szentfalva : 179.

- Szent János-Elefánt : 109.
 Szentlőrinc (Buda mellett) : 83.
 Szófia, Nemzeti Múzeum : 145.
 Szolnok, lelet : 105, 107.
 Szombathely : 58.
 Szőny : 134, 139.
 Taman : 147.
 Tarnas cs. : 7.
 Tata : 136.
 Teleilat Ghassul : 177, 178.
 Teleki Ádám : 116.
 Teleki II. Ádám : 116, s köv.; 120.
 Teleki László : 118.
 Teurnia : 170.
 Thalinger : 120.
 Thermopylae : 163.
 Tholdalagi II. László : 116, 124, 126, 127.
 Thunau : 177.
 Tiberius : 173.
 Tinódi Sebestyén : 108.
 Tiszabura, leletek : 141-148.
 Tiszaúrt, lelet : 108.
 Tiszaúrt : 9.
 Torda : 126, lelet : 40.
 Tordos : 157.
 Tószeg : 133, 184.
 Tótfalva : 88.
 Traismauer, lelet : 40, s köv.
 Trajanus : 173.
 Trója : 51, 52.
 Tucher, Sebaldus : 78.
 Uurin : 53.
 Tdenheim, lelet : 64.
 Ulászló, I. magyar király : 165.
 Ulászló, II. magyar király : 82, 165, 179.
 Ungvári István : 128.
 Urbanovitz Márton : 69, 80, 96.
 Überlacher Antal : 119.
 Valea Brád : 149.
 Valentinianus : 140, 159, 162.
 Velem-szent-Vid : 58.
 Vergilius : 1.
 Veszprém, múzeum : 113.
 Vitruvius : 172.
 Vivari-tó : 1.
 Vörösmart, lelet : 65.
 Vulci : 5.
 Wass Katalin : 124.
 Wechselberg bei Mödling : 177.
 Weimar : 63.
 Wesselényi Mária : 116.
 Wien (Bécs) : 113, 134, Kunsthist. Mu-
 seum : 40, 171, Universität : 53, 54.
 Wiesbaden, múzeum : 40, 46.
 Wiska, lelet : 62.
 Worms, lelet : 63.
 Wurmlingen, lelet : 63.
 Zsigmond magyar király : 179.
 Zugmantel, lelet : 42, 44, 46.

A LEGÚJABB OLASZ ARCHEOLÓGIAI KUTATÁSOK ALBÁNIÁBAN.

Viszontagságos kutatások után végre ősi akropoliszt találtam, a Kalivónak nevezett dombon, közel a Vivari-tóhoz. Ez azonban topográfiai sajátosságok miatt nem lehetett a már Vergilius által is említett Buthrotum. Ugyanazon nap délutánján sikerült föllelnem egy közelben lévő dombon az igazi Buthrotum romjait. A velenceiek erődöt építettek ugyanerre a dombra, Butrintónak nevezve el. A bennszülöttek Vuthrotónak hívják. A következő napok folyamán pedig teljesen ismeretlen, fallal kerített várost fedeztem fel a meredek Aetos dombon.

Természetesen rögtön ásatni akartam a második városban, sajnos, ez a kívánságom csak négy év múlva, 1928-ban vált valóvá. Meg kell azonban jegyeznem, hogy az első időkben csak kevés hely adott olyan jó eredményt, mint amelyet a butrintói ásatásoknál értünk el; másrésről azonban, kevés hely dicsekedhetik ily gazdag történelmi szubsztrátummal.

Butrinto történetét Vergilius is megénekelte. (Aen. III. 293. és folyt.) Kevés olyan festői helységet ismerünk, mint Butrinto. A hasonnevű tóba (Vivari-tónak is nevezik) nyúló földnyelven emelkedő, meredek, zöldelő erdőkkel fedett dombon vannak romjai. A környező természet képe hol hegyes, hol meg völgyi jellegű, a szerint, hogy a domb melyik oldaláról nézzük: kéklő ködön keresztül fölmerül a távoli Korfu képe is.

Az akropolisz csúcsán telepedtek le a kutatók 1928. márciusában. Szorgos munka, sok nehézség és küzdelem után megjelentek az első eredmények. Természetesen az első próbaásatások célja a klasszikus falak mentén az volt, hogy megtaláljuk a Vergilius által említett városkaput. Ezt a kaput Vergiliusnak látnia kellett, mivel véleményem szerint ismerte Butrintót, hisz annyi topográfiai sajátosságáról tesz említést! Különben is Butrinto erősen hozzá volt nőve a római történelemhez és főleg igen közel feküdt Brindisihez is.

A kutatás eredménye eleinte kétséges volt. A városkapu balra fekszik a kikötőtől. A helység megközelítésének ez az útja az ásások előtt használhatatlan volt. A helyreállítási munkák befejezése után igen érdekesnek mutatkozott. 5 m magas, azonban a mérést a jelenleg létező burkolat alatt egy méterrel kell kezdeni ; a jelenlegi út velencei eredetű. Tökéletes állapotban maradt meg, boltozata gyámköveken nyugszik. A falak feltárása közben napfényre került egy másik kapu is, kisebb ugyan, mint a Porta Scea, de igen érdekes, mert architrávja szobrászilag is meg van munkálva. Bikát evő oroszlánt ábrázol, ezért Porta del Leone-nak nevezték.

A legnehezebb, de egyben legérdekesebb feladat a butrintói színház feltárása volt. Az ásások kezdete előtt csak a színpad falának egy kis része volt látható a föld színe fölött. A talajnak ezt a részét sűrű erdő fedte. Azonfelül felépítése sem engedte sejtetni hasonló arányú épület létezését ezen a helyen. A cavea majdnem teljesen hozzásimul a Butrinto-domb déli lejtőjéhez. Balra Asklepios 1929-ben kiásott oltára, jobbra még nem teljesen kiásott római épület található. A kitűnő állapotban lévő ülőhelyeken gyakran találtunk feliratokat. A félköralakú cavea öt részre van osztva és négy lépcsővel közelíthető meg.

Az orchestra padlója fehér mészkővel van borítva. Úgy az orchestra mint a cavea a színház legrégibb részei, Kr. e. IV., v. Kr. e. III. század elejéről származnak. A színpad a császárság elején épülhetett, görög maradványokon és elég jó állapotban maradt ránk. A színpad mélyén (scenae frons) ívek és szobor-fülkék láthatók ; a pulpitus homlokzata márvánnyal borított fülkével van ellátva : egy félköralakú mélyedés arra szolgált, hogy a függönyt az előadások kezdetekor beleeresszék. A színpad háta mögött a színpadi hatások előkészítésére szolgáló helyiségek találhatók, pl. hangok, villámok, mennydörgés, deus ex machina stb.

A színpad és a cavea között lévő két, fedett bejáraton lépett a kórus a zenekarba. A színpad oldalain lévő ajtók a színészek számára voltak fenntartva. A szobrokat is a színház területén találták meg. Legszebb a «Dea di Butrinto» feje, amelyet I. Zogu király Őfelsége Mussolininek ajándékozott (l. kép). Az utolsó ásások alkalmával napfényre került műemlékek legértékesebb darabja egy Asklepios-fej. (Phidias-iskola.)

Az ásások sok akadályba ütköztek. A fedő földréteg megközelítette a tíz métert ; az évszázados fák gyökerei behatoltak a falrepedésekbe ; görgetegek akadályozták a föltárás szabályos menetét ; a szob-

rokra állandó felügyeletet kellett gyakorolni; a lépcsőfokok és a feliratok csak növelték a nehézségeket.

Az expedíció a római emlékek feltárására is nagy gondot fordított. A színház mellett megtalálták a fürdő egyik helyiségének (talán a frigidarium) padlóját, színes, geometrikus ábrákból összetett mozaikdísszel.

A színház mögött Aesculapnak szentelt két helyiségű fogadalmi templom látható. A belső helyiségben szobrok, feliratok és a fogadalmi oltár voltak elhelyezve. Körülbelül 350 agyagdarabból álló ex voto gyűjtemény.

Nem messze ettől a helytől, babérrdőtől körülvéve félköralapú- és -medencéjű nimfeumot letek; négy méter magas és három fülkével ellátott sövényfallal körülvéve. Itt találtak egy fiatal Bacchust és egy Apollót ábrázoló szobrot, mindkettő római eredetű.

Igen nehéz volt egy csodatevő vízűnek hitt kút feltárása. A kút egy előcsarnok-féléből áll, utána bolthajtással fedett fülke következik, mely a vizet védi. A víz sótartalmú. Az építmény alapja görög eredetű, felső része római. A bolthajtás élénk színű freskója két

1. KÉP. A BUTRINTO-I ISTENNŐ.

pávát ábrázol, köztük kehely. A kút kávján a következő görögnyelvű felirat olvasható: «Giunia Rufina, a nimfák barátnője».

A késői római emlékek feltárása elsőrendű eredményeket adott. Találtak egy mozaikpadlórészt, azonfelül egy centrális keresztelőkápolna romjait (Kr. u. V. sz.) mozaikpadlóval ellátva. 16, római épületekről származó oszlopon nyugodott a tetőszerkezet. Az épület középpontjában állt a görög keresztalakú keresztelő medence. A padlómozaik kitűnő állapotban maradt meg. Sokszínű, hét koncentrikus körre van felosztva, ezekből öt geometrikus mintákból van összetéve, kettő pedig állatokat ábrázoló medaillonokból. (64 darab.) A bejárat és a keresztelő medence közt két szimbolikus kép töri meg a mozaik rajzát; az egyik az Oltáriszentséget ábrázolja; szőlőtőkék, szőlőfürtökkel, a másik a keresztséget: két ivó szarvassal. Felettük a latin kereszt.

A nekropoliszban nagyszámú sírt kutattunk át. Koruk változó, a hellén kortól egész napjainkig terjed. Említésre méltó a korszakból, bronzokból, csontokból és üvegekből álló sírfelszerelés. Aranytárgyakat is találtak.

Az itt említett ásatásokon kívül, helyszűke miatt nem sorolhatom fel a többi. Azonban nem hallgathatom el a különböző történelemelőtti tárgyaknak a fölemlítését, melyeket szép számban találtunk.

Luigi d. Ugolini.

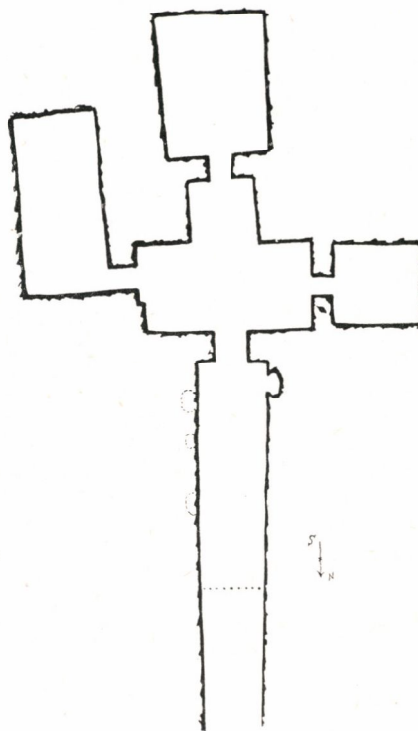
A VULCI-I ETRUSZK BIKA GIPSZMÁSOLATA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

Vulci az etruszk dedacopolisz egyik leggazdagabb és leghatalmasabb városa volt. A város a toscanai Maremma nagy völgyében, az Argentario félsziget mellett, egy sziklás hegyen emelkedett, melyet a Fiora folyó határolt. Tengeri kikötője is volt, Cosa (Ansedonia), a jelenlegi Orbetellohoz közel.

A hegység körül, 2000 hektáron fölüli körzetben terült el a hatalmas nekropolisz, ahol a Kr. e. VIII. és VII. sz.-tól a kereszténység első évéig találunk sírokat.¹

Ezt a hatalmas sírvárost, melyet véletlenül fedezett fel 1828-ban Bonaparte Luciano herceg,² egy évszázadon keresztül kutatták és vizsgálták a leg híresebb ásatók, értékes eredményeket érve el. Utoljára François ásatott, aki a cocumellai³ ásatásoknál lelte halálát 1857-ben. Azóta feledés borult a természet és az emberek által feldúlt és elhagyott nekropoliszra.

Ez a tragikus haláleset és a hozzá fűződő legendák arra ösztönöztek, hogy napvilágra hozzam azokat a kincseket, melyeket ez a romokkal, bokrokkal és földomlásokkal borított talaj féltékenyen őriz és ezzel hozzájáruljak az etruszk értékek hatalmas épületéhez.

^{1-8*} jegyzeteket lásd az olasz szövegénél.

2. KÉP. TARNAS-SÍRKAMRA ALAPRAJZA.

Öt éven keresztül, 1927-től 1933-ig,⁴ ásattam a mocsaras és maláriás síkság csöndjében, Raniero Mengarelli mérnök, az «Etrusca Caere» fölfedezőjének segítségével ; állandóan lelkesítve attól a nyüzsgő élettől, melyet a csákány szabadított ki époszt zengve őseink bölcsességéről, művészetéről, tudományáról és arról a nagyságról, amelyet elérniök sikerült, amikor az alig néhány kilométernyire fekvő Róma alig jutott el ifjúkora első felvillanásaihoz.

Fölkutattam és napvilágra hoztam a cocumellai katonai gyász- emléket, a hozzátartozó földalatti folyosókkal, templomokkal és belső helyiségekkel. Feltártam egész sorozatát azoknak a sziklasíroknak, melyek a Fiora folyó melletti sziklába vannak vágva ; kijavítottam és újra használhatóvá tettem a badiai etruszk hidat,⁵ ásattam továbbá a városban is.

Rábukkantam egy sereg fogadalmi oltárra a város mellett folyó patakocska mentén, majd a városhoz tartozó templomok alaprajzaira, végül egy hatalmas, még átvizsgálatlan temetővárosra ; jóllehet az én kutatásaim előtt kb. 10,000 sírt vizsgáltak át, én is kinyitattam és átkutattam legalább⁶ 3000-et! A Fiora melletti sziklacsoporthoz, a híres

3. KÉP. A 3. SÍRKAMRA BEJÁRATA.

4. KÉP. A 3. SÍRKAMRA.

François-sír (6) mellett, — ahonnan közismerten értékes festmények származnak — kiástam egy egész sorozat kamrasírt, melyeknek mindegyike előszobafélével és több nagy helyiséggel is kapcsolatos. Ezek a sziklába vájt szobák a faház típusát mutatják, gerendákkal és eresszel.

Ezekben a helyiségekben egész családok szarkofágjai voltak elhelyezve, a nemzetségnevek föltüntetésével vagy a nélkül. Itt található a «Tarnas»-család⁷ igen tágas sírja a Kr. e. IV. sz.-ból. A sírt a rablók kifosztották, úgyhogy a legtöbb szarkofág meg van rongálva.

A negyedik helyiségben egy jelenleg darabokban lévő nagyméretű szarkofág volt, amely két hatalmas térdeplő bikának a mellső részét ábrázoló gyámkövön nyugodott. Ezek a nagy szobrászi készséggel megmintázott gyámkövek, «nenfro»-nak nevezett puha szürke kőből, tanúi egy fejlett verista művészetnek. És tanúi az akkor Etruriában használatos szarvasmarha fajtának is, mely valószínűleg a Duna-völgyéből származott, alpesi és tengeri cserekereskedés útján.⁸ Ez a körülmény is igazolja, hogy már akkor is voltak kapcsolatok Etruria és a jövőendő Pannónia közt, azaz a mostani Olaszország és Magyarország közt.

Midőn Budapesten meglátogattam a Múzeum gipszmásolatainak

gyűjteményét és a nagy etruszk művészetet nem láttam képviselve, elhatároztam, hogy gipszmásolatot készíttetek a bikáról és ajándékképpen eljuttatom a Múzeumhoz. Különösen azért is, mert ez a bika teljesen más jellegű, mint a múzeumok megszokott etruszk gyűjteményeiben levők, kiválóan jelképezi a mai Magyarország helyzetét : a leigázott, de le nem győzött bika kész arra, hogy felemelkedjék és megmutassa ifjúi erejét.

Hóman Bálint őexcellenciája jóakarata révén, ajándékomat elfogadták és jelenleg a Bika a Múzeum nagy gipszei közt foglal helyet.

Sajnos, ötévi munka után fel kellett függesztenem a vulci-i ásatásokat, a római Villa Giulia múzeumának ajándékozva a szállítható anyagot. Ez a csak részben átvizsgált anyag nagy művészi értéket képvisel. Vulci még sok meglepetést rejt méhében, és én remélem, hogy a jövőben napfényre hozhatom őket.

Ugo Ferraguti.

A vulci-i ásatások tiszteletbeli felügyelője.

5. KÉP. A VULCI-I BIKA FEJE.

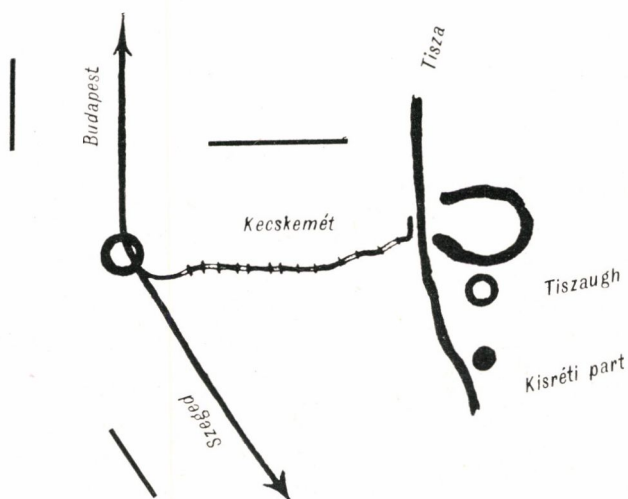

KECSKEMÉTI MÚZEUM ÁSATÁSAI.

I.

Kisréti part.

A *Kisréti part* Tiszaugh község mellett Radwány Károly úr és neje, br. Fechtlig Margit úrnő birtokán fekszik. (L. térkép 6. sz.) Az Ő vendégszeretetük s áldozatkészségük tette lehetővé ezen őskori

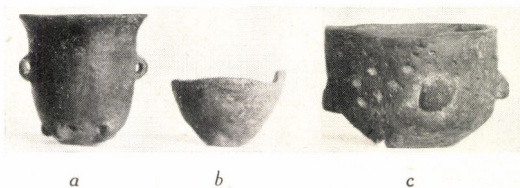

6. KÉP.

telephely feltárását. A telephely a környező területből 3—4 méterre kiemelkedő parton terül el. Az ásatást 1924 év őszén kezdtem meg és folytattam pár éven át. A telephelyen található összes edénytöredéket összegyűjtöttük s hazahozva kitisztogattuk s úgy kíséreltük meg a darabokból edényeket összeállítani. A munka nem volt könnyű, hiszen több kocsisámra menő edénytöredék került elő. A fáradság meghozta a maga eredményét, mit az itt bemutatott anyag eléggé igazol.

A telephely egyrétegű, egy és ugyanazon időből, ugyanazon népek ottélése folytán keletkezett kulturréteg, melynek vastagsága néhol az 1 métert is eléri, s bőven tartalmazza a nép által elhasznált edények töredékeit, az elfogyasztott állatok csontdarabjait. A felásott terület 300—400 négyszögméternyi. A part egyik oldalán a laposban

7. KÉP. I. SZ. SÍR EDÉNYEI.

két méter mélységben is vannak iszapos lerakódásban ilyen edénydarabok, ami azt mutatja, hogy a nagyobb kiterjedésű meredek parton álló telephelyet a víz valamikor alámosta és az beszakadozott.

Temetkezés.

A telephelyen két kuporodott sírt találtam. Mindkét sír bolygatatlan helyzetben feküdt, a csontvázak 10 cm vastag agyagréteggel voltak borítva, mely fölött a telephely humuszos edénydarabokkal, állati csontokkal kevert anyaga volt. Az itt lakó nép tehát közvetlenül lakóhelye mellett s nem mélyen temette el a halottait. Mindkét sír

8. KÉP. II. SZ. SÍR EDÉNYE.

csontváza erősen kuporodott helyzetű, úgyannyira, hogy a II. sír csontvázának ujjpercei az alsó állkapocs között feküdtek, mintegy oda benyomódtak. A csontok rossz állapotúak és nagyrészt csak töredékekben kerültek elő. A koponyák kerekfejségre engednek következtetni és mindkettőnek fogai között több az odvas. Mindkét sír csontváza fejjel keletnek, lábbal nyugatnak feküdt, oldalra fektetve északra nézett. A két sír egymástól 3 méternyire volt.

Az I. sz. sírban a csontváz arcrésze előtt bütyköslábú pohár volt elhelyezve (7. kép, a), amelybe bele volt téve egy kis ivóedényke (7. kép, b). A hasrész előtt durva kidolgozású bütykös-csésze feküdt (7. kép, c), amely arra enged következtetni, hogy az hirtelenében a temetkezés céljára készült, mert az egész telephely edénydarabjai között nem található ilyen primitív kidolgozású. A legjelentősebb e sír mellékletei

között a bütyköslábú, pohárszerű edény (7. kép, a), amely kidolgozásra, formára és díszítésre teljesen azonos a telephely többi jellemző anyagával s így kétségtelenné teszi, hogy az I. sz. sír a telephely népének temetkezése.

A II. sz. sír szegényebb mellékletben, egyedül egy durvább kidolgozású, bütykökkel díszített virágcserep-formájú edény volt elhelyezve a csontváz mellrészénél (8. kép). Jelentősége ennek az edénynek is megvan, mert kidolgozásra, formára, bütykök elhelyezésére nézve azonos a pusztai svánházi rézkori temetkezés sírmellékleteivel.¹

Telephely.

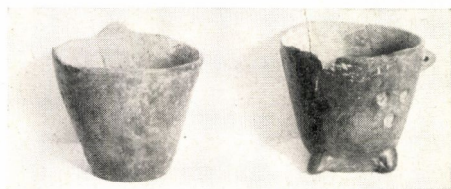
A két síron kívül a telephelyen még néhány emberi koponyadarab és egy gyermekállkapocs égett töredéke került elő. Származhattak ezek későbbi időből is, mert a kistréti part nevezetű őskori telephelyen bronzkori urnatemetkezés is található, ezenkívül a Kr. u. első századokban jazig-szarmata népek települtek ide. Ők a telephelyet eléggé felbolygatták s a földbevált putrihelyeket, melyek valószínűleg őskori népeké voltak, használatba vették. Tizenegy putrihely volt a telephelyen, amelyek köralapúak, fölfelé szűkülők, tehát méhkasformák, átmérőjük 140—180 cm, magasságuk 150—170 cm. Az igen laza, hamus földdel telt putrihelyekből mindig a jazig-szarmata népekre jellemző edénydarabok kerültek elő.

A telephelyen nagymennyiségben található állati csontdarabok azt mutatják, hogy az őskori nép bővében volt a háziállatoknak. Különösen a juh fordul elő nagymennyiségben, de bőven akad tehén, kecske és bivalycsont darabja is. Viszont más őskori telephelyekhez képest itt igen kevés a folyamikagyló. Ezen adatokból a népnek pásztorkodó, állattenyésztő főfoglalkozására következtethetünk. A telephelyen található őz, szarvas, vadkan csontmaradványai azt mutatják, hogy a vadászatot is kedvvel űzték. A nagymennyiségű halszálka és halgerinccsont pedig igazolja, hogy a halnak bővében voltak.

Összefoglalva a telephelyre vonatkozó megfigyeléseket, megállapíthatjuk, hogy annak kultúrrétege egy és ugyanazon néptől származik, eltekintve a bronzkori temetkezéstől és a Kr. u. századokban ide települt népvándorláskori nép kevés tárgyi emlékeitől.

¹ Hillebrand J., A pusztai svánházi korarézkori temető. *Archeologia Hungarica*, IV.

Ha van őskori nép, amely kiválóan értett az edénykészítéshez, ismerte a formák nagy változatosságát, az egyöntetűnek látszó díszítést művésziiesen tudta alkalmazni, úgy ez a kistréti telephely népe. Olyan mennyiségben került elő — az aránylag kicsiny telephelyről — edénytöredék, hogy szinte arra következtethetnénk, hogy mivel nagy edény-

a b
9. KÉP. IVÓBÖGRÉK.

készlettel rendelkeztek, a megsérült vagy megcsorbult edényeket könnyen dobálták félre, nem sokra becsülték. Az edények készítésében s azok díszítésében különös kedvüket lelték.

A nagymennyiségű edénytöredékhez képest igen kevés kő- és csontszerszám került elő. A leg-

nagyobb figyelem és körütekintés dacára rézeszköznek vagy szerszámnak darabjai nem voltak találhatók. Néhány agyagból égetett szövőszék vagy hálószerszám nehezeke, illetve ezek darabjai tartoznak még a tárgyi emlékekhez. A telephelyről előkerült edényanyagának egy elenyésző kis részét mutathatom csak be.

Edények.

Amikor összegyűjtöttük a telephely összes edénydarabjait s azokat kitisztítottuk, már nagymennyiségünkél fogva is bizonyos osztályokba soroztuk. Különválasztottuk a durva, díszítés nélküli darabokat, külön a finom kidolgozású, díszítés nélkülieket, azután a finom kidolgozású, díszített edénydarabokat raktuk különböző csoportokba. Hosszú, majd egy évig tartó munka, keresés, találgatás eredménye volt, hogy a rengeteg edénydarabból fél, vagy majdnem egész edényeket össze tudunk állítani.

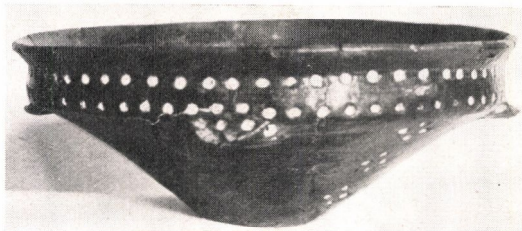
A durvább kidolgozású és díszítetlen edénydarabok az összes mennyiségnek mintegy $\frac{2}{3}$ -át tették, több kocsira való anyagot képeztek s igen hasonló voltuk miatt meg sem kísérelhettük ezekből edényeket összeállítani. Így a durvább kidolgozású edényekből csak kisebb ivóedényeket tudok bemutatni (9. kép, a, b). A durvább kidolgozású edényanyagról még annyit kell megjegyezni, hogy bütyökdíszítésük ezeknek is van és más őskori telephelyek edényanyagához viszonyítva finom kidolgozású és jóégetésűeknek mondhatók.

A finomabb kidolgozású, díszített edénydarabokból összeállított

edényeket könnyebb áttekintés végett csoportokba osztjuk. A csoportok mellett bemutatjuk az ugyanazonfajta edények díszített darabjait.

Az első csoportot képezik a *nagy tálak*. Ezeknek kidolgozása sokszor nem vetekszik még a finomabb edényekével, az edényfal vastagsága fél, sőt másfél cm is van. Felületük fényes, máz-

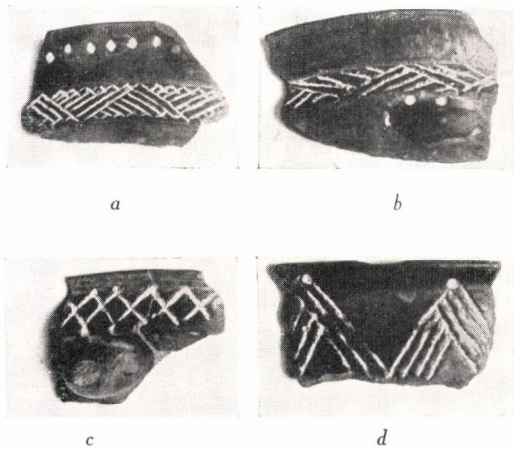
szerű anyaggal van bevonva. Átmérőjük 30–50 cm, oldalaik erősen szétállóak, magasságuk 10–12 cm. Díszítésük fehértömésű pont, illetve pontcsoport, vagy rendszeren háromszöget alkotó vonaldísz (11. kép

10. KÉP. NAGY TÁL.

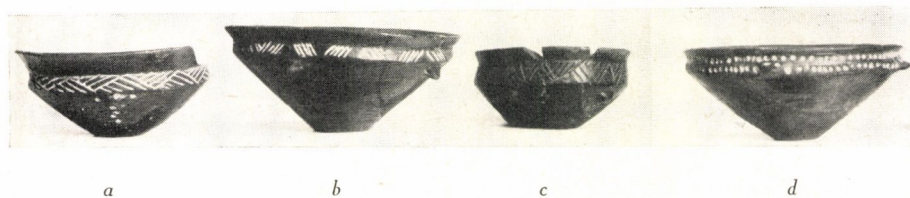
a, b, c, d). A tálak nyakrésze éles vonalakkal eltagozódik az oldaltól, a díszítés rendszeren a szájszél és oldal között álló 2–3 cm széles, leginkább szembetűnő részen nyer elhelyezést (10. kép és 11. kép a, b, c, d). Kevés díszítés jut az edény oldalrészére. A nagy tálaknak rendszeren négy szabályosan elhelyezett bütykük van, amelyek rendszeren a díszített rész alatt nyernek elhelyezést (10. kép).

A nagy tálak formáit követik a finomabb kidolgozású, vékonyfalú *hís tála* (12. kép a, b, c, d). Átmérőjük 14–17 cm, magasságuk 6–7 cm. Anyaguk jól iszapolt, kívül-belül finom kidolgozású. Az edények fala, különösen a szájszélek felé igen elvékonyodik, gyakran csak 1–2 mm, viszont a fenék felé erősen megvastagodik. Díszítésük, bütyök el-

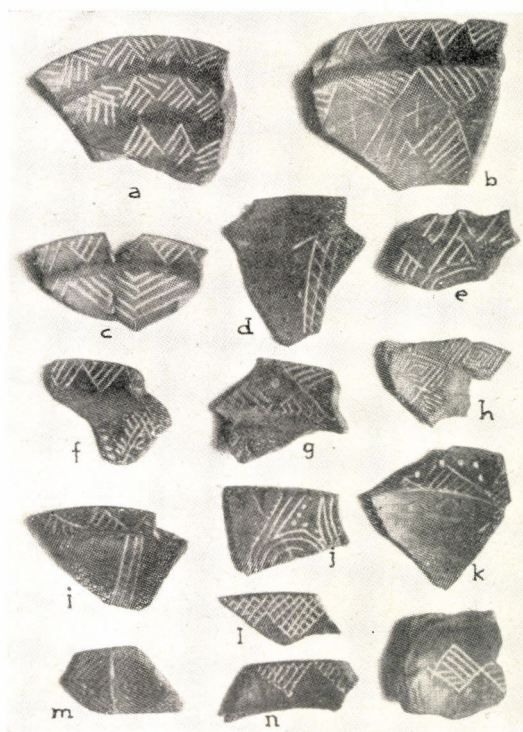
11. KÉP. NAGY TÁLAK DÍSZÍTÉSEI.

helyezésük megegyezik a nagy tálakéval. A szájszél és oldal közötti leginkább szembetűnő 1–2 cm széles rész van, fehértömésű pontsorokkal vagy háromszöges vonaldíszekkel ékítve. A díszített rész alatt szabályosan nyer elhelyezést a négy bütyök, ezek kivételesen kerülnek a díszítés

12. KÉP. KIS TÁLAK.

közé. Az edény külső oldalfalai ritkán nyernek díszítést. A nagy tálaiktól abban különböznek, hogy míg azoknál a díszítés a belső felületen ritkán fordul elő, legfeljebb csak a kihajló peremszélre terjed, addig a kis tálaiknál igen gyakori a belső díszítés (13. kép, a–o), mely gyakran egészen

13. KÉP. KIS TÁLAK BELSŐ DÍSZÍTÉSEI.

a fenékig terjed (13. kép, a, b, h). A kis tálaik belső díszítésénél találjuk egyedül, hogy a romboéderforma díszítésbe keresztalakot raknak (13. kép, b). Van eset, hogy a kereszt végei kampó- vagy horogszerű bevezést nyernek.

Az ivóedényeknek finomabb kidolgozású darabjai közül néhányat bemutatok (14. kép). Ezek között legszebb a négy bütyöklábon álló, szájafelé kiszélesedő serlegforma. Alakja után az tehető fel, hogy egy állati szarvból készült ivóedény állott mintául készítője előtt (14. kép, a).

Az edények egy másik csoportját képezik a bögre-, kőcsög-, fazék formájú edények. Úgy nagyságban, mint

formában elég eltérőek egymástól. Együvértartozásukat a bütykök elhelyezése igazolja, t. i. rendszeren két átfúrt bütyök van a nyakban (15. kép, a, b, d) s lejjebb az edény kihasasodása alatt másik két vagy négy, egymással szembenálló bütyök nyer elhelyezést (15. kép, a, b, 16. kép,

14. KÉP. IVÓEDÉNYEK.

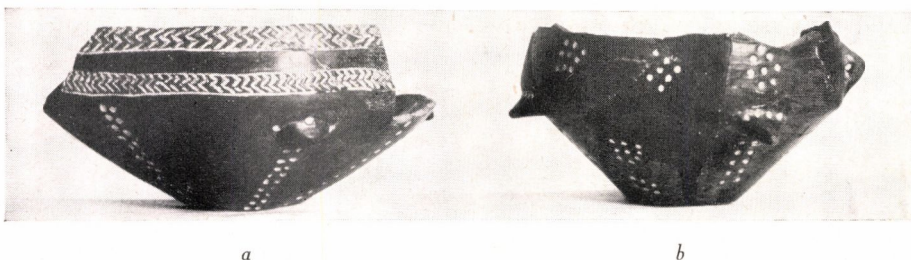
b és 17. kép, b). A bemutatott fényképanyagon nem mindig láthatók a bütykök, mert éppen ezek a darabok hiányoztak az edényekből. A bütykök említett elhelyezéséhez annyira ragaszkodnak, hogy egészen

15. KÉP. BÖGRE ÉS KÖCSÖGALAKÚ EDÉNYEK.

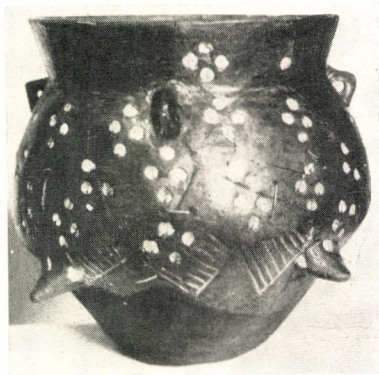
kis, 6—8 cm nagyságú edényeken (15. kép, b), ahol a bütyköknek semmi használati céljuk nincs, szintén alkalmazzák.

Különösen szép díszítése van a majdnem tászerű edénynek (16. kép, a), e díszítés a többi edényekétől némileg eltér. A 16. kép, b edény igen finom kidolgozása miatt érdemel figyelmet. Mindkettőnek fenéke hiányzik s kérdéses, hogy nem csótalpakon állottak-e.

16. KÉP. DÍSZÍTETT EDÉNYEK.

Az ásatás utolsó napján vastagabb kultúrrétegben került elő a telephely egyik legjobb kidolgozású és legszebb díszítésű edénye (17. kép, *a*). Színe vörösbarna, magassága 25 cm, szájátmérője 13 cm. Szájszéle kissé befelé hajlik, oldalának felső részét pompás meander-szalag díszíti, amelyből pontsorok és pontcsoportok futnak a fenék felé. Két füle a szájszélén van elhelyezve, melyek a díszítést megszakítják. Készítője, hogy több helyen ne kelljen elrontania e pompás díszítést, de a kézből való kicsúszást mégis biztosítsa, az edény két oldalán a meander-szalagban két kis lencseformájú dudort alkalmazott. Több edénynél előfordul ez, mert a szebb, egymásbafutó szalagdíszes edényeknél rendszeren ilyen

*a**b*

17. KÉP. FAZÉKFORMÁJÚ EDÉNYEK.

kis apró dudorokkal adnak biztosságot az edénynek kézből való kicsúszása ellen. Pl. 15. kép, *c* edénynél a meander-szalag alatt két kis páros dudor szolgálja e célt.

Igen finom kidolgozású a 17. kép, *b* edény, amely az I. számú sírt fedő rétegből került elő, fenékrésze ennek is hiányzik s így kérdéses, hogy nem ez is csőtalpon állott-e.

Edények készítése és díszítése.

Mielőtt más edénycsoportokra áttérnék, — amelyek a kiséti népre különösen jellemzőek — igen keveset bemutatva a szebb díszítésű edénydarabokból, néhány szóval az edények készítésével és díszítésével foglalkozom.

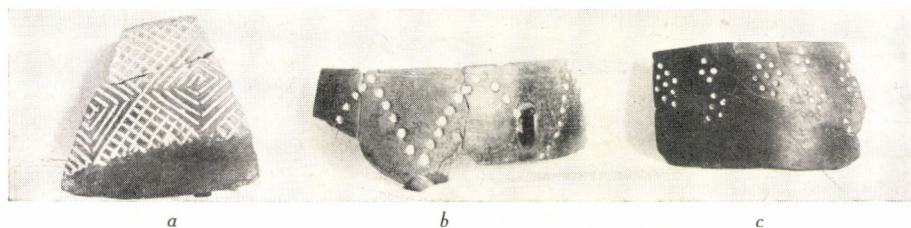
A kiseréti part népe nemcsak tökéletesen úrrá lett az anyag felett, amelyet tetszése szerint alakított igen sokféle edényformává s égetett ki tökéletesnek mondható edényekké, de megrakta azokat fehértömésű pontokból és vonalakkból alkotott pompás díszítésekkel, sőt, mint később látni fogjuk, áttörésekkel és átvágásokkal az edényeket még díszesebbé tette. Az edény külső felületét finom mázszerű anyaggal vonta be s így az edénykészítés mesterségének olyan fokát érte el, amelyhez hasonló még a későbbi korok népeinél sem igen találunk.

A finoman iszapolt agyagból vékonyfalú, gyakran alig 1—2 mm vastagságú, igen jóégetésű edényeket tud készíteni. A leginkább kívül, de gyakran belül is alkalmazott mázszerű anyag a legtöbb esetben jól rátapad az edényekre és nem válik le. (A máz anyaga kémiai vizsgálat szerint anhydridnek, vagyis túlégetett gipsznek bizonyult.)

A telephelyről előkerült néhány túlégetett edénytöredék felvilágosít bennünket az edénykészítés sorrendjéről. Kétségtelenül megállapítható, hogy először a finoman iszapolt agyagot edénnyé formálták, azután csontszerszámmal a díszítést nyomkodták, illetve karcolták bele. A bemélyedésekbe belerakták, belenyomkodták a fehértömést képező állati csontport, azután bevonták az edényt finomabb mázszerű anyaggal s akkor égették ki. A fehértömésű díszítés a kiseréti part edényeinek főjellemzője. A fehértömés anyaga vizsgálat alá véve sósavval gyengén pezseg, mikroszkóp alatt pedig, benne csontszövet-elemek felismerhetők. Azon néhány edénynél, ahol ilyen fehértömésű díszítés nincsen, a bemélyítések nem olyan mélyek, a vonalak szélesebbek és ilyenkor a díszítéseket is borítja a bevonó máz (38. kép, *b*). Az edények színe világosszürkétől szürkésbarna, barna, vörös és feketéig terjed. Általában sötét-színűeknek mondhatók s így a fehértömésű díszítés még jobban kiemelkedik. Hogy a fehértömésű díszítés a benyomkodott, berovátkolt helyeken jól megmaradjon, onnan könnyen ki ne hulljon, e célra többféle módot használtak. Egyik mód az, hogy amikor az edény elkészült, annak még lágyanyagába benyomkodták a pont- vagy vonaldíszítést, töletömtek állati csontporral s ekkor az egész edényt átsimították. Így nemcsak a benyomkodás által előállott dudorokat tüntették el, hanem a benyomkodás széleit visszanyomva, a bemélyített pont- és vonaldíszek felső felületei megszűkültek, záró peremet kaptak s ezáltal a fehértömés azokban jobban megmaradt. Ugyanezen célra szolgált, hogy a benyomott díszítések alsó felületét érdesse, ripacsossá tették oly módon, hogy a benyomkodó szerszám végét bevagdosták. Így a benyomkodott pont-

díszítés alsó részén barázdák, csillagszerű kiemelkedések képződtek, azok kis reteszeket alkottak, melyben a fehértömés jobban megkapaszkodhatott. Ugyancsak e célt szolgálták, amikor a benyomott, bemélyített díszítések széleit nem símára, hanem érdesre készítették, a körök szélei nem szabályosak, hanem csipkézettek. A nagyobb pontdíszítéseknel nem a teljes kört, hanem csak annak egy részét nyomta be az agyagba és egy körcikkely kimaradt. Még általánosabb, hogy a benyomkodó szerszámot úgy készítették, hogy annak nyoma gyűrűszerű bemélyítést adjon. Látható ez a (35. kép, *h*) csőtalpon. Az ilyen díszítések előállítására a természet szolgáltatott elég szerszámot, mert minden erősebb növény szár vagy vékonyabb nád alkalmas volt erre. E díszítési módot találóan nevezi Hillebrand körárkos díszítésnek.

A fehértömésű díszítés pont és vonal. A pontok vagy sorokat,

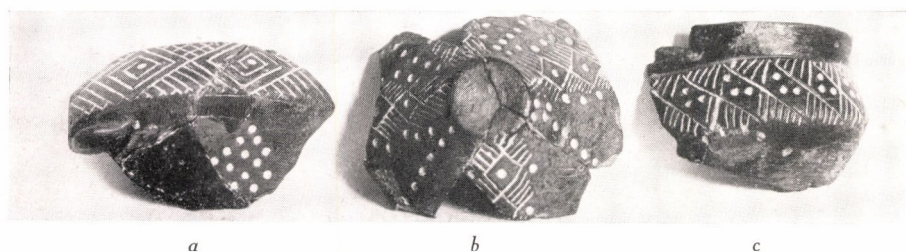

18. KÉP. DÍSZÍTETT EDÉNYEK DARABJAI.

vagy csoportokat képeznek, a pontcsoport pedig gyakran ad romboéderformát (18. kép, *a, b, c*). A vonalak leginkább háromszöget alkotnak. Az edények vagy csak külső felületükön, vagy kívül és belül is nyernek díszítést. Az edények egyrészénél csak pont, másoknál csak vonalas a díszítés. Általában azonban a pont- és vonaldíszítés együttesen fordul elő. A pontdíszítés a finom tűheggyel beszúrt, alig látható nagyságtól 1,5 cm átmérőjű nagyságig terjed. A pontdíszítések leginkább $\frac{1}{2}$ —1 cm nagyságúak. A pontok vagy egyes, vagy kettős, vagy hármas sorokban vannak elhelyezve. A pontsorok végeit gyakran hármas vagy négyes pontcsoport zárja le csüngődísz gyanánt, mintegy a pontokból alkotott gyöngyfűzés befejezésére (34. kép, *f*, 35. kép, *h*). A pontsorok ilyen díszítései kapcsolatba hozhatók a ruházaton használt gyöngyök viselésével. Sajnos, sem a telephelyen, sem a sírokban egyetlen gyöngyszem sem került elő. A pontokból alkotott és általánosnak mondható romboéder-alakot mutató díszítés négy, hat, kilenc pontból áll leginkább, de előfordul a tizenhat pontból alkotott is.

A vonaldíszítés legáltalánosabb formája a háromszögalak. Ezt a díszítőalapelemet természetesen nem a geometriai háromszög szolgáltatta, hanem minden valószínűség szerint a természetben előforduló hal, kagyló, vagy más élőlény leegyszerűsített ábrázolásából fejlődött. E mellett lehetséges, hogy e díszítések a háromszögformájú kőbaltát, nádból vagy vesszőből készült kunyhó előfalát utánozzák.

A vonalas díszítésnél a háromszögek mellett a romboéder-alakot mutató díszítés az általános (19. kép, *a, b, c*), amely szintén lehet valamely élőlény primitív ábrázolása, de nem lehetetlen az sem, hogy a háromszögsorok alkalmazása útján jött létre. Bármilyen tárgy vagy élőlény primitív ábrázolása útján keletkeztek is ezek a díszítő alapelemek, bármit kívánt is azok készítője valamikor kifejezni, az kétségtelen, hogy a

19. KÉP. DÍSZÍTETT EDÉNYEK DARABJAI.

kisréti part népénél ezek az alapelemek már átalakultak s tisztán díszítőelemeknek tekintendők.

A vonalas díszítések legnagyobb részben egymás mellé sorakozó, vagy jobbra, vagy balra húzott vonalakkal hangsúlyozott háromszögek. A háromszögek vagy hegyükkel felfelé állanak, vagy hegyükkel lefelé. Leggyakoribb azonban, hogy hegyükkel fel- és lefelé álló háromszögsor van egymással szembeállítva és egybekapcsolva. Pl. 19. kép, *c*. E díszítőelemeket könnyen kölcsönözhatték a szövés vagy fonás utánzása útján is. Elég gyakori, hogy a háromszög-sorok csak hegyükkel érintik egymást s az így képződött romboédereket egy vagy több ponttal hangsúlyozzák. Pl. 19. kép, *c*. Ha a háromszög-sorok hegyükkel sem érintik egymást, hanem közöttük nagyobb szabad tér marad s ezeket a háromszög oldalainak megfelelőleg egymást keresztező szalagvonalakkal húzzák be, létrejönnek a meander-szalagok, amelyek telephelyünk edénydíszítései között a legszebbek és a legmagasabb díszítési formák. (L. 15. kép, *c*, és 17. kép, *a*.) A háromszögek nem mindig csak egyirányú

vonalakkal vannak hangsúlyozva, hanem gyakran vonalaik végei össze is vannak kötve (15. kép, c, 19. kép, a). A háromszögek gyakran egymást keresztező vonalakkal hangsúlyozottak. Pl. 17. kép, a és 19. kép, c. Gyakran a háromszög-sorok által képződött romboédersort szögletesnek mondható spirálvonal tölti ki (19. kép, a). A vonalak által alkotott háromszögek hegyét gyakran ponttal hangsúlyozzák (20. kép, f), vagy pedig a háromszög hegyén annak oldalait továbbhúzzák és kis zászlóknak tetsző vonalkákkal látják el (20. kép, a, b). Nem kell nagy képzelőtehetség hozzá, hogy ezt a díszítést vagy a veremlakás bejáratí részének két összevetett szarufájából, vagy a nádkunyhó alakjának utánzásából származtassuk. Természetesen minden ilyen következtetés nélkülözi a kellő bizonyítékot, mert vehették a díszítőelemet ebből is, de vehették

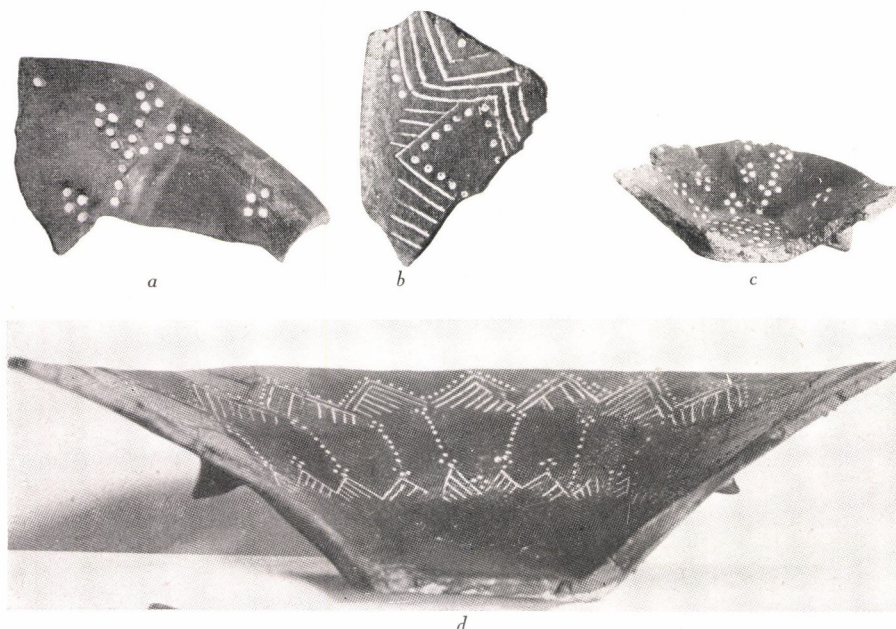

20. KÉP. DÍSZÍTETT EDÉNYEK DARABJAI.

sok másból. Mivel e díszítőelem a pusztáistvánházi korarézkori edényeknél szintén előfordul, telephelyünk kormeghatározásánál nem hagyható figyelmen kívül.

A vonalas díszítések között ritkán fordul elő, csak néhány edényen látható a spirálvonal (14. kép, a és 20. kép, h, i, j). Még ritkább az olyan vonalas díszítés, amely növényi ágat vagy levelet utánoz, amilyen a 14. kép, c, vagy az ugyanilyennek pontokból alkotott formája (21. kép, a). Nem folytatom tovább a díszítések részletezését, hiszen a bemutatott anyag sokkal többet mond és magyaráz, mint amit itt unalmas leírással el lehet mondani. Bizonyos, hogy telephelyünk népe a kevés alkotóelemből álló díszítéseket minden edénynél másként, annak az edénynek leginkább megfelelő módon és mennyiségben tudta alkalmazni. Kiválasztotta az edényeknek azon részét, amely legszembevetőbb, ott és olyan mértékben használta a díszítést, hogy kezdetlegességük mellett is

művészi érzékre vallók. Egyúttal bizonyosság ez, hogy edényeit nagy szeretettel és odaadással készítette. A díszítés érdekében hajlandó ez edényeket úgy formálni, hogy a díszítések minél inkább feltűnőek, láthatók legyenek. Kiváló példái ennek azok a belső díszítésű tálak, ahol az oldalak egész ívalakjában kihajolnak (21. kép, *a*, *b*, *c*, *d*). Ilyenkor gyakran

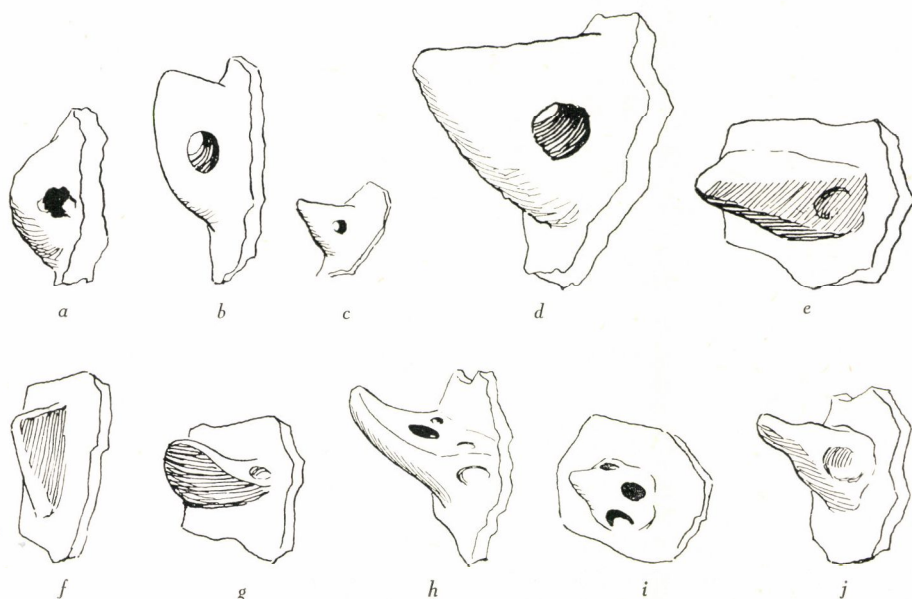
21. KÉP. TÁLAK BELSŐ DÍSZÍTÉSE.

még az edény belső fenekét is kidíszítik (21. kép, *c*). Hogy az edény kihajló oldalrészét milyen ízlésesen tudták díszíteni, példa arra a 21. kép, *d*, ahol az edény oldalfala olyan díszítést nyert, mintha az egy finom csipkekendővel lenne leterítve.

Bütykök.

Mint láttuk, a fehértömésű állati csontporból készült díszítés általános jellemzője a kisérti part edényeinek. Az edényeknek azonban van még egy másik, még általánosabb jellemzőjük, a különböző formákra kiképzett és szabályosan elhelyezett bütykök. Azért mondom, hogy még általánosabb jellemzőjük ez az edényeknek, mert ezeket úgy a durvább, mint a finomabb kidolgozású, úgy a díszített, mint az egyszerű edényeken egyaránt alkalmazták, azt mondhatjuk, hogy néhány kisebb tál és ivócsésze kivételével minden edényen megvannak.

A büttyök különböző rendeltetésűek; használják őket mint edény-lábakat, mint edényfüleket, szolgálnak azon célra is, hogy az edény a kéz-ből ki ne csússzon, és gyakran az edény peremén mint fogók szerepelnek. Használatuk megrögzöttnek mondható, mert gyakran olyan edényeken, olyan helyeken is alkalmazzák, ahol az előbb felsorolt használati célokat nem szolgálják, hanem tisztán díszítőelemek. A büttyöket az edények lábaiul aránylag kevés esetben használják. (L. 7. kép, *a*, 9. kép, *b*, 14. kép, *a*.) Általánosabb, hogy az edény nyakrészén vagy annak kihasa-

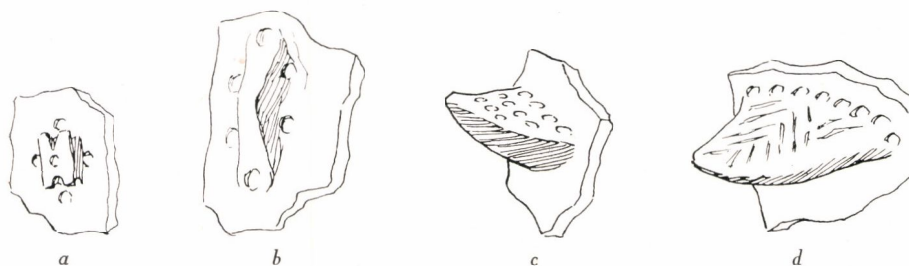
22. KÉP. EDÉNYBÜTTYÖK.

sodó felsőtestén a zsinór átfűzésére különböző formájú, átfúrt büttyöket alkalmaznak. Formájuk a lapos dudortól az ellipszisalakú, lapos, felfelé görbülő, mintegy nyelvyszerű büttyökig, vagy madárcsőrt utánzó alakig terjednek (22. kép, *a—j*). Átfúrásuk a használatnak megfelelően leginkább vízszintes, ritkábban függőleges, s egészen kivételesen fordul elő mindkét irányú átfúrás (22. kép, *i*). Az edények felfüggesztésére szolgáló büttyök rendszeren egymással szemben vannak elhelyezve. Nagyobb edényeknél négy ilyen átfúrt büttyök is előfordul (Pl. 17. kép, *b*).

Az edények alsó részén, továbbá a tálak díszített peremrésze alatt minden esetben szabályosan elhelyezett négy büttyök van, bizonyára azon célból, hogy az edények kézbe, vagy két tenyér között fogva könny-

nyen ki ne csússzanak, illetve azért, hogy a forró edény könnyebben megfogható legyen. Formára és nagyságra nagy változatosságot mutatnak a lencseszemnagyságútól a hatalmas 7—8 cm nagyságú kúpalakú bütyökig (22. kép, d).

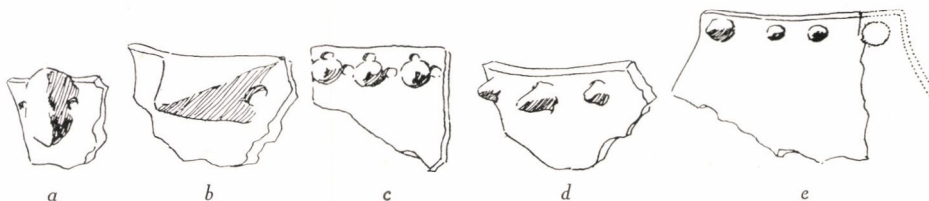
Ha a tálak szélein alkalmazott bütykök nincsenek átfúrva, hanem az átfúrásnak megfelelőleg pontszerű benyomások jelzik az átfúrási

23. KÉP. DÍSZÍTETT EDÉNYBÜTYKÖK.

helyet s a bemélyített pontok fehértömésűek, úgy a bütykök madárfejhez hasonlatossá válnak (22. kép, e és j). Az átfúrást jelző benyomások mellett a bütyköket nem ritkán fehértömésű díszítésekkel is ellátják (23. kép, a, b, c, d).

A bütyköknek egy másik csoportját képezik azok, amelyek az edény peremszélén alkalmaztatnak azon célból, hogy az edények kézbe-fogva ki ne csússzanak, az edények könnyen megfoghatók legyenek.

24. KÉP. EDÉNYFOGÓ BÜTYKÖK.

Ezeket edényfogó bütyköknek is nevezhetjük (24. kép, a, b, c, d, e). A kézből való kicsúszás megakadályozására gyakran a bütykökből egész sorokat raknak az edény szélére (24. kép, c, d, e).

Más rendeltetésük van az edények peremszélén alkalmazott függőleges irányban átfúrt bütyköknek. Olyan edényeken alkalmazták, amelyeket szabad tűznél főzésre használtak. A bütyköknek rendeltetése egy-

részt az átfúrási hely erősítése, másrészt, hogy a felfüggesztő zsinórt a szabad tűznél való főzésnél az elégéstől megvédjék (25. kép, *a*, *b*, *c*, *d*). Mint a bemutatott sorozatból láthatjuk, az edény oldalán kifelé kiemelkedő bütyöktől egészen a befelé kiemelkedő bütyökig terjednek. Az alakja mindegyiknek alkalmas arra, hogy a felfüggesztő zsinórt az elégés-

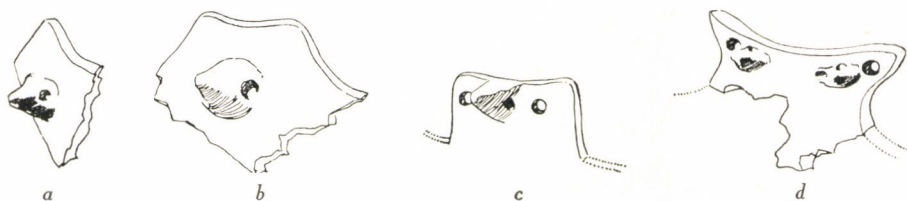

25. KÉP. EDÉNY FELFÜGGESZTÉSÉRE SZOLGÁLÓ BÜTYKÖK.

től megvédje. Talán felesleges is említenünk, hogy ezek a bütykök nem téveszthetők össze a kiöntő edénycsúcsokkal, mert azokat zárt szájú edények oldalain, nem pedig nyitott szájú edények peremszélén alkalmazták. A felfüggesztő zsinór megvédésére szolgáló bütykök a XII—XIII. századbeli magyar üstforma edényeken fejlődöttebb formában ismétlődnek.

Edényfogók.

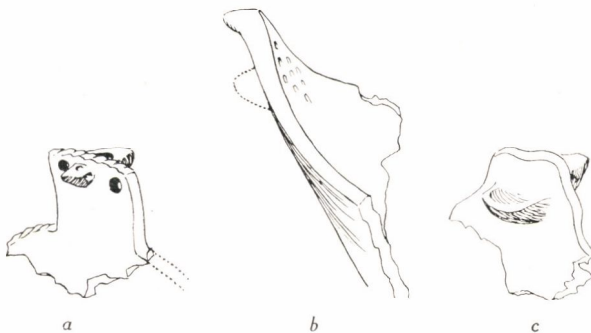
Kisebb tálakon, ivócsészéken a perem külső oldalán egy helyen, hogy az edény könnyebben megfogható legyen, egy bütyköt alkalmaztak. Az ilyen edényeknél természetesen a hüvelykujj hegye az edényperem

26. KÉP. EDÉNYFOGÓ BÜTYKÖK.

belső oldalán nyugodott, tehát beleért az edénybe, esetleg az abban lévő folyadékba. Az edényfogóul alkalmazott bütyköknek ezt a hátrányát úgy igyekeztek elkerülni, hogy a bütyök helyén az edény peremét felhúzták, megmagasították, így a hüvelykujj e kiemelkedő rész belső

felületére támaszkodott, nem ért bele az edénybe. Az edény pereméből kiemelkedő bütykökkel ellátott edényfogók igen különböző formájúak (26. kép, *a, b, c, d*). Ezeknél tökéletesebb edényfogókat úgy készítettek, hogy nemcsak a perem kiemelkedő külső oldalára, hanem a belső oldalára is helyeztek bütyköt, amely rendszeren alacsonyabban volt a külső bütyöknél. Itt a mutatóujj a belső bütyökre támaszkodott s így alkalmasabb volt az edény megfogására, e mellett meg is védte az ujjat az

27 KÉP. EDÉNYFOGÓK.

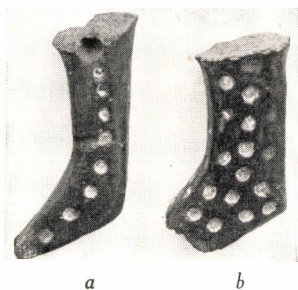
esetleg kilötyögő forró ételtől (27. kép, *a*). Az edényfogóknak ilyen változatos, sokféle és leleményes alkalmazása más őskori népeknél ezideig ismeretlen. Az edényfogókat még többféleképpen tökéletesítették, hogy csak egy példát említsek, ilyen a 27. kép, *b*, amely egy nagyobb tálszerű csésze kiemelkedő peremrésze, amelynek külső oldalán két bütyök van. Itt tehát a mutatóujj átkarolta az alsó bütyköt, a hüvelykujj pedig rátámaszkodott a felső bütyökre, s így a tál belső részébe nem ért bele. Az edényfogók fejlődésében talán tetőfokot képez a 27. kép, *c*. Ezeknél a hüvelykujj megtámasztására az edény belső részén már nem bütyköt, hanem kis csészeforma részt alkotnak, melybe a hüvelykujj hegye kényelmesen befeküdhetett. Használatuk könnyebb megértésére szolgál a 28. kép, *a, b* ábrája.

Az edények jellemzője tehát a sokféleképpen alkalmazott bütyök. A bütyök anyaga ugyanaz, mint az edényké. Ugyanolyan mázzal vannak bevonva, gyakran hasonló díszítést nyernek, mint az edények.

A használati célok mellett gyakran az edények díszítésül szolgálnak. Alkalmazzák őket ott is, ahol használati jelentőségük nincs. Pl. kisebb csészéken, bögréken, tálakon, amelyek egykézzel könnyen átfoghatók, csótalpas edények táljain, ahol a csótalp amúgyis alkalmas az edény

28. KÉP. EDÉNYFOGÓK HASZNÁLATA.

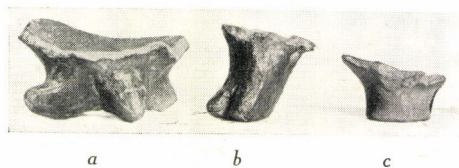

29. KÉP. EDÉNYFOGÓK.

ide-oda való tevéséhez. Ezekben az esetekben tehát a bütökök tisztán díszítőelemeknek tekinthetők. Az edényfogóul alkalmazott bütökök mellett ritkábban alkalmaztak az edény nagyságához vagy használatához képest két ujj közé, esetleg marokba fogható nyúlványokat, valóságos edényfogókat (29. kép, *a, b*), ezeket is gyakran fehértömésű pont- vagy vonaldísszel látták el.

Talpas edények.

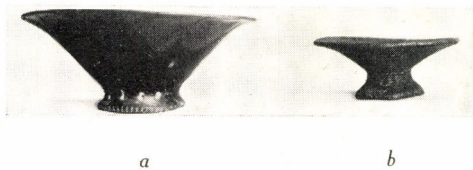
Az eddig tárgyalt edényformákon kívül a kiséti partot leginkább jellemzik a nagymennyiségben előkerülő *alacsony talpastálak*, a *csőtalpas edények* és az utóbbiaknak egy változata, az *állványtalpú edények*. Készakarva külön csoportot alkottam belőlük, mert bár díszítésük azonos a többi edényekével, de a kiséti parton olyan mennyiségben kerültek elő, mint eddig sehol másutt, és mert ezen edényformák adnak különös jelentőséget telephelyünknek. A

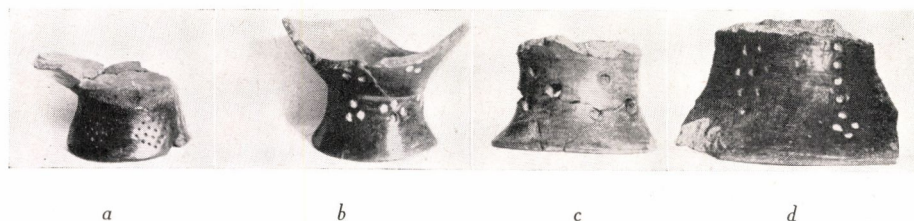
30. KÉP. EDÉNYLÁBAK.

talpastálak között akad néhány primitív kidolgozású, tömör lábakat utánzó forma (30. kép, *a, b, c*). Gyakoriabbak telephelyünkön az alig pár cm magasságú, talppal ellátott tálak (31. kép, *a, b*). Az igen alacsony talpak átfúrásokkal, a talp peremének csipkézettségével vannak díszítve. A durva kidolgozásúaktól az igen finom kidolgozásúig nagy változatosság van bennük. Alakjuk gyakran egész tányérforma (31. kép, *b*).

Az egészen alacsony talpú tálak mellett nagyobb mennyiségben került elő telephelyünkön 4–10 cm-ig terjedő talpakkal bíró tál és edény. Ezeknek rövid csőtalpai vagy fehértömésű pontokkal, vagy vonalakkal, vagy átfúrásokkal vannak díszítve. (L. 32. kép, *a, b, c, d*.) Ugy kidolgozásra, mint díszítésre megegyeznek a többi edényekkel és át-

31. KÉP. ALACSONYTALPÚ TÁLAK.

32. KÉP. ALACSONY CSŐTALPAK.

menetet képeznek a csőtalpas tálakhoz. Sokszor megtörténhetett, hogy egy magasabb csőtalpas edény talprésze eltörött, de az edényt eldobni nem akarták, tehát a csőtalp megmaradt részét lecsiszolták s így használták tovább. Bizonyíték erre a 33. kép edénye, melynél megállapíthatjuk, hogy eredetileg magasabb csőtalpú volt, amely eltört és talprészének lecsiszolásával használták később.

Csőtalpas edények.

Őskori népek telephelyein és temetőiben a kőkortól a bronzkorig többször kerülnek elő olyan különböző magasságú, talppal bíró tálak és edények, amelyeknek magas talprészei át vannak fúrva, lyukakkal vannak díszítve. Ezeket a ma elfogadott elnevezéssel *csőtalpas edényeknek* nevezzük. A kisérti nép telephelyét a nagymennyiségben előkerülő különböző nagyságú, az átfúrások mellett gyakran szép díszítésű, csőtalpas edények nagy tömege jellemzi. A csőtalpas edények darabjai, töredékei a többi edénytöredékekkel együtt mindenütt találhatók voltak. Kétségtelennek látszik tehát, hogy használatuk nem volt vallási vagy babonás áldozattal kapcsolatos, nem szolgáltak egyedül a temetkezés céljaira, hanem éppen úgy, mint a többi edények, a mindennapi életszükséglet kielégítésére használtattak. Úgy hiszem, nyitott kapukat döngetek, amikor a mindenki által ismert és elfogadott megállapítást hangoztatom, hogy ezeken a csőtalpakon

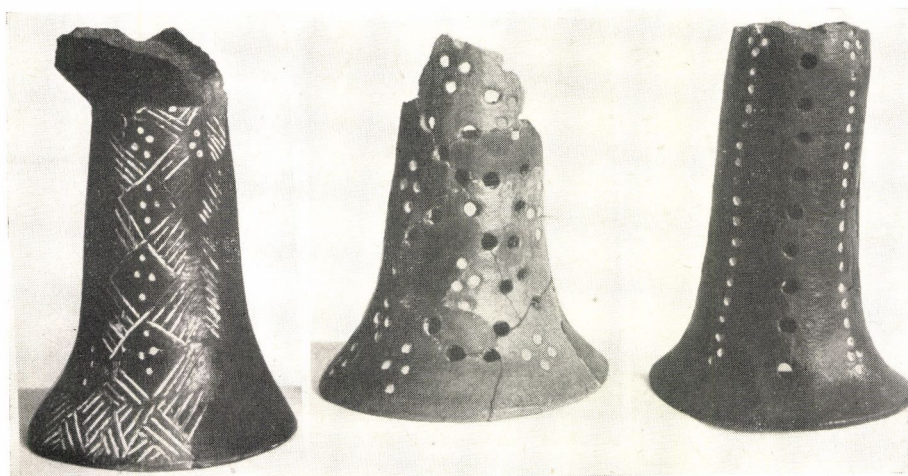
33. KÉP. ALACSONY CSŐTALPÚ EDÉNY.

a

b

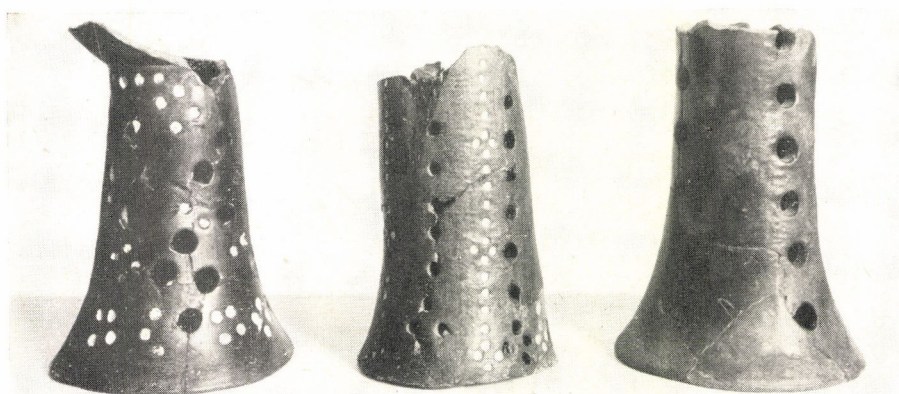
c

d

e

f

g

h

i

34. KÉP. CSÓTALPAK.

a

b

c

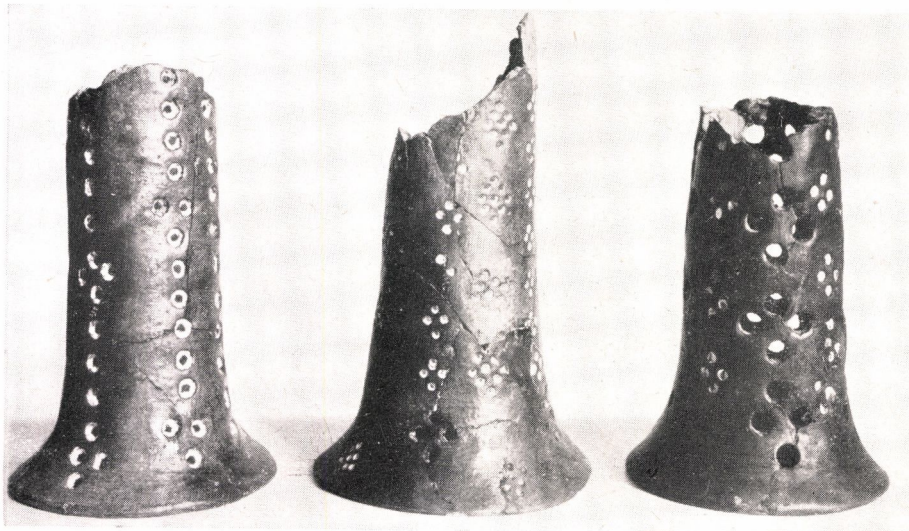
d

e

f

g

h

i

35. KÉP. CSŐTALPAK.

lévő lyukak és lyuksorok nincsenek az áldozatnál szokásos füstöléssel vagy tüzeléssel összefüggésben, hanem tisztán díszítőelemek annál inkább, mert hisz a csőtálpak nagyrésze nincs is lyukakkal vagy lyuksorokkal ellátva (34. kép, *d*, 35. kép, *a*, *b*, *c*, *g*, *h*, 36. kép, *b*, *d*).

A csőtálpak külső felülete vékony mázszerű anyaggal van bevonva. Kidolgozásuk finom, felületük fényes. Színük a világosszürkétől a fekete és vörösbarna között váltakozik. Gyakran erős égési foltok teszik tarkává. Nagyságuk igen különböző, a legnagyobb csőtálpak 30 cm

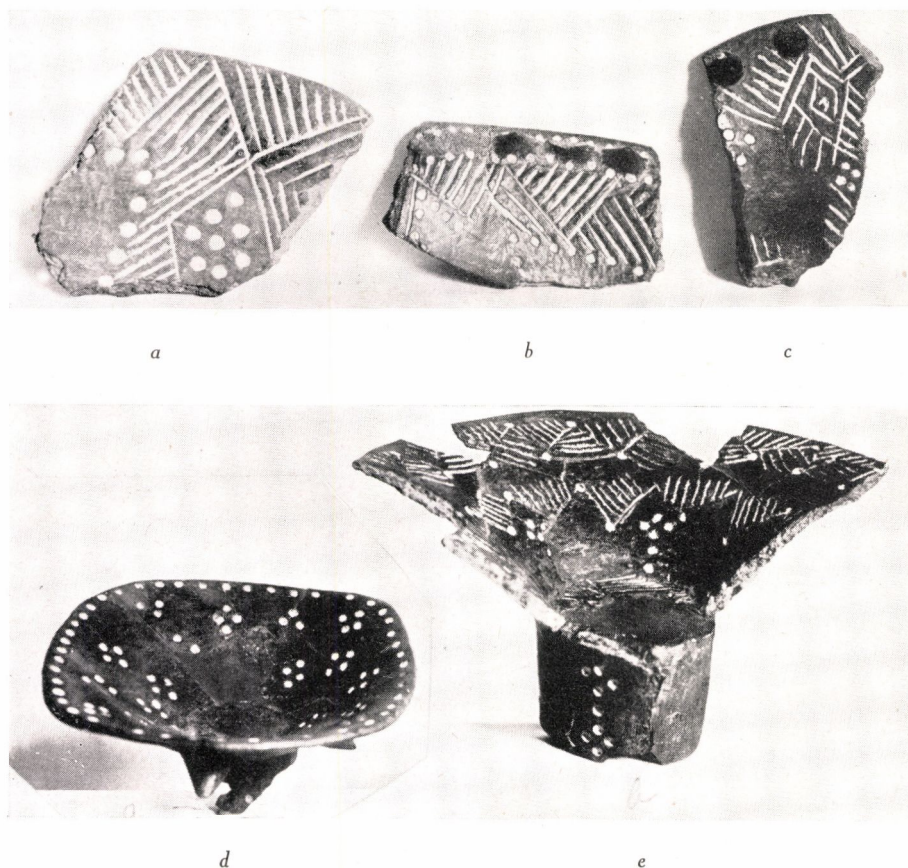

36. KÉP. CSŐTALPAK.

magasak (34. kép, *a*, *c*, *d* és 36. kép, *c*), a legkisebb csőtálp 7 cm (36. kép, *b*). Általános magasságuk 20–25 cm körüli. A talpak átmérője a magasságnak megfelelőleg változik s annak leginkább $\frac{2}{3}$ -át teszi. A legkisebb csőtálp átmérője 6 cm, a legnagyobb 24 cm. A csőtálpak felett elhelyezett edények különböző formájúak, mégpedig vagy kehelyalakúak (33. kép), vagy mélyebb tálformák (34. kép, *b*), vagypedig teljesen lapos, majdnem tányérszerűek (34. kép, *c* és 37. kép, *d*, *e*).

A csőtálpak díszítése azonos a többi edények díszítésével, de e mellett lyukakkal, illetve lyuksorokkal vagy lyukcsoportokkal vannak díszítve. A táljaikon alkalmazott bütyköknek megfelelőleg leginkább négy

lyuk vagy pontsor díszíti a csőtalpat (34. kép, *f, h* és 35. kép, *d, j*). Gyakori azonban, hogy csak három lyuk- vagy pontsor-díszítés került a csőtalpra, mert a fölfelé szűkülő csőtalpon több nem férne el (34. kép, *c*). Van, ahol a lyuksorok között fehértömésű pontsorok teszik változatossá a díszítést (34. kép, *a, f, h* és 35. kép, *d, j*). Van olyan, ahol a lyuk-

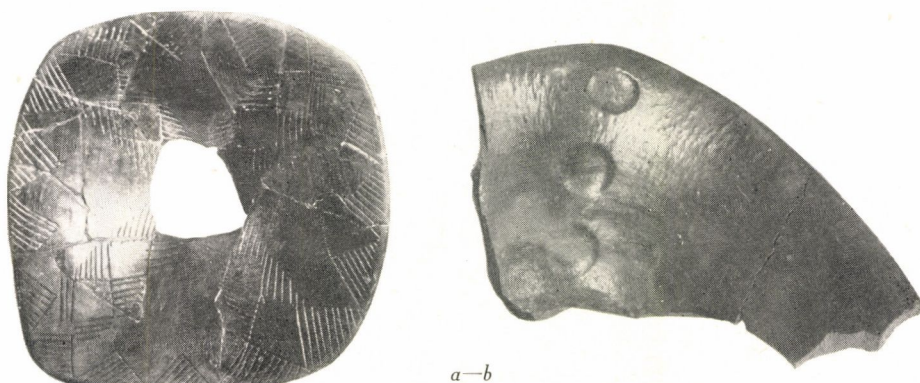

37. KÉP. CSŐTALPAS TÁLAK BELSŐ DÍSZÍTÉSEI.

sorok egymást keresztezik (34. kép, *e*). Egyébként a vonalas háromszögek, romboéderek vagy pontokból alkotott csoportok teszik változatossá a csőtalpak díszítését (34. kép, *a, d, g, h* és 35. kép, *e, g, i, j* stb.).

A csőtalpas edények túlnyomórésze lapos, kifelé hajló szélű tál. Töredékeiket, díszítésüket a 37. kép, *a, b, c, d, e* ábrái mutatják. Díszítésük azonos a többi edényekével. Vonalakból alkotott háromszögek,

romboéderek, pontsorok, pontcsoportok különböző alkalmazásai. Általában leggazdagabb a díszítés a tálak szélein, vagy azokhoz közeleső részeken. Egészen lapos tálaknál azonban a belső fenék is díszítést nyer. Kivételesen előfordul, hogy a csőtálpas tálak díszítése nem fehértömésű (38. kép, *b*). A csőtálpas tálakat jellemzik, hogy azok sok esetben nem kerek, hanem lekerekített négyszögletes formát nyernek (37. kép, *d* és 38. kép, *a*). Díszítésükre nagy súlyt helyeztek, gyakran nemcsak vonal- és pontsorokkal, hanem a peremszélét még bütykökkel is megrakták. (L. 37. kép, *b*, *c*.) Hazánk őskori telephelyeiről a csőtálpas edényeknek ilyen sokféle változatos díszítését ezideig nem ismertük.

38. KÉP. CSŐTALPAS TÁLAK BELSŐ DÍSZÍTÉSEI.

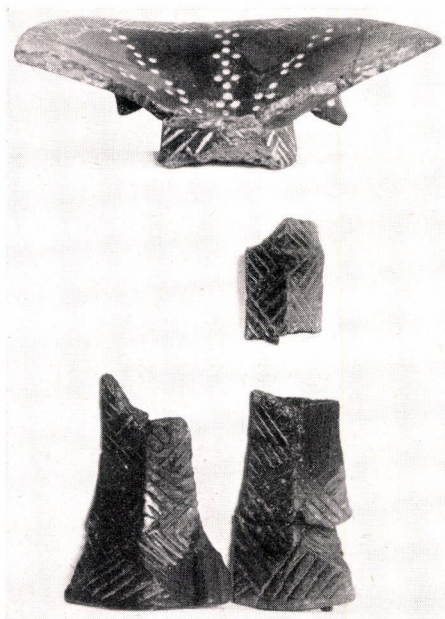
Állványtalpú edények.

Mint láttuk, a kisérti part népe nagyszerűen tudott edényeket készíteni, díszíteni, a csőtálpakat pedig lyuksorokkal, lyukcsoportokkal tette könnyeddé. Az anyag fölötti szabad rendelkezés következménye, hogy a lyuksor és lyukcsoportok helyett az edénytalpakat gyakran mérész átvágásokkal még tetszetősebbé tették s ezáltal az edénytalpak olyan formát nyertek, mintha valami állványzatok volnának. Ezért neveztem el ezen edényeket *állványtalpú edényeknek*. Az átvágások rendszeren négy helyen két—négy cm széles, felülről lefelé nyúló, hosszas formájú részt alkotnak. Olyan alakot adnak az edénytalpnak, mintha az edény oszlopokon állana. Az átvágások magukkal hozták, hogy az edénytalpak csőforma alakjukat elveszítették és négyszögletes formába mentek át (39. kép, *a*, *b*, *c*, *d*). Az átvágások felső és alsó része háromszögforma kis

39. KÉP. EDÉNYEK ÁLLVÁNYTALPAI.

csúcsokkal mintegy erősítőt nyertek (39. kép, *b*, *c*), vagy kiemelkedő hosszúkás dudor szolgálta ugyanezen célt (40. kép, *a*). Az átvágások ritkán romboéder-formák (39. kép, *a*). Az előkerült edénytöredékekből nem sikerült egyetlen állványtalpú edénynek sem az összeállítása. A 40. kép *a* ábrája olyan állványtalpú edény darabjait mutatja, amely a többitől annyiban tér el, hogy az állványtalp kétharmad részén kidudorodik s ezáltal a kézben biztosabban fogható részt nyer, rajzát a 40. kép, *b* ábrája mutatja. A mai gyümölcs-

40. KÉP. ÁLLVÁNYTALPAS EDÉNY DARABJAI ÉS REKONSTRUKCIÓJA.

41. KÉP. ÁLLVÁNYTALPAK DÍSZÍTÉSEI.

tartó dísztalak ősének tekinthető ez. Az állványtalpú edények darabjai nem kerültek elő olyan mennyiségben telephelyünkről, mint a csőtalpas edények, használatuk azonban szintén általánosnak mondható. Díszítésük megegyezik a többi edényekkel, de mégis azt mondhatjuk, hogy gazdagabban vannak vonalakból alkotott háromszögekkel és romboéderekkel díszítve (41. kép, *a—h*). A lefelé szélesedő talp magával hozza, hogy a díszítések nem lesznek szabályosak, a kimaradó helyeket vagy vonalak töltik ki, vagy a háromszögek és romboéderek nagyobbodnak meg a talpzat alsó részén. Kivételesen akad közöttük díszítetlen, vagy pontcsoportokkal díszített is (41. kép, *f*).

42. KÉP. HASÁBFORMÁJÚ EDÉNY.

Különleges formájú edények.

A ritkábban előforduló edényformák a négyszögletes vagy *hasábformájú edények*. A töredékekből egyet sikerült összeállítanom, magassága lábával együtt 16,5 cm, hossza ugyanennyi, szélessége pedig 13 cm (42. kép). A ha-

sábformájú edények díszítései közül néhányat a 43. kép, *a*, *b*, *c* ábrája mutat. Díszítésük megegyezik a többi edényanyaggal, a rajtuk lévő bütykök vagy felfüggesztésre szolgáltak, vagy arra, hogy az edény a

43. KÉP. HASÁBFORMAJÚ EDÉNYEK DÍSZÍTETT DARABJAI.

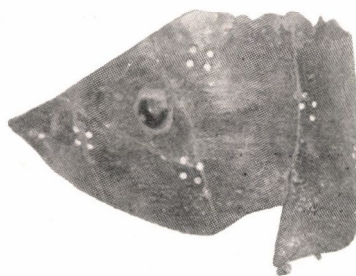
kézből ki ne csúszhasson, s ezért gyakran apró bütykök vagy bütyök-sorok nyertek elhelyezést az edény élein. Nemcsak oldalukat, hanem tömör, vaskos lábaikat is kidíszítették (L. 44. kép, *a*, *b*, *c*, *d*).

44. KÉP. HASÁBFORMAJÚ EDÉNYEK DÍSZÍTETT LÁBAI.

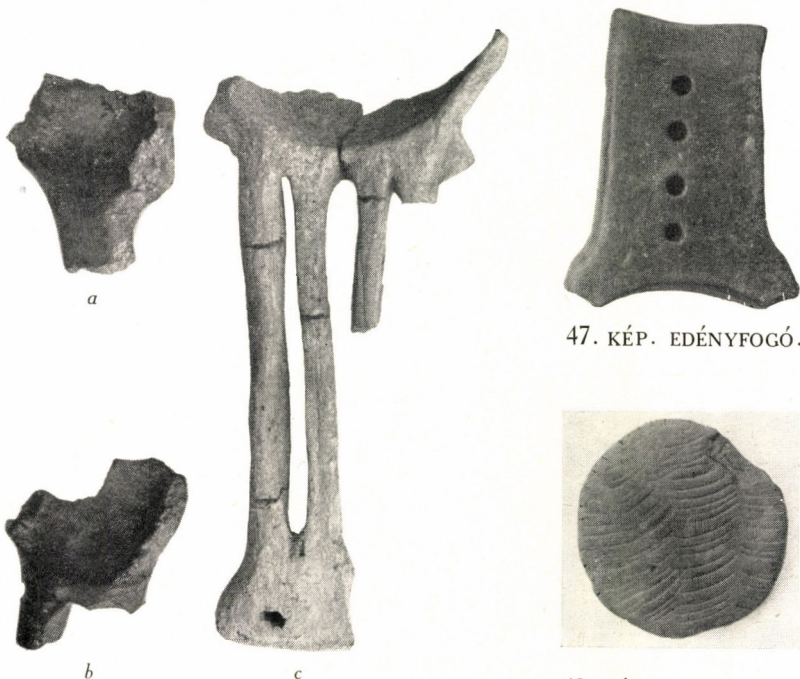
Az edényeknek nemcsak oldalfalát, belső felét, hanem gyakran peremrészét is kidíszítették. Ezek közül egyet, amelynek peremszéle nem is egy-, hanem kétféle módon van kiképezve és díszítve, bemutatok (45. kép). Ennél az edény peremének egy része erősen csipkézett, közepén fehértömésű pontokkal díszített. A perem egy másik része egyenes s rajta fehértömésű apró rovátkás vonalakkal van ékesítve.

A különleges alakú, ritkábban előforduló edények egyik csoportját képezik a 46. kép, *a*, *b*, *c* alatt bemutatott edények

45. KÉP. EDÉNYDARAB KÉT-FÉLE PEREMKIKÉPZÉSSEN.

töredékei. Rendszeren hosszabb fogóval ellátott ivó-, vagy vízmerítőedények, talán még kanalaknak is mondhatnánk. Fogórészük vagy egyesszerű (46. kép, a), vagy kettősek (46. kép, b), vagy hármások, vagy négyesek (46. kép, c). Legjelentősebb ez utóbbi vízmerítőedény töredéke. Kidolgozása durva, színe téglavörös. A négy pálcára osztott fogórésze tönkben egyesül, amely a felfüggesztőzsinór céljára két helyen át van fúrva. A fogórész hossza 15 cm s azon a részen, ahol az edényhez csatlakozik,

46. KÉP. EDÉNYFOGÓK.

47. KÉP. EDÉNYFOGÓ.

48. KÉP. ISMERETLEN
RENDELTETÉSŰ AGYAGTÁRGY.

kétoldalt egy-egy bütyök is van. A képzelődésnek helyet engedve, a vizet két tenyérrel merítő két kar utánzására gondolhatunk. Ezen esetben tehát a négyesszerű fogó a két alsókar csontjait, a tönkben való végződések a könyököket, az edényhez csatlakozó részen lévő bütyökök a két kéz kiálló hüvelykujjait, a félgömbszerű edény pedig a két tenyérnek vízmerítésre alakított formáját utánozná. Az ivó- vagy vízmerítőedények között van lyuksorral díszített, laposfogójú is (47. kép).

Bemutatva a kiseréti part telephelyének jellemző edényanyagát, láthatjuk, hogy hazánk őskori telephelyei között az edények készítése

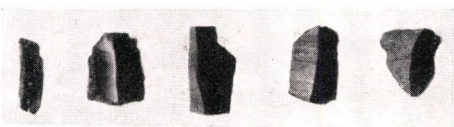
s kiváló díszítése folytán a korarézkori kultúrák között igen jelentős helyet foglal el.

Agyag-, kő- és csontszerszámok.

Agyagból nemcsak edényeket készítették, hanem egyéb tárgyakat is égettek.

Telephelyünk aránylag szegény ezekben. Idetartozik egy hamukaparó töredéke, ezenkívül került e telephelyről néhány agyagból égetett háló, vagy szövőszék nehéz töredéke is. Ismeretlen rendeltetésű agyagból égetett tárgy, melyet a 48. kép mutat, egyik oldala körömmel húzott vonalakkal van díszítve, széle pedig köröm-benyomással recézett.

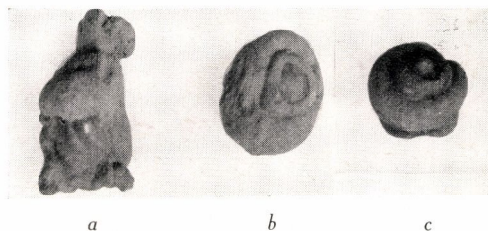
Más őskori népek telephelyén gyakran kerülnek elő agyagból égetett állati vagy emberi alakot utánzó ú. n. idolo.

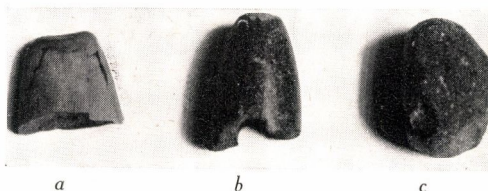
50. KÉP.
PATTINGATOTT KŐSZERSZÁM DARABOK.

ilyeneknek nyomára nem akadunk. Azonban az edénytöredékek és konyhahulladékok között gyakran találtunk természetalkotta homokköveket, amelyek látszólag bizonyos állati vagy emberi alakokat mutatnak (49. kép, a, b, c). Hogy éppen ezeket a homokköveket válogatta ki a kisérti part népe s a telephelyen nem voltak találhatók az egyébként azon partban bőségesen lelhető másformájú homokkődarabok, arra következtethetünk, hogy ezekben a kiválasztott homokkövekben valami alakot láthattak, azoknak valami jelentőséget tulajdoníthattak. Ezek pótolták talán más őskori népek agyagból készült idolojait.

Amilyen gazdag telephelyünk díszített edénytöredékekben, éppen olyan szegény kőszerszámokban. A telephely feltárása közben alig akadt néhány csiszolt kőszerszámtöredék s ugyancsak kevés mennyiségben került elő kvarc- vagy obsidiánpenge töredéke is (50. kép).

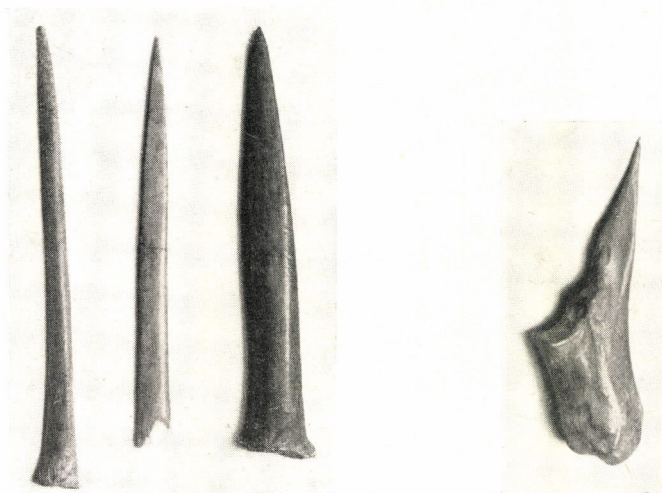
49. KÉP. TERMÉSZETES IDOLOK.

51. KÉP. CSISZOLT KŐSZERSZÁMOK DARABJAI.

A csiszolt kőszerszámok közül egy világosszürke színű, lapos kőbaltának a felső része (51. kép, a) egy másik sötétszürke színű, átfúrt kőszerszám darabja (51. kép, b) s a harmadik hasonló színű, szögletes forma ütőkő (51. kép, c). Nagyobb mennyiségben kerültek elő csiszoló vagy őrlő kőszerszámok töredékei, ezek formájuknál fogva bemutatásra alkalmatlanok.

A telephely nagyságához képest aránylag kevés az állati csontból vagy agancsból készült szerszám. Két csoportra oszthatók: a kisebb,

52. KÉP. LYUKASZTÁSRA, DÍSZÍTÉSRE SZOLGÁLÓ CSONTSZERSZÁMOK.

hegyes szúrásra, lyukasztásra vagy edénydíszítésre használatosak (52. kép), továbbá a nagyobb, laposélű, bőrfejtésre vagy edénysimításra szolgálók (53. kép).

*

Azon idő alatt, amíg az előkerült edénytöredékekből egy-egy edény darabjait összeválogattam, sokat tépelődtem rajta, hogy bár az egész telephelyet felkutattam, s összegyűjtöttem még a szórványosan előforduló cserépdarabokat is, mégis rengeteg az a mennyiség, ami hiányzik. Hová lett e nagymennyiségű edénytöredék? Nem hihető, hogy a telephelyre temetkező bronzkori nép, vagy a későbbi időben ide-települt jazig-szarmata népek elhordták vagy felhasználták volna az őskori nép edénydarabjait. Magyarázatul nem tudok mást, minthogy a

kisréti part valamikor egy magasabb, nagyobb kiterjedésű, vízzel körülvett, talán a Tisza által körülfolyt partos rész volt, melynek oldalát a víz alámosta s a telephelynek egy nagy része beszakadt s az edénytöredékekkel, sírokkal együtt mélyebb iszapba temetődött.

A kisréti part népének edényformái, azok díszítése, továbbá a szerszámok és a temetkezés arra engednek következtetni, hogy ők a kőkör végén, a rézör elején tanyáztak itt. Különös előszeretettel készítették edényeiket s azokat pompásan díszítették. Más ősköri népekkel való kapcsolatok keresése nem tartozik e dolgozat keretébe és nem az én feladatom.

Kecskemét, 1929. évi február hó.

Szabó Kálmán.

53. KÉP. EDÉNSIMÍTÁSRA,
BŐRFEJTÉSRE SZOLGÁLÓ CSONTSZERSZÁMOK.

DOLICHENUS-HÁROMSZÖGEK TARTÓJA BRIGETIÓBÓL.

A kommagenei Doliche főistenségének nyugati római kultusz-helyein ismételten találkozunk ezüstműből, vagy ezüstözött bronzból domborított lemezekkel, domborművekkel, amelyek legtöbbször egyenlőszárú háromszögűek, ritkábban egyéb alakúak, majdnem minden esetben azonban felfelé keskenyedő s közepén csúcsban végződő tendenciát mutatnak.¹ Ismételt esetben háttal egymáshoz illeszthető, páros ilyenemű emlékekkel is van dolgunk.

Sokáig ismeretlen volt előttünk ezen — legtöbbször kultuszképekkel, jelenetekkel gazdagon ékített és fogadalmi felirattal ellátott — lemezek elhelyezési módja. Erre vonatkozólag az irodalomban nagyon sokáig az a nézet volt elterjedve, hogy három ilyen egyenlő nagyságú háromszögű lemez egy piramist alkotott volna. Kellő magasságban felállított talapzaton szolgáltak volna e tárgyak kultusz-, illetőleg fogadalmi célokat Dolichenus szentélyeiben.

Három egyenlő nagyságú és kétségtelenül összetartozó lemez azonban egy helyről mind ez ideig nem került elő. Ellenben a kettős összetartozás kétségtelen volta bebizonyítható.

¹ Heddernheim : 3 ezüstlemez a British Museumban (Karl Zangemeister, Neue Dolichenus-Inschriften, Bonner Jahrbücher 107. 61 kk.), 2 bronzrelief a wiesbadeni múzeumban (irodalma G. Loeschckenél, Bonner Jahrbücher 107. 69.). — Traismauer : 2 bronztábla töredékei a bécsi múzeumban (R. Münsterberg, Österreichische Jahreshefte XI. 229 kk., ugyanott régebbi irodalma is!). — Kömlőd (Tolna m.): 2 bronzlemez a M. Nemzeti Múzeumban (Desjardins-Rómer, A M. Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, 1873. 28. sz.). — Torda: bronzlemez töredéke a szentesi múzeumban (Csallány Gábor, Archaeológiai Értesítő 1910. 181/2.). — Egyéb Dolichenus-emlékekkel az összesek irodalmát adja Láng Nándor, Gróf Klebelsberg-emlékkönyv, Budapest, 1925. 96. 2. jegyzet alatt.

Hogy ezen felfelé mindig hegyben törekvő Dolichenus-lemezek nem lehettek gúlaszerű tárgyak tartozékai, bizonyítja az, hogy a British Museum hedderneimi, valamint a berlini múzeum ezüstlemezei fenn nemcsak csúcsban, hanem stilizált növény-ornamentikában is végződnek, s így azokat semmiképpen sem lehet hármassal összetartozásban elképzelni. Ellenben az egyik hedderneimi lemez alján, Zangemeister szerint,¹ két lyuk látható, amelyekből megállapítható, hogy az emlékek szegekkel volt egy tárgyhöz erősítve.

A lemezek egy része, mint a hedderneiminek ismert három londoni s a két berlini lemez, ezüstből van,² a kömlődi és a traismauer-i bronzlemezek, valamint a carnuntumi Dolichenus-bronzszobrocska pedig — miként az G. Loeschcke-nek feltűnik³ — ezüstözötték. A szentesi «ónozott», tehát ezüstözött. Loeschcke ezt Dolichenussal mint gyógyító istennel hozza kapcsolatba. Amennyiben azonban ezek signumokként, rúdon hordott szimbólumokként szerepelnek, már rendeltetésük-nél fogva is érthető a nemesebb fémmele való bevonásuk. Körmenetek esetén a rozsdásodástól való megóvást, messzebbre ható fémcsillogást szolgálhatta az ezüstözés. Az aaleni töredék pedig egyenesen aranyozott.⁴

Schneider a traismauerivel kapcsolatban megállapította, hogy csak két ilyen lemez lehetett.⁵ Loeschcke az aaleni lemez alsó szélén a közepén levő lyukról, amelynek szerinte kétoldalt is a hiányzó részekben hasonló lyukak feleltek meg, megállapítja, hogy az egy hátsó lapra való felszegezés céljára szolgált. Ő az ilyen lemezt ezért magában állónak képzelel el, mert a továbbiakban megállapítja, hogy «a szabadon álló, kétoldalt díszített Dolichenus-fogadalmi lemezek mellett voltak tehát egyoldalon díszítettek is, amelyeket felszegeztek».⁶

A szentesi lemez behajtott szélű, tehát szintén egy másik lemezzel együtt szerepelt, amelynek szélére a megmaradt lemez szélét áthajtották s így rögzítették azokat egymáshoz.

A brigetioi (Szőny, Komárom m.) Dolichenum 1899-ben Milch

¹ I. h. 62. o.

² I. h. 64. o.

³ Bonner Jahrbücher 107. 66 kk.

⁴ Haug-Sixt-Gössler, Röm. Inschriften u. Bildwerke Württembergs 2. Aufl. 121 kk.

⁵ Arch. Anzeiger, 1892. 55. 104. sz., Westdeutsche Zeitschrift XIV. T. IV. 2.

⁶ I. h. 70. o.

Ärmin komáromi mőgyőjtő által kiásott emlékeinek¹ egyike egyrészt hasonló háromszögő kultuszlemezek brigetiő létezését feltételezi, másrészt a H. Jacobi által ismertetet hasonló zugmanteli lelettel² egyetemben az idevágó lemezek applikációjának kérdését végleg megoldja.

A signumtartó³-alakú bronztárgy (54. képen alul) törzse egy felé felé vékonyodó, kb. 3 mm falvastagságú cső, felöl 7 mm szélesen kiugró vízszintes gallérral. A cső alján körbefutó bevéselt vonal, a gallér szélén pedig rovátkolt dísz látható. A gallér fölött a cső kigömbölyödő felső részben folytatódik, azután pedig keskenyedő lapos levélformában végződik. A levél szélei szintén rovátkolással ékítettek. A tárgy hátsó felén ugyanez látható azzal a különbséggel, hogy a cső alján a beillesztendő farúd megerősítésére egy lyuk van, továbbá, hogy a kiálló levélrész letört.

A cső oldalából kétfelől lantszerűen kígyóhajlással egy-egy felfé vékonyodó, kerek metszető pálcika nyúlik ki, amelyek fenn stilizált kígyófejben végződnek. A kígyófejeket a középrésszel két 14 mm magas és 3 mm vastag bronzszalag köti össze, amelyek a kígyótesthez egy kis támasszal, a középrészen pedig a belül síma levélrészhez tapadnak. A bronzszalagok között felöl eredetileg kb. 5 mm széles, valaminek befogására szolgáló űr volt. Végeik ferdén levágottak. Az elölő oldalon a bronzszalag felső széle a befogó levéltághoz hasonlóan recés dísző.

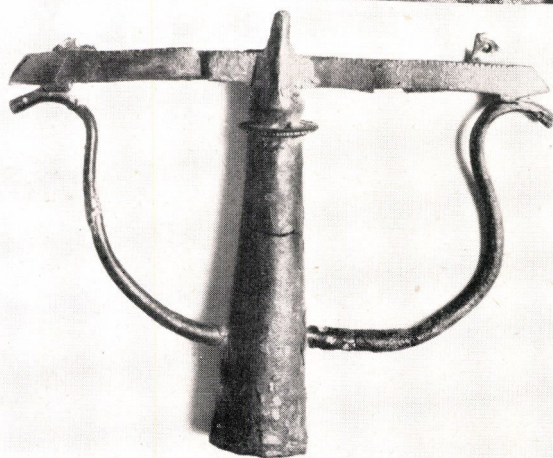
Hátsó oldalán (55. kép) a szalagvégek felé utólag még egy-egy kb. 3 mm vastag bronzlemezke van ráforrasztva, amelynek a szalagok felett kiálló háromszögő, szintén ferdén levágott részén egy-egy szeghely (az egyik részben letört) látható.

Az emlék meglehetősen rongált, a cső elöl megrepedt, mindkét szalag egy-egy helyen eltört. Az antik időből származó törések ólommal javítottak ki. Ugyancsak ólommal van kitöltve a szalagok közötti rés is a középén 4,7 cm hosszúságban. A kígyós hajlott részek is többször eltörtek, így (az elölő oldalt tekintve) a baloldali a nyak középtáján, míg a jobboldali alul két helyen is javításon ment át még használati idejében. A jobbfeleén ekkor betoldott pótrész idézi elő az aszimmetrikus aránytalanságot.

¹ A Dolichenum helyét, alaprajzát és leleteit ismertette Milch a Komáromvármegyei és városi Mőzeum-Egyesület 1900. évi értesítőjében 28 kk. és behatóbban Láng Nándor a Gróf Klebelsberg-emlékkönyvben, 1925. 93 kk.

² Das Heiligtum des Juppiter Dolichenus auf dem Zugmantel. Saalburg Jahrbuch VI. 1927. 168. kk.

³ Ily címen ismertette a zugmanteli lelet publikálása előtt Láng Nándor, i. h. 106. o.

54. KÉP.

A tárgy felülete durva, lepattogzott patinával borított, különösen szenvedett a hátsó fele, ahol a szalag egy részét a rozsdá egészen ki-marta. Az emlék legnagyobb magassága (a középén) 20 cm, legnagyobb szélessége (a kígyófejeknél) 24·7 cm, a szalagok hossza (az alsó hegynél) 24·4 és fenn 23 cm. A cső alsó legnagyobb átmérője, kívül 4·5 cm, fenn közvetlenül a gallér alatt 2·5 cm, a gallér átmérője 3·8 cm, a felette levő gömbrész átmérője pedig 2·7 cm. A levélrész kiugrása a szalag felett 2 cm. A kígyós rész vastagsága az alsó kiindulásnál 11 mm, fenn a nyakon (a vastagabb jobboldalit mérve) 8 mm. A cső alulról 7·5 cm-ig belül üres.

A H. Jacobi által ismertetett zugmanteli bronztárgy¹ legközelebbi rokona emlékünknél. Ott a csövet felül stílszerűen bikafej díszíti, az oldal-szárak pedig kimondottan kígyó-formájúak. Hiányzanak az összekötő bronzszalagok; hogy voltak-e ilyenek, ezen hasonló eset kapcsán most talán megállapítható lesz. A hátsó oldalról közölt képen mintha ilyenek nyoma látszana.

Tanulság okából egybefényképeztük a brigetói signumtartó elülső oldalával a kömlődi első táblát (54. kép). Annak dacára, hogy a kömlődi tábla mérete jóval nagyobb tartót igényel, igen jó összehatást kelt a két tárgy együttesen.

A leghatározottabban merjük állítani, hogy a kömlődi táblákat is a szőnyihez egészen hasonló szeren tartották. Újra és újra szeghelyeket, szegecsek nyomait kerestük annakelőtte a kömlődi reliefeken s csak most tudjuk megérteni azt, hogy ilyenekre szükség nem volt, mert az egymásnak háttal fekvő lemezeket alul a két bronzszalag fogta össze. A két szalag közötti, kb. fél cm-nyi hézag tökéletesen elegendő a két bronzlap beszorítására, egy lap számára viszont túlságosan sok.

Hogy ez így volt a kömlődi tábláknál, a szeglyuk-hiányok mellett döntő bizonyítékot szolgáltatnak a kömlődi lemezek alsó szélei. Az alap-oldalak szélei teljesen símák, míg az egyenlő-szárak szélei behajlítottak. A síma alapszálen mindkét lemezen kb. egy cm-nyi szélességben a brigetói signumtartó befogó bronzszalagjainak szélességével arányosan egy használati sáv látható. A sáv színe, patinája teljesen elüt a lemezek szabadon maradt felületétől: az ezüstözés kevésbé kopott, az oxidáció lényegesen enyhébb. A lemezek alsó széle tehát védett volt, a kétoldali szorító bronzszalagok védték a külső behatásokkal szemben.

¹ I. h. 173. kk.

A két kömlődi tábla a sávjelenséget illetőleg is teljesen azonos jellegű, mint — az ábrázolt jeleneteket kivéve — mindenben: méretben, a készítő kéz és rendeltetés azonosságában, kivitelben, kopásban, oxidációban, szóval későbbi sorsukban is. Teljesen megegyeznek egymással a hátlapok is, feltűnő mindkettőnek tiszta volta, teljes rozsdamentessége, ami egymáshoz való zártságuknak egyik kétségtelen bizonyítéka.

55. KÉP.

Miután a kömlődi lemezek felállításának ez a módja megállapítható és páros összetartozásuk kérdése teljesen eldöntöttnek tekinthető, még egy technikai kérdés vár tisztázásra: az egyenlőszárú oldalak összekapcsolásának módja. A kömlődi lemezek igen vékony finom anyagból készültek, a be nem fogott széleken mindkét lemezen csatornaszerű kidudorodás fut körül s e szélek a behajlítástól meggyengülve erősen töredezettek. A félhengeresen kidudorodó csatorna szegélyként veszi körül a lemezeket, a megmaradt csatornarészekben hátul több helyen ónszerű forrasztóanyag maradványai láthatók, a lemezek tehát az

egyenlőszárú széleken a csatornaszerű szegélydísz alatt voltak egymáshoz forrasztva. Ez a magyarázata ime annak, hogy a kömlődi lemezek egyenlőszárú oldalain is a «piramidális» felépítéshez szükséges szeghelyeket hiába keressük.

A szőnyi Dolichenus-táblatartó azonban egyszersmind megmagyarázza azt is, hogy miért láthatók egyes lemezeken, mint pl. az említett aaleni lemezen alul lyukak. A szőnyi tartó hátulsó oldalán (55. kép) ugyanis az összekötő bronzszalagon — kevésbbé gondos odailllesztéssel — két rombusz-alakú s szeghellyel ellátott lemezkét látunk. Ezek kétségtelenül később a táblatartó eltörése, megrongálódása után, a már említett összeforrasztásokkal összefüggően kerültek helyükre. A tartó megrongálódása következtében középen a levéldísznél a szalagok közti rést — mint említettük — a hegesztő ólom teljesen betöltötte, szükséges volt tehát a táblák más megerősítéséről gondoskodni, s erre szolgáltak az utólag elhelyezett, szeglyukkal ellátott lemezek. A ránk nem maradt brigetiói kultuszlemezeken tehát alul két-két lyuknak kellett lenni.

H. Jacobi a zugmanteli Dolichenumban lelt jelvénytartót igen szemléltetően rekonstruálja a wiesbadeni múzeum heddernheimi relief-jével. Nagy gonddal felépített értekezésében azt vitatja, hogy az így felépített Dolichenus-kultuszjelvények tulajdonképpen lándzsák, lándzsáalakú szimbólumok, amelyeket ünnepies alkalmakkor a pastophori kollégiumának tagjai hordoztak. Nehezen tudjuk azonban, úgy szerkezeti, mint esztétikai szempontból, e háromszögek tetején Victoria bronzszobrocskáját elképzelni. Az aránylag súlyos tömör bronztárgyat a finom vékony bronzlemezek nem tarthatták. Hiszen ezen bronzlemezek, domborművek több esetben csak töredékekben maradtak ránk, éppen azért, mert vékonyságuk miatt törékmentek, átrozsdásodtak. Valószínűleg ezért nem került elő a szőnyi is.

Az egész feltevés a fenn elhelyezett Victoria-szobrocskával onnan indult ki, hogy a kömlődi lemezekkel együtt Victoria-bronzszobrocskát is találtak (56. kép). Ma már — éppen a brigetiói Dolichenum egy másutt tárgyalt fontos feliratos bronztalapzatával¹ s bronzcsoportozatával² kapcsolatban — tudjuk, hogy a glóbuszon álló Victoria helyét hol kell keresnünk.

A kömlődi lemezekkel együtt a M. Nemzeti Múzeumba került s

¹ Paulovics István, Római művésznév Brigetióból. Egyetemes Philologiai Közöny, 1932. 183 kk.

² U. o. Római kisplasztikai műhely Pannoniában. Pannonia I. 1935. 21 kk.

a brigetiói analóg eset kapcsán feltétlenül szintén Dolichenumból való Victoria szintén gömbtalapzaton áll, amely belül részben üres, alul símára reszelt, tehát síma dolgon — alapzaton — állhatott. Az istennő merev primitívséggel, esetlen lábakkal áll a glóbuszon, képsíkban. Hoszszú — lebegő redőjű — alsó ruhájára csípőn alulig érő felső ruha borul, amelyet nyakszegéllyel egybekapcsolt deréköv szorít testéhez. Formátlanul hosszú balkezében pálmaág, a koszorút tartott jobb tőből letört. Hátán természetellenesen sarlóformájú, kifelé részben cizellált szárnyak láthatók. Primitív megmunkálású fején a haj két oldalt dús fürtöket, felül pedig három csúcsban szétálló varkocsokat alkot. Miller¹ ezeket «corona turrita»-nak nézte, ami azonban nem áll. A szobrocscsa magassága a gömmbel együtt 6*9 cm. Az arcon egyébként a szemek, a felsőajak gödre, valamint az állgödör bevert kerek ponttal vannak jelezve.

A szobrocscsa szerényebb esztétikai igényekkel és érzékkel bíró egyének számára készült vásári tömegcikk fogadalmi célra. Mint pl. a mai Szt. Antal-szobrocskák, vagy viaszfigurák. Semmiképpen sem hozható egy kalap alá a bronzlemezekkel, nemcsak azok készítőjével, hanem talán még a felajánló ízlésével sem.

A leglényegesebb azonban, hogy szobrocskáinkon a legparányibb nyoma sincs az ezüstözésnek, már pedig lehetetlen elképzelni, hogy éppen az emlék koronája az anyag szerénységével a csillogó táblák tetején oly kirívó ellentétet alkotott volna.

A táblák csúcsain, amelyek az anyag vékonysága miatt többé-kevésbé letöredeztek, szintén nincs ilyennemű tárgy felerősítésének semmi nyoma.

Alföldi András volt szíves figyelmeztetni Hadrianus alexandriai billon-pénzeire, amelyeken szereplő vexillum felső háromszöge nagy-

56. KÉP.

¹ Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici, 1825. 112. o. 32. sz.

szerűen érzékelteti, miképpen kell a Dolichenus háromszögek rúdra való illesztését és viselését elképzelnünk (57. kép). Képünkön¹ a jobbra álló császár (tógában) Alexandriát megszemélyesítő női alaktól két búzakalászt vesz át. Alexandria fején elefántbőr s kezében a vexillum. Egy másik pénzen maga a császár tartja a vexillumot s vele szemben Athena áll.²

Paulovics István.

57. KÉP.

¹ Kettős nagyításban a M. Nemzeti Múzeum éremtárából. V. ö. G. Dattari, Numi Augg. Alexandrini. Cairo. 1901. 1267. szám!

² Dattari, i. h. 794. szám.

AENEAS MENEKÜLÉSE

RÓMAI DOMBORMŰ A SZÉKESFEHÉRVÁRI MÚZEUMBAN

A Dunapentelén előkerült római mitológiai tárgyú kőemlékek sorát legújabbán egy 1930 óta a Székesfehérvári Múzeumban őrzött, Aeneas menekülését ábrázoló dombormű¹ gazdagítja (58. kép). A töredékesen fentmaradt kőemléken a jobbra rohanó Aeneast látjuk, amint bal vállán atyját, Anchisest viszi, kezével annak lábait fogva át, jobb kezével pedig az eredetileg mögötte haladó Ascanius csuklóját ragadja meg. Szakállas, dús hajjal övezett, fedetlen fejét hevesen hátraveti, tekintete a távolba irányul. Ruházata a római harcos viselete: térdén felülérő tunica, rajta izompáncél, melyet lent egy rojtos szíjsor és pikkelysor zár le, fönt pedig egy szíjsor a vállakat takarja. Az

¹ Az emléket Marosi Arnold igazgató úr szíves engedélyével közlöm, amiért neki e helyen is hálás köszönetet mondok. — Száma: 8030. — Említve: Székesfehérvári Szemle, 1932. 65. l. — Anyaga: mészkő. — Legnagyobb magassága: 83 cm, szélessége: 54 cm. — Hiányzik: Anchises feje, Ascanius egész alakja a bal alsókar egy kis töredékét kivéve. Csak leütve, nyomaiban maradt meg Aeneas jobbkarja és jobblába a tunica szélétől lefelé.

Archaeologiai Értesítő.

58. KÉP. AENEAS MENEKÜLÉSE.
DOMBORMŰ DUNAPENTELEÉRŐL.

Székesfehérvári Múzeum.

alak vállaira vetett, elől összekapcsolt köpeny egyik szélcsapkodta szárnya a bal felső képteret tölti be. Anchises kisméretű, nehéz szövetből készült ruhába burkolt ülő alakja két kezével fogja át az ölében tartott, házi isteneket tartalmazó aediculát. Az Ascanius alakjából megmaradt

59. KÉP. AENEAS MENEKÜLÉSE. DOMBORMŰ DUNAPENTELÉRŐL.
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

bal alsókar a kézzel csak fővonásaiban vehető ki. A kar elhelyezéséből arra következtethetünk, hogy a fiú itt a többnyire egész apró alaknál nagyobb méretben volt ábrázolva.

Maga a kompozíció lényegében az ugyancsak Dunapentelén 1903-ban előkerült, Aeneas menekülését ábrázoló kőemlék¹ (59. kép) mintá-

¹ Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1905. évi állapotáról, 225. l., XI. t. (Hampel) — Arch. Ért. XXVI, 1906, 248. l. (Hampel) — Oroszlán, Mitológiai és szimbolikus

ját követi, azonban annál lendületesebb, erőteljesebb, az előrehaladó mozgásnak, a nyugtalan fejetetésnek, a testformáknak, a tunica redőzetének ábrázolásában természetesebb. Ez a két relief föltétlen egy mintakép alapján készült, mert ha vannak is a kettő között kvalitásbeli eltérések, mégis a beállítás, az elrendezés lényegében megegyezik. Más a helyzet azonban egy Fövenypusztán lelt és 1902 óta a Székesfehérvári Múzeumban őrzött kőemléknél¹ (60. kép), amely ugyancsak a menekülő Aeneast ábrázolja. Szinte azt lehet mondani, hogy itt a helyi kőfaragómesternek egyéni átfogalmazásával állunk szemben, ami ugyan az ábrázolást primitívebbé tette, de egyben a motívum nagy elterjedéséről és kedveltségéről tanúskodik. Míg ugyanis az emlékek mind jobbra rohanó mozgásban mutatják Aeneas alakját, addig itt homloknézetben nyugodtan állva látjuk, mellette áll szorosan hozzá-símulva fia Ascanius, kit csuklójánál fogva tart, míg Anchisest, aki egész bábuszerű lett, baljával szorítja magához. A felület is egészen lapos, a kidolgozás schematikus, de éppen ez a helyi, bennszülött keltaság művészi gyakorlatába áthajló ábrázolási mód ad a reliefnek egyéni jelleget és tanúskodik arról, hogy a távoli centrumokból hozzánk kerülő képtípusok mint válnak az itt talált lakosság sajátos kincsévé.²

Az Aeneasnak Trójából való menekülését ábrázoló képtípussal

60. KÉP. AENEAS MENEKÜLÉSE,
DOMBORMŰ FÖVENYPUSZTÁRÓL.
Székesfehérvári Múzeum.

képtípusok a pannoniai síremlékeken, Bpest, 1918. 24. és 36. l. — Rég. Évk., II. 81. és 83. l. (Hekler) — Amer. Journal of Arch. 1933. 70. l., XI. l. t. (Goddard King).

¹ Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1913, 192. l. és 1918. 142. l. (Marosi.)

² Erre vonatkozólag v. ö. Hekler, Kunst und Kultur Pannoniens, Strena Buliciana, 1924, 114. és 116. l.

már eddig is sokan foglalkoztak.¹ Az eredmények röviden összefoglalva a következők: A fentmaradt emlékek közül a legrégebbiek közé tartozik egy aineiai (Makedonia) éremkép² a Kr. e. VI. századból, amelyen az atyját vállán vivő Aeneas látjuk, előtte egy visszatekintő nőalakot, aki vállán egy hosszúruhás gyermeket (leánykát) emel. A gyermekben Robert Aeneas egyik leányát ismeri fel s ezen az alapon az ábrázolást egy Aeneasra vonatkoztatott helyi monda változatának tartja. A feketealakos vázakepeken³ Aeneas teljes fegyverzetben, atyját hátára véve menekül, egy vörösalakos vázakeppen pedig már a később általánossá vált ábrázolási mód szerint Anchisest balvállán viszi.

A Trójából való menekülés ábrázolása a görög művészetben inkább csak elszigetelt jelenség s legalább a fentmaradt emlékek tanúsága szerint az archaikus korra korlátozódik, annál jobban elterjed azonban a római művészet körében, ahol ezt a kedveltséget történeti szempontok is indokolják. Julius Caesar érmein⁴ heroikus ruhátlanságban, balra rohanva látjuk, vállán apjával, amint jobbkezében ő maga is egy Palladiont visz. Ovidiusból tudomásunk van róla, hogy Augustus forumán az ősök szobrai között Aeneas is helyet kapott.⁵ Szavaiból Ihm arra következtet,⁶ hogy itt a Trójából vállán apjával menekülő Aeneas ábrázolásával van dolgunk s ez a szoborcsoport volt talán az, amely a jelenet későbbi, lényegében közös mintaképekre visszamenő ábrázolására hatással lehetett. Vele szemben Brüning⁷ az Aeneas menekülését ábrázoló szoborcsoport mesterét Arkesilaosban keresi. Egy Hadrianus korabeli, Venus Genetrix felirású éremképen (London, Brit. Mus.) ugyanis, amelyre Kekule⁸ hívta fel a figyelmet, az istennő paizsán a

¹ Baumeister, Denkmäler, I. 30. skk. — Roscher, Myth. Lexikon, I, 1. 184. skk. — Pauly—Wissowa, Realencyclopädie, I. 1016. skk. — Ihm, Flucht des Aeneas, Bonner Jb. H. 93. 1892, 66. skk. — Brüning, Die Kölner Aeneasgruppen, Bonner Jb. H. 95. 1894. 49. skk. — Klinkenberg, Die römischen Grabdenkmäler Kölns, Bonner Jb. H. 108/9, 1902, 11. skk. — Brüning, Über die bildlichen Vorlagen der ilischen Tafeln. Jb. d. Inst. IX. 1894. 162—3. — Oroszlán, i. m. 24. és 36. l.

² Robert, Zur Münze von Aineia mit der Flucht des Aineias, Arch. Ztg. Jg. 37, 1879. 78. skk. — Roscher, I. 167. — Imhoof—Blumer, Die antiken Münzen Nordgriechenlands, III. Taf. V, 35.

³ Baumeister, 31. l. 32. kép.

⁴ Baumeister, 31. l. 33. kép. — Cohen, I. 9. Nr. 12.

⁵ Ovidius, Fasti, V. 563: Hinc videt Aenean oneratum pondere caro.

⁶ I. h. 73. sk.

⁷ Jb. d. Inst., 1894. 162. sk.

⁸ Arch.-ep. Mitth. III. 1879, 19. sk. — Gnechi, I medaglioni Romani, III. Nr. 92. 146. t. 2.

teljes fegyverzetben, apjával és Julius-szal menekülő Aeneas ismerhető fel. Brüning ebből azt a következtetést vonja le, hogy a későbbi ábrázolások mintaképeiül szolgáló szoborcsoport mestere is a Caesar-templom számára készült Venus Genetrix szobrának alkotója, Arkesilaos.

Mindkét föltevés megbízható, részletes írott források és stíluskritikai szempontból értékesíthető emlékek hiányában igen nehezen támasztható alá érvekkel. Az eredet meghatározásában való ingadozásra mutat az is, hogy Brüning egy másik dolgozatában¹ külön megkülönböztet egy festményt, illetőleg reliefet s egy szoborcsoportot, mint mintaképet, de mégis fölteszi, hogy valamennyi emlékek közös mintaképe is lehetett.

Az Itáliában előkerült reliefszerű ábrázolások, éremképek és vésett kövek, továbbá a provinciális emlékek, egybevágóan római harcos öltözetében jelenítik meg Aeneast, amint balvállán kisméretű, köpenybeburkolt, a házi isteneket rejtő aediculát tartó öreg atyját, Anchisest viszi, jobbkezével pedig a phrigiai sapkával és pedummal ábrázolt Ascaniust vezeti. Első helyen említendő közöttük az Augustus korára datálható Tabula Iliaca idevágó jelenete,² ahol a kép a városkapu előtt játszódik le s Mercurius és valószínűleg Creusa alakjával bővül. A nápolyi Múzeum egy terrakottacsoportján,³ a Museo Kircheriano agyagmécse-sén,⁴ továbbá vésett köveken,⁵ érmeken⁶ már a lerövidített, háromalakos kompozíciót látjuk, olyképpen, ahogy az a provinciákban is ábrázolásra került.

Míg az eddig tárgyalt emlékek inkább Róma nagy és magasztos történeti multjának, az uralkodóház isteni eredetének dicsőítését célozzák, addig az egyik turini, Petronia Grata és anyja emlékének szentelt síroltáron⁷ a menekülő Aeneas ábrázolása a szepulchrális kultusszal való kapcsolatok felderítése szempontjából jelentős. Hasonló fontossága van e tekintetben egy Bécsben őrzött márványtöredéknek,⁸ amely

¹ Bonner Jb. H. 95. 1894, 57. skk.

² Helbig, Führer, I³, 443. sk. Nr. 799. — Stuart Jones, Catalogue of the Museo Capitolino, 169. l. 83. sz. 41. t. — Reinach, Rép. de Reliefs, I. 286. l.

³ Bonner Jb. 93. 1892, 69. l. 1. kép. — Roscher, 163. l. — Kekule, Die antiken Terrakotten, I. XXXVII, 1. t. 48. l.

⁴ Jb. d. Inst. IX. 1894. 162. l.

⁵ Furtwängler, Geschnittene Steine, Nr. 3115, 4333, 4339, 6495.

⁶ Antoninus Pius érmei, Cohen, II. No. 655, 761, 908. — Bernhardt, Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. 50. t. 3.

⁷ Dütschke, Antike Bildwerke in Oberitalien, IV. Nr. 48.

⁸ Jb. d. Inst. VI. 1891, Arch. Anz. 181. l. (K. Patsch).

valószínűleg szarkofág részlete és Rómából került a bécsi Egyetem gyűjteményébe. A provinciákban, főleg Kölnben és nálunk Pannoniában (Dunapentele, Fövenypusztá) előkerült Aeneas-ábrázolások rendeltetésének megállapítására éppen ezek az emlékek adják meg a biztos alapot, hogy ezek tényleg első sorban, mint síremlékeket díszítő szoborművek jönnek tekintetbe. Az egyik föltevés szerint Aeneas mint a római nemzeti mult hőse kerül a síremlékekre, a másik szerint a Vergiliusnál is fokozottan kiemelt pietas képviselőjeként szerepel e kapcsolatban, míg újabban a lélek végső győzelmének jelképezőjét keresik benne.¹

Kölnből három emlék ismeretes, melynek Aeneas menekülése a tárgya. Az elsőnek² lelőhelye a Chlodwigplatz (Köln, Wallraf-Richartz-Museum), hol nagyobb sírépületek töredékei is találtatván, önként kínálkozott a föltevés, hogy e szoborcsoport is valamilyen sírépület díszítésére szolgálhatott. A másik emlék³ a Richard Wagnerstrassen került elő (Bonn, Provinzialmuseum), melynek közelében ugyancsak római út vezetett, tehát a síremlékként való alkalmazás itt is közelfekvő. A harmadik, erősen töredékes emléken⁴ (lelőhelye a Luxemburgerstrasse) a Chlodwigplatz-i példány ifjú hősével szemben Aeneas alakja szakállas férfivé érett.

A Pannoniában ismeretes Aeneas-reliefek ugyancsak valószínűleg a szepulchrális kultusszal hozhatók kapcsolatba, amint arra már az első dunapentelei relief tárgyalásánál Oroszlán Zoltán rámutatott, aki a kölni chlodwigplatzi példányban keresi a mi reliefünk mintaképét.⁵ Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a mintaképek itt és ott kisebb eltéréseket leszámítva közös, vagy legalábbis egymáshoz közelálló eredetire mehetnek vissza. Az egyezések és eltérések vizsgálatánál természetesen mindig figyelembe kell venni a kőfaragómesterek képességeit, akik egyazon mintakép alapján is némi önkényes változtatással igyekeznek munkájukat változatosabbá, illetve egyszerűbbé tenni. Éppen a kőfaragók mesterségbeli készségének eltérő foka nehezíti meg az emlékek keletkezési idejének pontosabb meghatározását, különösen,

¹ Strong, *Apotheosis and after life*, London, 1915. 201—2. l. — Oroszlán, i. m. 24. és 36. l.

² Bonner Jb. 93, 1892. 66 sk. (Ihm.)

³ Bonner Jb. 25. 1894. 49. skk. (Brüning)

⁴ Bonner Jb. 108/9. 1902. 112. sk. (Klinkenberg.)

⁵ I. h. 36. l. — A közösségek inkább a Wagnerstrassei példánnyal mutathatók ki.

ha, mint a második dunapentelei relief esetében is, nem ismerjük a pontosabb leletkörülményeket. Oroszlán a kölni és más mitológikus tárgyú reliefekkel való egybevetés alapján az első pentelei Aeneas-relief korát a Kr. u. II. század 2. felében állapítja meg, amely kormeghatározást lényegében a másodikra vonatkozólag is elfogadhatjuk. A datálás helyességét alátámasztja az a tény is, hogy éppen a Kr. u. II. sz. közepén, Róma alapításának 900 éves jubileumára (Kr. u. 147) az éremképek hátlapjain főként az alapítás mondájával összefüggésben levő képtípusok, köztük Aeneas menekülésének csoportozata, jelennek meg.¹ Az Antoninus Pius érmei hátlapján látható, Aeneas menekülését ábrázoló képtípus, amint arra Hekler Antal mutatott rá,² a mintakönyvek közvetítése mellett föltétlen hatással volt a provinciákban található Aeneas- emlékek elterjedésére és megfogalmazására s egyben azok keletkezési idejének alsó korhatárát is megszabja. Éppen ezért kérdéses marad, hogy vajjon a képtípus közvetlenül Itáliából, éremképek és mintalapok útján, vagy kerülő úton, Köln közvetítésével érkezett-e Pannoniába. Az a körülmény, hogy a dunapentelei és kölni példányok között kétségtelen rokonság állapítható meg, továbbá, hogy Köln és Aquincum között feliratos emlékekkel is igazolható élénk kereskedelmi és települési kapcsolat mutatható ki,³ mégis azt teszi valószínűvé, hogy részben ugyan az éremképek adta ösztönzések nyomán, Kölnből érkezett mintaképek alapján készülnek a K. u. II. század 2. felében Pannoniában az Aeneas menekülését ábrázoló reliefek.⁴

Erdélyi Gizella.

¹ Bernhardt, i. m. 70. l.

² Adatok a pannoniai mitológikus domborművek kormeghatározásához, Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évkönyve, II. 81. l.

³ L. Nagy, Cives Agrippinenses in Aquincum, Germania, XV. 1931. 260. skk. — L. Nagy, Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpini aus Aquincum, Germania, XVI. 1932. 288. skk.

⁴ Az Anchisesszel menekülő Aeneas ábrázolása a XVII—XVIII. századi barokk művészetnek is kedvelt motívuma. Olasz (L. Bernini, Roma), német és osztrák (pl. Ph. J. Prokop, Schönbrunn, park) példák mellett Magyarországon (l. a rác-kevei kastély udvari terraszát díszítő, festői sarokcsoportot: Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, III. 71. l. 11. ábra, Ybl) is előfordul.

KÜRTÖSVÉGŰ KARKÖTŐK AZ AVAR-KORBÓL.

Az avarkori leletek nagy és alaposan megvilágított¹ tömegében különös alakú karkötőtípus vonja magára a figyelmet. E karkötők a hazai emlékanyagban szép számmal vannak képviselve, külföldi analógia viszont annál kevesebb van hozzájuk. Használatuk ideje nem kétséges, mert mindjárt az első Phokas (602—610) érme által meghatározott korú sírból kerültek elő.² Kérdés tehát csak az lehet, hogy sajátos alakjuk és díszítésük mely nép művészetével hozható összefüggésbe. Ezt éppen a külföldi analógiák csekély száma folytán nem dönthettem el végérvényesen, de lehet, hogy feltevéseimet mások alaposabb kutatásai s nagyobb anyagismereten alapuló megállapításai fogják kiegészíteni és igazolni.

A kultúrháttér megállapításában egy nem régen Cserkúton előkerült sírlelet volt nagy segítségemre, amelyet dr. Fejes György, a Pécs városa Majorossy Imre múzeuma igazgatójának szívességéből ismertem meg. A leletet teljes egészében ő ismerteti és hozza nyilvánosságra; ennek dacára megengedte, hogy a fényképeket (61. kép) felhasználhassam.³ Ily módon sikerült a kísérő leletek révén olyan irányítást kapnom, mely aztán tényleg a külföldi analógiák megtalálására vezetett.

A szentendrei leletben, melynek Phokas-érme adja meg a korhatározást, három kürtösvégű ezüst karkötő van (62. kép). Kettő ép, a harmadik karikája a középső darabon hiányzik. A törésfelület világosan mutatja, hogy a karika tömör ezüst; ez a két vége felé erősen kiszéle-

¹ A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, 1—2 B. Berlin—Leipzig, 1926. — A. Alföldi, *Zur hist. Bestimmung der Avarenfunde*. ESA IX. 1934. S. 285—307.

² Szentendrei lelet. J. Hampel, *Alterth. d. frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1904—5, II. 243—5.

³ E helyütt ismételtén köszönetet mondok érte.

61. KÉP. EZÜST ÉKSZEREK A CSERKÚTI I. SZ. SÍRBÓL.

Pécs város Majorossy Imre múzeuma.

sedő kürtalakba megy át, mely belső oldalán fel van hasítva, illetve az valószínű, hogy a lemezzé szétlapított karikát a minta beverése után tölcséralakban összehajlították, s a nyílás a lemezek szélének találkozási vonala. Díszítés csak a kürtalak külső kétharmadát borítja; ebben valamennyi megegyezik. Maga a dísz is csak kevésbé különbözik az egyes darabokon: kettőn a bevert rhombusok hézag nélkül illeszkednek egymáshoz s így összefüggő mintázat borítja a felületét, melyet a kürtösvég pereme felé egyenes vonal határol. A záróvonálhoz illeszkedő két, majd kis köz után három sorban bevert poncok azt a látszatot kel-
tik, mintha keresztbe rovátkolt dudorok volnának. A síma közt két karkötőn bevésett zeg-zugvonal díszíti. Mintázatát tekintve e karkötőkhöz csatlakozik egy Erdélyből származó tölcséresedő végű tömör ezüst karkötő.¹ A 62. képen látható harmadik törött példány mintája annyiban tér el az előbbiektől, hogy bevert rhombusai közepén kiemelkedő pont van, s a zeg-zugvonal hiányzik a peremdíszén. Az utóbbi rhombusai ily módon szoros stílusösszefüggést mutatnak a čadjavicai lelet tömör nyakkarikájának díszítésével,² amire már Alföldi prof. úr is rámutatott.

A többi kürtösvégű karkötőt Pécsről ismerem.³ A pécsi köztemető helyén talált sírokban hatot lelt Marosi A. Ezek közül kettő a 18. sírból ezüstlemezekből álló nyakékkal, áttört díszű csattal, gyöngyökkel stb. került elő.⁴ A két kürtösvégű karkötő díszítése a fent leírtakétól abban tér el, hogy a bevert rhombusok sokkal kevésbé elnyúltak s inkább hegyükre állított négyzeteknek látszanak. Közepükön kiemelkedő pont van. Ezekkel egyezik a Cserkúton talált 7. sír két ezüst karkötőjének díszje is, csak a rovátkos csíkok elosztása más. (61. kép, 9. sz.)

Valamennyi karkötő kürtösvége erős ezüstlemezéből készült, más-különben nagy üregű belsejük miatt be kellett volna horpadniuk. A bevert mintázat csak a külső felületet érinti, a kürt belseje síma. Feltűnő, hogy valamennyi megegyezik abban, miszerint a bevert mintázat nem borítja a kürtösvég egész felületét, hanem a belső harmadát díszítetlenül hagyja. Lehetséges, hogy ez a sajátság a technikai kivitelben leli magyarázatát.

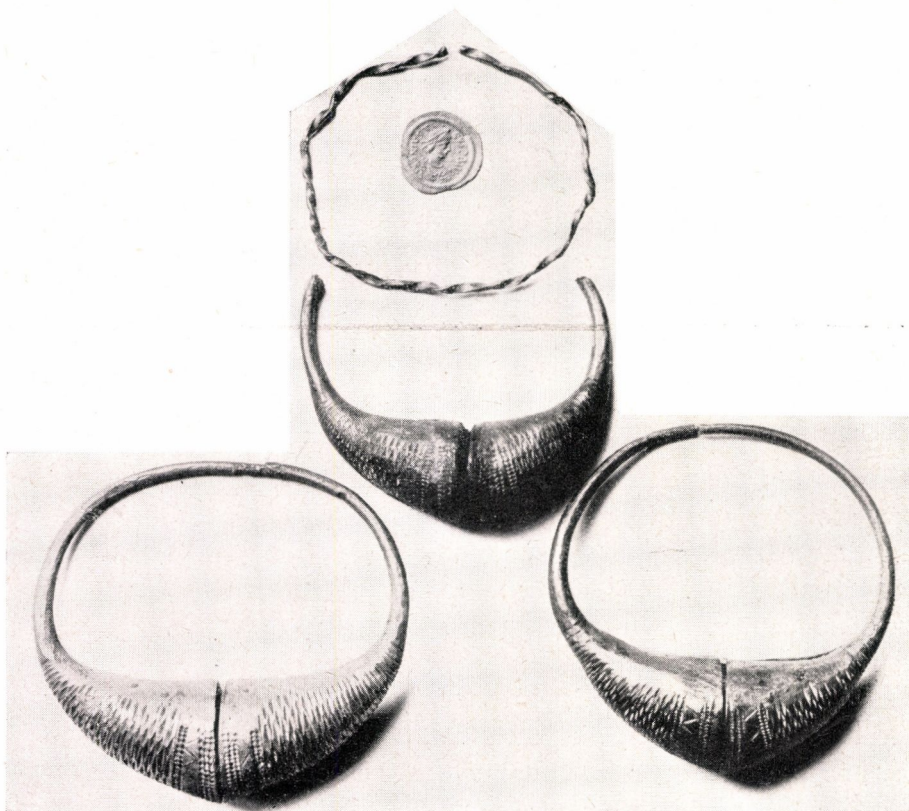
¹ Hampel, Alterth. II. 345.

² A. Alföldi, Zur hist. Best. d. Avarenfunde, S. 298. Taf. III. 17.

³ Horváth Tibor szíves volt közölni velem, hogy látott hasonlót Szegeden Nagybecskerekéről és Szombathelyt Velem-Szt.-Vidről.

⁴ Marosi A., A pécsi városi múzeum népv. leletei, Pécs-Baranyamegyei Múz. Ért. I. 1908. 3. f. 111. o., továbbá Marosi A. Baranyamegye lovassírhajai, Pécs-Baranyamegyei Múz. Ért. II. 1909. 4. f. 127. o. 7. ábra.

E karkötők korát (a VII. sz. eleje) nemcsak a Phokas-érem kormeghatározása dönti el; Alföldi prof. a korong-fibulák fejlődésmenetének vázolása közben szintén erre az eredményre jutott s így a még publikálatlan čadjavicai lelet korát is meghatározta.¹ Fejtegetéseit alapul véve kiderül, hogy a kürtösvégű karkötők valamennyi kísérő lelete

62. KÉP. A SZENTENDREI LELET EZÜST KARKÖTŐI.

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

szintén ugyanazon korból való, és hogy olyan leletcsoportozáshoz tartozik, melynek jellemző anyaga az ezüst. Közöttük számos olyan formát találunk, melyeknek analógiái könnyen fellelhetők. Ezeket kell tehát megkeresnünk, hogy a karkötők kultúrháttérét megállapíthassuk.

Legegyszerűbb a csillagalakú fülbevalókon kezdenünk, mert azok-

¹ A. Alföldi, Zur hist. Best. d. Avarenfunde. S. 298.

ról Alföldi prof. kimutatta, mennyire ismertek voltak még a barbárok-lakta vidékeken is.¹ A 61. kép, 1, 4. szám alatt két granulációval díszített félgömböt látunk, melyek mereven vannak a karikára erősítve. Első pillanatra, főként a karika nagysága miatt, nem látszik világosan, milyen célt szolgálhattak: vajjon fülbevalók, vagy hajdíszek voltak-e. Mégis az elsőt találok valószínűnek a következő meggondolás alapján. A hajfonat átbujtatására teljesen felesleges, hogy a karika zárható legyen, ha a nyílást szabályozni úgysem lehet. Márpedig az 1-es számnál világosan látszik, (ha az egyik oldalukon levő hengeres, rovátkolt gyűrűkkel határolt külön tagot dísznek vennők is) hogy a karikák nincsenek egy darabból. Ezenfelül azonban a karikának az a vége, mely felülről illeszkedik a zárótagba, lényegesen elvékonyul. Erre csak akkor volt szükség, ha azt a fülbe kellett befűzni. A čadjavicai, díszesebb kivitelű példányokon a karika mindkét oldalán egyenlő díszítő tag van.² Ez látszólag ellentmond előbbi feltevésünknek. Azonban a karika lényeges elvékonyodása az egyik dísztag felé, ami a párján éppen a vele ellentétes oldalon van meg, világosan mutatja, hogy itt is fülbevalókkal van dolgunk. A knini lelet préselőmintája³ nagy rokonságot mutat velük, de a cserkútiak öntés útján készültek.⁴ A préselőminta előfordulása Dalmáciában azonban megmutatja, milyen messzire terjedtek el a bizánci eredetű motívumok.

E fülbevaló-típus jelenléte tehát valamely leletben nem jelent okvetlenül közvetlen bizánci importot, hiszen a helyi műhelyekben is utánózták a közkedvelt formákat.

A karkötőkkel most már két ízben (pécsi 18. sír és a cserkúti 1. sír) került elő préselt ezüstlemezekből álló nyakdísz. Alkalmazásuk és díszítésük szoros egyezést mutat. A lemezek ezüstspirálison⁵ függenek (61. kép, 6. sz.), melynek belsejében többszörös lenszál húzódik. A fel-

¹ A. Alföldi, u. o. — Max v. Chlingensperg-Berg, Das Gräberfeld Reichenhall in Oberbayern. Reichenhall 1890. Taf. X. 48—50, 132, 199. — L. Niederle, Byzantské šperky včelkách a na Moravé. Obr. 64.

² A. Alföldi, ESA, IX. Taf. III. 14, 16.

³ Csallány D., A kunszentmártoni avar kori ötvössír. Szentés. 1933. VIII. t. 20.

⁴ A granulációt öntéssel is utánózták, hogy olcsóbb és szélesebb rétegek számára legyen hozzáférhető. Technikai bizonyítékokon kívül egy öntőminta Kiewből. — M. Rosenberg, Gesch. d. Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. Granulation. S. 130. Fig. 236.

⁵ Ilyen spirálist mutat egy finn fejdísz Ljucinából (Niederle, Slov. Star. S. 585. Obr. 88) és a lugaschi körz. 12. sírjából. (E. Tschitnikow, Kurgane d. jüng. Eisenzeit im Lugaschen Kreise, Gouv. St. Petersburg, Präh. Zeitschr. VI. 1914. S. 115.)

függesztés módjában eltérés mutatkozik, mert míg az elsőn kettős karika, addig a cserkútin a meghosszabbított lemeznek visszahajló vége alkotja a fület, melyen a spirálist áthúzták. Díszítésük a széleken kiemelkedő kettős pontsor, mely híven követi a lemez alakját. A belső felületet kidudorodó pontkörök díszítik. Van ugyan a cserkúti lelet csüngői között két, ezektől díszítésben eltérő típus, viszont éppen ezeken a központi lapos félgömbök között húzódó rovátkolt csíkok, illetve a közöttük levő zeg-zugvonal (61. kép, 5. sz.), a karkötők peremdíszével mutatnak rokonságot. Külső alakjához (elnyújtott fordított szív-alak), és a belső rovátkos vonalmintához csak egy analógiát sikerült találnom az irodalomban: a Granada Albaicin városrészében talált aranylemezeket.¹ Åberg ezekkel egyezőket krimi gót sírleletekből ismer, és megjegyzi, hogy a Krim és Granada közötti területről hasonló példányok még eddig nem kerültek elő.² A négyszögű csüngő hegyére állított négyszög; ennek alsó csücske kettéhasad és dróttá alakítva vízszintes irányban kétfelé kanyarodó kettős S alakot képez, melyek spirálissal fejeződnek be. A két mély járatban cseppalakú ezüstlemezek lógnak; a szélükét a kettős pontsordísz követi. A kígyószerű drót mint függesztési mód máshol is előfordul³ (1., 2. rajz). Más példák viszont azt mutatják, hogy eredetileg tényleg kígyót (3., 4. rajz) utánóztak az ilyen alakzatok,⁴ s akkor annak mint amulettnek valami védő, illetve elhárító szerepet szánhattak.

A csüngőkhöz felhozott csekély számú analógiák északi és germán irányba mutatnak. Ellenben a fordított szívalakú csüngőhöz teljesen hasonlóak vannak a magyarországi bronzkori emlékek között, mégpedig nagy számmal.⁵ A hallstatti korban is gyakoriak a lógó lemezek nyakékek, fibulák, stb. díszéül.⁶ Lehet tehát, hogy az illyr alapréteg ízlésének továbbéléseként kell ezt az ékszertípust tekintenünk. Tagad-

¹ N. Åberg, *Die Franken und Westgoten*, Uppsala 1922. Abb. 302.

² Åberg, *Die Franken*. S. 207.

³ A. M. Tallgreen, *Zur Archäologie Eestis*. II. Abb. 101.

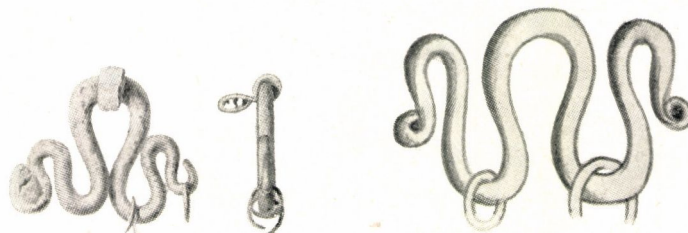
⁴ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie*. IV. P. 1243. Fig. 529, l. VI—V. sz.-i tumulusból, Acébuchalnál. A másik: *Zapiski Vost. Otd. Russ. Arch. Obs.* 12, 1901. Taf. VII. 2.

⁵ Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, 1886. XCIII. T. Ercsiú kincs, CXC. t. Esztergommegei leletek, CCXXII. t. Pusztasáránytői kincs.

⁶ Zelenická spona v. A. Stocky, *Památky XXX*. 1918. S. 33. Obr. 16, 19. a, b. — A. Kiehebusch, *Der Kettenschmuck der vorröm. Eisenzeit*. Präh. Zeitschr. VIII. 1916 S. 108. ff. Abb. 10.

hatatlan azonban, hogy ilyen csüngős ékszereket később is találunk germán¹ és északi² területeken.

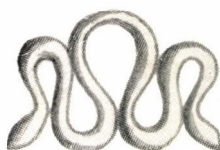
A cserkúti lelet gyűrűje is e körbe tartozik (61. kép, 10. sz.). Volta-képpen háromszoros spirális, melynek középső karikája rhombus-alakká

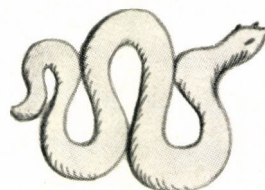
1. rajz. Pécsi köztemető
36. sírjából. Pécs városa
Majorossy Imre múzeuma.

2. rajz. A. M. Tallgreen.
Zur Arch. Eestis II. Abb. 101. után.
Kettenträger aus Windau, Lettland.

van lapítva. A széle mentén kettős pontsor van, miként a csüngők egy részén is. Pécssett a legelső két kürtösvégű karkötővel szintén hasonló gyűrű került elő:³ csak a rhombuslap díszítése más. Közeli párhuzamot alkotnak a keszthelyi sírmezőről származó bronzgyűrűk;⁴ az egyiknek közepén két kettős kör, a szélén kettős kiemelkedő pontsor.

3. rajz. I. Déchelette.
Manuel d'arch. IV. P. 1243.
Fig. 529. 1 után.

4. rajz. Zapiski Vost. Otd.
Russ. Arch. Obs. 12 1901. T.
VII. 2 után.

Ugyancsak szoros összefüggést látunk egy Wiskaban (Kelet-Poroszország) talált sírlelet két gyűrűjével,⁵ melyhez VI—VII. sz.-i porosz és finn leletekben vannak analógiák. A két gyűrűhöz egy fibula tartozik,

¹ L. Lindenschmit, Handbuch d. deut. Altertumskunde. I. Die Altert. d. merov. Zeit. Braunschweig 1880—89. X. 13.

² Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie. Kjöbenhavn. 1869. Pl. VII. 3, 4.

³ Marosi A., A pécsi városi múz. népv. leletei. Pécs-Bar. m. Múz. Ért. I. 1908 3. f. 23. kép.

⁴ Hampel, Altert. II. 195. és III. 158, 13.

⁵ Zapiski Vost. Otd. Russ. Arch. Obs. 5. 1903. Fig. 178.

mely szinte másodpéldánya a kiskőrösi 2. sír egyik fibulájának.¹ Hasonló gyűrűk bevert háromszöges díszítéssel is előfordulnak.² A bevert minták nemcsak a germán agyagedényeken, de a longobárd művészetben is gyakoriak.³ Åberg szerint a körös díszítés származási helyét nem lehet pontosan megállapítani. A gótok későbbi déloroszországi korszakában fordul elő, tehát a longobardok tőlük örökölhették. Azonban a bizánci kultúrkörben, Sziciliában is fellép. Viszont Germánia belsejéből is származhatott. A díszítés valószínűen germán származása s a már előbb a formákra megállapított rokonság ezen ékszertípus germán kapcsolatai mellett szólnak.

Ugyanebbe az irányba mutat a cserkúti lelet két tömören öntött ezüstfibulája (61. kép, 2., 3.). A fejlap és láblemez szegélysvíját niellós háromszögek díszítik. Aranyozás nyomai láthatók rajta. Åberg szerint az ovális láblemezű fibulák skandináv, illetve középeurópai eredetűek.⁴ A négyszögű fejlap a régibb típusoknál fordul elő; ugyanezeknél a gombok a fejlap körül tömörek és különállók. Felszínüket ékvészerű geometrikus minta borítja, lent pedig jól kiformált, mordképű longobárd állatfejben végződnek. E típus korát a VI. sz. közepe körüli időre határozza meg. Mivel pedig e tömören öntött fibulák sok viszontagságot kibírhattak, a mi meglehetősen kopott példányaink valószínűleg már hosszú ideig voltak használatban, mielőtt a sírba kerültek. Åberg alig eltérőt közöl Wurmlingenből⁵ s említi, hogy hasonló származik Wormsból és Freilaubersheimből (Rheinessen). Weimarban⁶ az óthüringiai leletek között is van egy a cserkútihoz teljesen hasonló díszítésű fibula, csak az állatfej kialakítása eltérő. Götze megállapítása szerint a sírmező a VII. sz.-ban még használatban volt.

A kürtösvégű karkötők kísérőleletei tehát legnagyobbbrészt a germán kultúrkörrel való kapcsolat felé irányították a figyelmet. Az így

¹ Még publikálatlan lelet a Magy. Nemz. Múz.-ban.

² Zapiski Vost. Otd. Russ. Arch. Obs. 8. 1895. Taf. IV, 9. — Aarbøgger 1872. Borholms Aeldre Jernalder. PL, 1, 10. Af Amtmand E. Vedel. — L. Niederle, Slov. Star. Tab. XLI. 26 (Priladozi), 27 (Petroh. gub.), 28—29 (Zaraj).

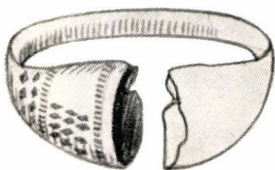
³ N. Åberg, Die Goten und Langobarden in Italien, Uppsala 1923. S. 44. — G. Kossina, Der goldene Halsring v. Petersitz bei Kolberg. Mannus, Bd. IX. S. 97 ff.

⁴ N. Åberg, Die Franken. S. 128.

⁵ N. Åberg, Die Franken. S. 136. Abb. 197. A keszhelyit (Hampel, Altert. III. t. 143. l.) is ezekhez hozza fel analógiának. Hasonló: Vaterl. Altert. d. fürstlich hohenzollernschen Sammlung zu Sigmaringen von Lindenschmit. Mainz 1860. Taf. I. 15. aus Langenenslingen.

⁶ Götze, Die altthür. Funde v. Weimar. Weimar Taf. V. 2.

előkészített feltevést tehát csak helytállóbbá teszi, ha magukhoz a karkötőkhöz szolgáló igen gyér párhuzam is a germán művészet köréből került ki. Az egyik ilyen analógiát Lindenschmitnél találjuk.¹

5. rajz. L. Lindenschmit, Handb. d. deut. Altertums-kunde. I. T. XII után.

Lelőhelye Udenheim, Rheinhessen, tehát az a terület, honnét a fibulák egyik analóg példánya is előkerült. Kicsiny rajzon mutatja be s azon kivehető a hirtelen szélesedő kürtösvég és a rovátkolt sávok között a bevert rhombusok. (Lásd: 5. rajz.) A rajzon úgy látszik, mintha a karkötő karikája lapos volna. Ez azonban a rajzoló tévedése is lehet. A különbség semmiesetre sem lényegbevágó.

A másik, szerintem igen fontos adatot a berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte raktárában találtam. Itt az Igazgatóság szíves előzékenysége folytán számos ki nem állított leletet is megtekinthettem; ezek között találtam több olyan tömör bronzkarikát,

63. KÉP. BRONZ KARKÖTŐ LIVLANDBÓL.

Berlin, Staatliches Museum für Vor- u. Frühgeschichte. Gr. $\frac{2}{3}$ nagys.

melyeknek díszítése szinte hajszálra egyezik a cserkúti kürtösvégű karkötőkével. E bronzkarkötők egyikét a 63. képen mutatom be.² Igaz, hogy alakja eltérő az általunk tárgyalt típusától, de a vége felé ez is kiszélesedik, amit Lindenschmit a meroving-korszak karkötői jellegzetes jegyének mond az előző korral szemben, mikor is a karkötők a végük felé éppen elvékonyodtak.³ Az is feltűnő egyezés, hogy a bevert dísz a bronzkarika közepét nem borítja. Fontos viszont, hogy mind a beponcolt díszítési mód, mind a sodrott-fonott kar- és nyakkarikák a későbbi vagdalék-ezüstleletekben (Hacksilberfunde) igen gyakoriak. A karkötők Livlandból származnak.⁴ Nem

¹ L. Lindenschmit, Handb. d. deut. Altert.-kunde. Taf. XIII.

² Rudolf Virchow gyűjteményéből, Berlin, Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte III. a 83. Közelebbi leletkörülmények nem ismeretesek.

³ L. Lindenschmit, Handb. d. deut. Altert.-kunde. S. 397.

⁴ Lásd még: Zapiski Russ. Arch. Obs. N. S. 8. 1895. 107. o. 16 (Litau VIII—IX. sz.-i kurgánokból), 106. o.-n hivatkozik analóg karkötőkre Aspelin Atlaszában 332. olda-

meglepő jelenség ez számunkra, mert már az állatfejben végződő sodrott-fonott karkötők legközelebbi rokonait is ezen a területen találtuk, amiből egy közös területtel való kereskedelmi összeköttetésre következtettem.¹ E kapcsolat mellett szól a vörösmarti lelet kürtösvégű karkötője is, melynek díszítése gotlandi ékszerekkel mutat egyezést.²

A kürtösvégű karkötők azonban sokkal nagyobb számban fordulnak elő hazánk területén, hogysem azokat a kereskedelem által idevetődött szórványos ékszereknek tekinthetnénk. Sajnos a déloroszországi leletanyagot nem ismerjük eléggé s így nem zárhatjuk ki teljesen ezen leletcsoport a kuturgur csoporttal való kapcsolatának lehetőségét. Mindazonáltal az is lehetséges, hogy az avarkor e jellegzetes alakú karkötői, melyek eddigelé legnagyobb számmal a magyarországi emléktanyagban vannak képviselve, germán hatás alatt, de hazánk területén készültek, valószínűleg a még az avar uralom alatt is itt lakó germán ötvösmesterek által. Az ötvösmestersíroletek is erre engednek következtetni. Fettich N.³ a nyugati elemeket felmutató kultúrkörhöz számítja a jutasi 166. sírt, melyben ötvösmester volt eltemetve. A sírlelet egyes darabjai viszont a kunszentmártoni ötvössír egyes leleteinek közeli párhuzama.⁴ A szerszámok a két sírban szintén nagy rokonságot mutatnak egymással, valamint a Mezőbándon és Gátéren találtakkal. Ezekhez viszont északi germán sírokban lelt szerszámok hasonlítanak. Ez is, de főleg az a körülmény, hogy hazánk területén történt a Keletről hozott jellegzetes avar formáknak és a germán II. állatstílusnak,⁵ valamint az ú. n. szalagfonatos díszítésnek kombinálása, arra enged következtetni, hogy az avarok betörése után is itt maradt germán iparosok tovább dolgoztak új uraik számára, hogy azok további öv-, lószerszámdísz, ékszer stb. szükségletét kielégítsék. A megkívánt formák díszítésében viszont nem ragaszkodtak mindig mintáikhoz, hanem alkalmazták a Keletről hozott formákon az általuk jól, sőt jobban ismert bizánci és germán motívumokat.

Márkiné Poll Katalin.

lon livlandi leletből, kiszélesedő alsó véggel s igen elszűkülő középrésszel. Azonkívül: A. Hackman, Die ältesten eisenzeitlichen Funde in Finnland. Mannus V. 1913. S. 297.

¹ Márki-Poll K., A zsenyei kincs. Arch. Ért. XLVI. 1932—33. 84.

² Arch. Ért. 1902. 436. Kürtösvégének alakja az itt tárgyaltakétól némileg eltér.

³ Rhé-Fettich, Jutas und Öskü, Skythika. 4. Sem. Kond. Prag 1931. S. 57.

⁴ Csallány D., A kunszentmártoni ötvössír, 34. o., 40. o. u. o. 37. o.

⁵ Fettich N., Az avarkori műipar Magyarországon. Arch. Hung. I. Fogazási ornam. és ötvöseszköz leletek. Budapest, 1926. 9. o.

LŐCSEI PÁL MESTER.

Különös játéka a mostoha sorsnak, mely hazánk középkori műemlékeit puszta létükben sem kímélte, hogy azok az emlékek is, melyek túléltek a letűnt századok zivatarait, — mesterek nélkül szűkölködnek. Elsősorban szárnyasoltáraink.

Hiába rejti magában némely városunk egyháza egész sorát az ilyen oltároknak, köztük néha egészen kiváló kvalitást, hiába őrzött napjainkig ugyanannak a városnak levéltára festő- és szobrászneveket néha garmadával, fennálló műemlék és ismeretes művésznev között az összetartozás kimutatása csaknem minden esetben lehetetlennek bizonyul.

Igy mi sem természetesebb, mint az, hogy ama ritka esetekben, midőn valamely kiválóbb emlék biztos mesternévvel látható el, a kutatás gyakran hajlott a túlméretezésre. Egy-egy név valósággal dédelgett kedvencé vált az irodalomban s ha viselőjéről ám semmit sem is tudott meg, felfedezője, vagy egyéb méltatója nem ritkán egész élet-történetet komponált meg számára, csakhogy alakját jelentősebbé tegye.

Midőn a lőcsei Pál mester művészetével s ezen keresztül szemé-lyével kívánunk ebben a tanulmányban foglalkozni, meg kell állapítanunk azt, hogy Pál mester esetében is egy már-már mithoszivá ért hagyománykomplexussal kell megküzdennünk s e mester oeuvre-jének jóakarató tévedések teremtetten szövevényes sűrűjében az írtás munkáját elvégeznünk, hogy valóságos alakja és műve a lehetőséghez mértentisztán álljon előttünk.

A feladat maga sokirányú. Éppen ezért eleve le kell mondanunk arról a különben egyedül jogosító célkitűzésről, hogy mindama problémát, melynek megvilágítására Pál mester művészetének vizsgálata módot nyújt, részletesen megoldani próbáljuk. Csupán azokat vonjuk be tárgyalásunkba, amelyeknek aprólékos kifejtésére főtörekvésünk,

Pál mester személyének és művészetének tisztázása, mulhatatlanul reászorít.

Pál mester nevét, mint a lőcsei főoltár szobrászát, Still Pál lőcsei prépost fedezte fel s az ő közlése nyomán Henszlmann Imre vezette be az irodalomba.¹

Henszlmann mindössze a Pál mester nevét megőrző sírfelirat közlésére szorítkozik s a feliratban szereplő kronologiai adatok egybevetésével igyekszik a mester életidejét is meghatározni. Számításai alapján arra az eredményre jut, hogy a főoltár szobrai legfeljebb 1510 után, 1515 körül készülhettek el, jöllehet a lőcsei krónika egy ezzel látzólag ellenkező adatot tartalmaz a főoltárra vonatkozóan. Magáról a mesterről, illetőleg művészetéről csak annyit mond, hogy valószínűleg Stoss tanítványa, «de mindenesetre oly előkelő tanítványa, ki méltán vetélkedett mesterével».

Henszlmann ez első közlése után Divald Kornél foglalkozik Pál mesterrel bővebben.² Divald stíluskritikai alapon jelentősen kibővíti Pál mester munkásságát, vésőjének, vagy irányító szellemének tulajdonítva a Szepességen majd minden XVI. századi jellegű fafaragást. Pál mester működése Divald érdeklődésének mintegy centrumává lett s későbbi munkáiban, ha a tárgy nem is kívánta meg föltétlenül, alkalomadtán mindig kitért méltatására. Neki tulajdonította az északnyugati felvidéken fennmaradt szobrászati emlékek nagy részét is, kezdve az elpusztult besztercebányai Mária halálát ábrázoló főoltáron s az ugyanott ma is álló Borbála-oltáron.³ Péter András szintén hosszabb méltatást szentel munkájában lőcsei Pálnak s Divald széleskörű attribúcióit erélyesen visszautasítva, csupán a főoltár szobrait és a Betlehemet fogadja el Pál mester sajátkezű művének, míg néhány más rokonszemű alkotást, mint a káposztafalvi főoltár szobrait, valamint a kis-

¹ Henszlmann Imre, Lőcsének régiségei 59. s köv. l. Mon. Hung. Archaeologica III. pars II. Bp. 1878 Akadémia. — Ugyanitt olvasható a lőcsei templom előbbi monografusának, Merklas Vencelnek a főoltárról való vélekedése, ki a szobrok valószínű mesterének Stosst tartja.

² Divald Kornél, Szepes vármegye művészeti emlékei II. 68. s köv. l. Bpest. 1906. — Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai I. 8. l. Bpest. 1909.

³ Divald Kornél, Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai II. 12. s köv. l. Bpest 1911. — Magyarország művészeti emlékei 148. s köv. l. Bpest 1927. Egyet. Nyomda. — A Szépművészeti Múzeum kisszebeni szárnyasoltára. Magyar Művészet IV. évf. 1928. 683. s köv. l. — Lőcsei Pál mester és köre. Magyar Művészet IV. évf. 1928. 742. s köv. l. — Ezenkívül számos kisebb cikk vagy utalás egyéb műveiben, amelyek azonban csak ismétlések.

szebeni templomban fennmaradt Szt. Jakab-, Szt. János- és Szt. András-szobrot a Pál vezette műhely körébe utal.¹

Legutóbb e sorok írója tért ki dolgozatában Pál mester problémájára,² ahol a jelen tanulmány alapját képező újabb adatok felemlítése kapcsán utal a gyökeres felülvizsgálat mulhatatlanul szükséges voltára, jelezvén egyben a várható eredményeket.

Azonban nemcsak a hazai irodalom fordított mesterünkre ilyen fokozott figyelmet. Mindazok a szerzők, kik a Stoss kérdéssel foglalkoztak, szükségképpen figyelmet szenteltek Pál mester személyének és működésének is. Daun, aki pedig Felsőmagyarország szárnyasoltárainak még a selejtesebbjét is magának Stossnak tulajdonítja, elfogadja Pál szerzőségét, ha mindjárt igyekszik is jelentőségét alábecsülni.³ Max Lossnitzer monumentális Stoss monografiájában több ízben megemlíti Pál szobrászt s neki tulajdonítja a kisszebeni Angyali üdvözlésoltárát, valamint a Mettertia-oltárt is, hangsúlyozza azonban, hogy úgy ezek az attribúciók, mint általában a Pál mesterről való vélekedése csak provizórikus, miután eredetiben nem látta a műveket.⁴ Wilhelm Pinder a német középkori szobrászatról írt kézikönyvében, szintén megemlékezik mesterünkről s egyik tanítványának, P. Abramowski-nak, szerinte kétségbe nem vonható adataira hivatkozva, Pál mestert mint a késő gótika formavilágából közvetlenül a korai barokk stíljébe átlendülő német szobrászt állítja be, állítólagos danzigi művei alapján.⁵

Fentiek alapján kitűnik, hogy Pál mester művészete abban az időben virágzott, amelyben a késői gótikának Veit Stoss által Európaszerte szinte szuggesztív módon szerteszugárgzott, nyugtalan, szinte a kihunyó gyertya utolsó lobogásaira emlékeztető formái uralkodtak.

Problémájának megoldása egyben tehát kell, hogy megoldása legyen a XVI. sz.-i magyarországi faszobrásznak is, miután a XVI. sz. faszobrai hazánkban szinte kizárólag Stoss irradiációjának a termékeiként könyveltettek el a magyar művészettörténet mérlegében, úgyannyira, hogy a «Stoss-kérdés» az idők folyamán szinte közhellyé vedlett irodalmunkban.

¹ Péter András, A magyar művészet tört. I. 148. s köv. l. Bpest 1930. (Műv. Kvt.)

² Kampis Antal, A magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig. Bpest 1932. Műv. Tört. Int. Dolg. XIII. 31. s köv. l.

³ Daun, B., Veit Stoss u. seine Schule in Deutschland etc. Leipzig 1903.

⁴ Lossnitzer, M., Veit Stoss 86., 111., 119., 122. l. 307. jegyzet. Leipzig 1912.

⁵ Pinder, Wilhelm., Deutsche Plastik v. ausgehenden Mittelalter bis z. Ende d. Ren. II. old.

Kiindulásul a Pál mesterre és művére vonatkozó hiteles forrás-
anyag ismertetését választjuk, amelyet megkísérlünk kibővíteni egy-
felől, másfelől pedig az eddig már ismertetett anyagnak igyekszünk a
szerintünk való helyesebb magyarázatát nyújtani.

A reánk maradt írásos tudósítások között, első és legfontosabb az
az epitáfium, mely a lőcsei Szt. Jakab-templom déli előcsarnokának
külső falán látható. Ezen az epitáfiumon ugyanis, melyet Urbanovitz
Márton kőfaragómester állíttatott elhalt családtagjainak emlékezetére,
két felirat olvasható, melyek közül a latin nyelvű a következőket tar-
talmazza :

Anno 1621 Martinus Urbanovitz
Statuarius lapicida et murator
Civis hujus Reipublicae Leutscho
viens . . . sibi conjugii charissimae
Margarethae filiae olim Wolf
gangi lapicidae item et murato
ris et Margarethae quondam Dni
Pauli sculptoris filiae qui supremum Al
tare Ecclesiae hujus sculpsit quacum
hucusque vixi annos 32 nec non libe
ris suavissimis Casparo, filiae abortivae
Melchiori Balthasaro, Margarethae omni
bus his temporibus pestis Anno 1600 defunct.
et Annae elocatae Joanni Abschein
superstiti hoc monumentum in vivis exis
tens ipse erexi Anno aetatis meae 57¹

Ezt a feliratot közli már Henszlmann, majd Divald is, akinek
olvasása azonban, pacskolat jutván birtokába, helyesebb s fordítása is
ment Henszlmann tévedéseitől. Am ez a felirat mindössze csak arról
tudósít, hogy a lőcsei templom főoltárát valamely Pál nevű szobrász
faragta. A szobrászról további adat nem volt ismeretes. Volt azonban
magáról a főoltárról. Már Merklas Vencel, a Szt. Jakab-templom első
monografusa, hivatkozott a lőcsei Krónikában levő feljegyzésre, mely
szerint az 1508. évben «hat man das grosse Altar zu Leutsch mit der
Tafel zugedeckt». Ugyancsak a lőcsei krónika még egy feljegyzést tar-

¹ Henszlmann Imre, i. m. i. h.

talmaz a főoltárra vonatkozóan az 1522. évből, «die 20 Martii obiit D. Melchior Messingschlaeer, alias Polierer, qui Judex fuit per quinquennium, sed non continuus, senatorem egit 30 annis, qui multa memoria digna fecit. Clastrum restauravit, domos urbis ruinosas complures extruxit. Fuit Vitricus Ecclesiae Parochialis per decennium, intra quod tempus Ligneam Altaris summi tabulam totam inauravit etc.»¹

Tulajdonképpen ez az utóbbi feljegyzés nem vonatkozik bizonyosan a főoltárra s Merklas mikor arra vonatkoztatta, önkényesen járt el, de később előkerült a krónika egyik forrása, Sperfogel Konrád naplója, amelyből ez a feljegyzés vétetett s amely napló szövege világosan a főoltárra vonatkoztatja Messingschläger tevékenységét. «Anno domini 1522 vicesima die martii que erat feria 5 ta post reminiscere in vigilia sti. benedicti de mane hora 2-da vel circiter antemeridie obiit prudens et circumspectus dnus melchior mössinslecher alias polirer qui ultra 30 annos fuit in consulatu et bina vice judex prius per duos annos secundo per tres annos. Et multa memoria digna fecit nam clastrum restauravit et multa in eo edificavit nec non domos certas in civitate edificavit et refecit que alias annihilate fuissent. Item per decem annos fuit uitricus ecclesie sancti jacobi per quos annos multa edificavit tabulam namque magnam in altari s. jacobi diu ante steterat in ligno totaliter deauravit et depinxit ac perfecit sicuti nunc est.»²

Ezek az adatok voltak ismereteseek az oltár régebbi ismertetői előtt, amelyekhez járult 1911-ben néhány adat, amelyet dr. Iványi Béla tett közzé s amely adatokat habár a kutatók tudomásul is vettek, de kellő mértékben nem aknáztak ki, úgy, hogy jelentőségük teljes megvilágítását csak a jelen tanulmányban kíséreljük meg.

Mielőtt azonban az újabb adatok tárgyalásába foglalkozunk, röviden összefoglaljuk az eddigi kutatók álláspontjait a lőcsei főoltár s mesterének kérdésében. Henszlmann vélekedését már említettük. Az oltárt semmiesetre sem tartja előbb elkészültnek, mint 1510—15. A datálásnak ez a késői időpontra való kitolása a hibásan olvasott és fordított sírfelirat időrendi adataiból vont következtetéseken alapszik. A lőcsei krónikának az 1508. évre vonatkozó feljegyzését pedig Henszlmann arra magyarázza, hogy ebben az évben valószínűleg csak a megrendelés, ille-

¹ Henszlmann Imre, i. m. 55. l. jegyzet.

² Henszlmann Imre, i. m. XIII. l.

64. KÉP. PÁL MESTER LŐCSEI FŐOLTÁRA.

tőleg az oltár helyének a szentélyben való kimérése, kijelölése történt meg.

Márcsak azért is, mert szerinte a szárnyképek Lucas Cranachnak 1509-ben megjelent Passió metszetei nyomán készültek, így tehát 1508-ban semmiesetre sem akaszthatták be a már kész szárnyakat. Ezek szerint a Krónika bejegyzésének más értelmet kell tulajdonítanunk, nevezetesen azt, hogy a készítendő oltár helyét a szentélyben a könnyebb és zavartalanabb munkálkodhatás kedvéért elkerítették, elfedték.¹ Divald Kornél Henszlmannak e felfogásával erőlyesen szembeszáll. Kimutatja, hogy Henszlmann a feliratot helytelenül fordította le, ezért volt szüksége ilyen erőszakos időrendi konstrukcióra, míg a helyes fordítás Pál mester életidejét sokkal korábbra rögzíti meg Henszlmann számításainál s így az oltár befejezésének dátumát minden nehézség nélkül az 1508. évre lehet tennünk, elfogadva a Krónika bejegyzését. Az oltár szárnyképeit Henszlmannon kívül, sajnos nem látta, nem vizsgálta meg senki. Divald is csak Henszlmann után írja, hogy a képek *Schongauer* 1509-ben kiadott metszetei nyomán készültek. Az itt mutatkozó nehézséget Divald azzal küszöböli ki, hogy előbb készült el az oltár plasztikai dísze s a festett szárnyak csak később kerültek az oltárra,² sőt szerinte az oltárszárnyak festése még 1517-ben is tart.³ Divald Pál mestert 1508 előtt a magyar bányavárosok területén keresi. Szerinte Pál mester Besztercebányán dolgozott, nem kisebb mesternek, mint magának Stossnak a társaságában, akinek tanuló, később versenytársa, majd haláláig hű barátja volt. Felfogása szerint Pál mester és Stoss közt a kapcsolat a krakkói műhelyben kezdődött, ahol mesterünk Stossnak «jobbkeze» volt, majd a bányavárosokban folytatódott, ahol a két mester immár társasviszonyba lépett. Ezután utaik elváltak. Stoss visszament Krakóba, majd Nürnbergben telepszik le végleg; míg Pál mester Lőcsén ver gyökeret s szervezi meg hatalmas műhelyét.⁴

Hogy e tetszetős, bár minden alapot nélkülöző feltevésláncolatnak ellenmondó tények zökkenőit áthidalja, Divald még tovább is fűzi okfejtéseit. Hogy a lőcsei főoltár figuráinak stílusa nem a krakkói, hanem a nürnbergi Stoss-művekkel tart rokonságot, szerinte azért van, mert az agg Stoss Nürnbergben csak olyan legényekkel dolgozott, akiket Pál küldött hozzá Lőcséről s ilyenkor rajzokat is küldött szerencsétlen sorsra

¹ Henszlmann Imre, i. m. 60. l.

² Divald Kornél, Szepesvm. műv. eml. II. 69. l. Lőcsei Pál és köre.

³ Magyar Művészet IV. 1928. 757. l.

⁴ Divald Kornél, Magyar Művészet IV. 755. l. id. cikk.

jutott öreg társának. Tehát, hogy 1503 után (ez Stoss megbélyegeztetésének dátuma) Stoss nagyjából csak volt tanítványának szellemi alamizsnáiból élt.¹ Mindehhez hozzáfűzzük azt is, hogy a lőcsei főoltár alakjai közül Szt. János szobrát nem tartotta a mester sajátkezű művének, hanem legénymunkának.²

Péter András a nélkül, hogy az írott források vizsgálatára különösebb gondot fordított volna, stíluskritikai alapon — a Szt. Jakab s a firenzei Szt. Rókus, valamint a Szt. János s a nürnbergi Wichel-féle kálváriacsoport Szt. János szobra között kétségtelenül fennálló összefüggésekre utalva — felhasználja a Stoss-féle szobroknak tisztázott időrendjét s lőcsei főoltár plasztikai díszének elkészültét 1510-nél nem előbbre, de talán csak 1515-re teszi.³

Miután mesterünknek kétségtelen hitelességgel csupán a lőcsei főoltár elkészítése tulajdonítható, elsősorban az ehhez fűződő problémákat kíséreljük meg maradék nélkül megoldani, hogy a stíluskritikai oeuvre-rekonstrukcióhoz megfelelő szilárd alap álljon rendelkezésünkre s hogy egyben az egyéb felmerülő kérdésekre adandó válaszokhoz biztos kiindulópontot nyerjünk.

Közzöljük tehát az adatokat, melyeket bár Divald is ismert, de nem használt fel a kellő figyelemmel.

Miként a Nyugaton, úgy hazánk városaiban is egyesületek, fraternitások alakultak, melyeknek kitűzött célja az egyház gyámolítása s különösen az oltárok körüli szolgálat volt. Ezek a fraternitások nem tévesztendőek össze a céhekkel, amelyeknek világi tevékenységükön kívül, szintén voltak a templommal kapcsolatos vállalt feladataik is. A fraternitások tagjai nem a foglalkozások egyneműsége alapján kerültek össze s amennyire hiányos ismereteink tudni engedik, mint testületek világi ügyekkel nem foglalkoztak. E testületeknek jelentős vagyona volt rendszeren, amelyet céljaik érdekében kamatoztatás útján növeltek s a vagyon bizonyos hányadát oltárok alapítására, javítására s az istentisztelethez szükséges anyagok beszerzésére fordították. Tagjaik meghatározott időkből az oltárok gondozását végezték. Az oltárgondozói tisztséget választás útján töltötték be éppúgy, mint a testvérület elől-

¹ Divald Kornél, Magyar Művészet IV. 758. l.

² Divald Kornél, Szepesvm. műv. eml. II. 79. l.

³ Péter András, A magyar művészet története I. 150—151. l. Péter igen világosan fejti ki Pál mester és Stoss kapcsolatairól való megállapításait. Összefoglaló munkájában is többet adott a végleges megoldáshoz, mint az előtte való monografikus irodalom.

járóságának tisztségeit. Az oltárgondozó, a testvérület által megszavazott összegekből időről-időre elvégeztette a felmerülő munkákat, beszerezte a szükséges viaszt, illetve gyertyákat s az előljáróknak elszámolt ezzel. Az előljárók viszont az évről-évre megtartott közgyűlésen számoltak be az egyesület sáfárkodásáról és vagyoni állapotáról.

Lőcsén 1402 óta működött egy ilyen testvérület, melynek 1431-től kezdődő számadáskönyvei szerencsés módon reánk maradtak.¹ E számadáskönyv 80. lapján a következő feljegyzés történt:

«Auch haben im 1517. jor pey der Molczeit erwelt her Malcher palirer den anderen czwen czu hilff und haben ym geben fflor. XXXI, dy zal er vber eyn yor niderlegen.

Eodem anno haben dy ersammen herren und bruder mit eyn trechtigen willen und stym czw hilff vnd stewart der thoffl des heiligen herren sancti Jacobi geben czu lob und er dem almechtigen got und zeyner werden mutter Maria und dem heiligen Jacobo ffl. XL, dy sal her Macher palirer dysze czezt Kirchen vatter nemen auff dem Rothaus an der scholt das dy Stat der pruderschaftt schuldig ist».

A jegyző-, illetve számadáskönyv bejegyzéseiből kitűnik még az is, hogy az 1515. évben Pál faragómestert választották meg a testvérület előljárójává,² aki minden bizonnyal azonos személy a főoltár szobrászával.

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a lőcsei főoltár az 1517. évben nem hogy nem volt befejezve, hanem az adományozott összeg nagyságából ítélve,³ még hatalmas feladat várt mesterére. Ez a feladat pedig nem lehetett más, mint az oltár plasztikai díszének elkészítése. Okfejtésünk ennek bizonyítására a következő. A lőcsei krónikának 1508-as feljegyzését, a főoltárt illetően, tökéletes hitelességűnek fogadjuk el és akként értelmezzük, hogy a lőcseiek készülő főoltáruknak akkor még üres szekrényét befedték. Nem gátol ebben Henszlmann ellenvetése, ki a szárnyképek előképeit egy 1509-ben megjelent metszetsorozatban

¹ Jelenleg a Magyar Tud. Akadémia kéziratárában 511. (k. k. 1868. sz.) A benne előforduló festőneveket először Nyáry Albert tette közzé, habár hiányosan. (Századok, 1875. évf. 135. l.) Részletes ismertetését Iványi Béla dr.-nak köszönjük. Közlemények Szepes vármegye múltjából III. évf. 3—4. sz. A lőcsei «Krisztus teste» testvérület jegyzőkönyve 1431—1584.

² Iványi Béla, i. cikk.

³ 40 forint nagy összeg volt, ha összevetjük azzal, hogy a bártfaiak nem sokkal azelőtt hasonló nagyméretű oltárért Szandeci Jakab mesternek összesen 100 forintot és egy öltözet ruhát fizettek.

keresi s így a szárnyaknak már 1508-ban való elkészültét a limine elutasítja. Ugyanis mint már említettük, az oltár festményeit Henszlmann óta nem látta szakember. Állításait tehát csak bizonyos fenntartással fogadhatjuk el. Nem látta Divald maga sem, vagy ha látta is, ami írásaiból nem tűnik ki, semmiesetre sem ellenőrizte Henszlmann vélekedését, amit igazol az, hogy egyszer Schongauert, másszor Cranachot nevezi meg a mintául szolgáló passiósorozat szerzőjeképpen. De létegyen Henszlmannak tökéletesen igaza a képek tekintetében, a krónika adatát mellőzni nem lehet s ebben az esetben arra kell gondolnunk, hogy az oltár elkészítésének feladata alkalmas műhelyvállalkozó híján, különféle mestereket terhelte.

Külön mestere volt az asztalosmunkának, külön fogadtak festőt a szárnyak kereteinek kitöltésére s végül a szobrász tette fel az egész koronáját. Valószínűnek tartjuk tehát ebben az esetben, hogy 1508-ban elkészült az oltár asztalosmunkája, a mensa, a predella és a szekrény, amelynek dísztelen ürességét a még szintén festetlen szárnyakkal befedték. Ezzel a ténnyel a nagy vállalkozás első periódusa lezárult, az oltár a maga tervezett impozáns méreteiben ott állt a templomban s erről a tényről a krónika írója, a maga szűkszavú módján megemlékezett.

Ezután került sor a szárnyak üres mezőinek festményekkel való díszítésére, majd a szobordísz és a pártázat felállítására. Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy mindama Stoss-művek, melyekkel oltárunk szobrai a legszorosabb stílusrokonságot mutatják, a nürnbergi műhelyben 1510 körül keletkeztek, akkor valószínűnek, sőt bizonyosnak kell vennünk azt, hogy Pál mester hamarabb mint 1511—12 nem igen kezdhetett munkájához. Ez a munka pedig, tekintettel a hatalmas arányokra, könnyen eltarthatott 4—5 évig. Sőt valószínű, hogy munkaközben nőtt a plasztikai koncepció maga is. Mindenesetre az a tény, hogy Pál mestert 1515-ben a Corpus Christi fraternitás előljáróvá választja, arra mutat, hogy mesterünk ebben az időben bizonyos tekintélyre vergődött már a város polgársága előtt, az viszont, hogy ugyanaz a fraternitás két év múlva hatalmas összeget adományoz az oltár munkálataira, arra enged következtetni, hogy Pál mester nem mulasztotta el a maga befolyását művészi koncepciója érdekében kamatoztatni.

Tehát az 1517-ben adományozott 40 forint, a legnagyobb valószínűség szerint a főoltár szobordíszének felállítására fordított.

Erre további közvetett bizonyosságunk is van. Úgy a Krónika, mint

Sperfogel Konrád naplója, megemlékszik arról, hogy az oltár farészeit, respektíve szobrait is az 1522-ben elhunyt Messingschlaeger Menyhért templomatyá aranyoztatta meg. Ez a Menyhért mindenképpen azonos személy a testvérület Malcher palirérével, akiről ott is megemlítik, hogy azidőszert templomatyá volt. Úgy a krónika, mint Sperfogel Konrád naplója, azt állítja Messingschlaeger alias polierer Menyhértről, hogy 10 éven keresztül viselte a templomatyai tisztet. Miután 1517-ben bizonyosan tudjuk, hogy a tisztség az övé volt, bizonyos az is, hogy életének utolsó 10 esztendejében látta el az ezzel járó teendőket. Halálát az 1522. év március havában jegyzik fel a források s így Messingschlaeger Menyhért csiszár legkorábban 1512-ben lett vitricus. A testvérület a főoltárra adományozott 40 frt kezelésével éppen őt bízta meg 1517-ben s miután korántsem kell azt hinnünk, hogy Menyhért csiszár az említett aranyozást a maga költségén végeztette volna, hiszen a krónika közéleti tevékenységét sorolja fel, biztosnak vehetjük, hogy az összeg vagy annak egy része a már elkészült vagy még mindig csak felállítandó plasztikai dísz aranyoztatására szolgált, mivel a szárnyképek aranyozása elenyésző, említésre nem méltó csekélység volt a hatalmas fafigurák és a nemkülönben nagyszabású pártázat mellett s különben is a feljegyzések «ligneam altaris» emlegetnek, amely kifejezés alatt kétségtelenül az oltár szobrait kell értenünk.

Fentiek alapján a lőcsei főoltár plasztikai díszének keletkezési idejét 1514 és 1518 közé tesszük, megerősítve mind Henszlmannak önkényes, mind Péter Andrásnak stílkritikán alapuló datálását.

A lőcsei főoltár kétségtelenül legszebb emléke a Szepesség XVI. századbeli emlékeinek. Mestere (értjük alatta kizárólag a szobrászt, mert hisz a szárnyképek ismeretlenek előttünk), ami a véső technikáját illeti, az északkeleti felvidéken páratlanul áll. Az egyes alakok monumentális, lenyűgöző plasztikai elgondolásában s egyben az elgondolásnak megfelelő nagyvonalú és mégis könnyednek tűnő kifaragásában, magát a kétségtelen tanítómestert Veit Stosst is elérte. Messze marad azonban a mester mögött abban, hogy alakjait nem a saját invenciója szerint komponálja meg, hanem a legmesszebbmenő formai átvételek útján.

Így a lőcsei főoltár minden alakjának pontos előzményei maradék nélkül kimutathatók a *nürnbergi* Stoss-műhely szobrai között. Kimondjuk azonban már most, hogy Pál mesternek a krakói műhellyel semminő kapcsolata nem volt. Nem volt még akkor sem, ha a Szt. Jakab lefejezését ábrázoló oltárszárnyrelief és Stosznak egyik hasonló tárgyú és

állítólag Krakóban készült metszete látszólag az ellenkezőt bizonyítaná is.¹

E tételünk bizonyítására vegyük vizsgálat alá egyenként a lőcsei oltár szobrait.

A lőcsei Szt. Jakab-templom 18 m magas s ugyancsak a templom védszentjéről elnevezett főoltárának uralkodó ékessége a plasztika. Típusos faragott szárnyasoltár, melyen még a belső szárnyképek helyét is reliefek borítják, úgy, hogy nyitott állapotában a szemlélő csak faragott díszet lát maga előtt.²

Kezdődik ez a faragott dísz a predellával, amelynek 280 cm széles fülkéjében az utolsó vacsora csoportkompozíciója foglal helyet. Az oltár szekrényében foglal helyet a három főalak, a Szt. Jakab, a Szt. Szűz és ev. Szt. János szobra, melyek az életnagyságot jóval meghaladják. Sajnos a pontos méreteket nem állván módunkban megszerezni, mindössze Henszlmannak az adataira tudunk hivatkozni, melyek szerint a szobrok 8 lábnál is magasabbak.³ A Madonna feje felett két szokatlan megjelenésű, egész testében tollakkal fedett angyal, díszes, áttört pártájú koronát tart. A szekrény legfelső hányadát, a hátsó falra erősített konzolrendszeren nyugvó, sűrű csipkéhez hasonló, ágbogas dekoráció tölti ki, amelyben a négy főkonzolra állítva, a négy egyházatya kisméretű szobra áll.

A szárnyakon négy laposrelief foglal helyet. A baloldali szárny felső mezéjében az apostolok oszlásának, az alsóban pedig Szt. Jakab lefejezésének jelenete. A jobboldalon ev. Szt. János életének jelenetei láthatók, és pedig a felső mezőben a Pathmos szigeti vízió, az alsóban a szent vértanúsága. Az oltár architektúrája akként van megszerkesztve, hogy a szárnyak maguk is külön szekrényekbe vannak foglalva s e külső, nevezzük szárnyborító szekrények halántékfalán jobbról és balról, egy-egy szent férfiú majdnem életnagyságú, laposan faragott szobra áll. Ifjabb Jakab és Tamás ez, mindkettőnek kezében jellemző attributumok vannak.

A szekrény felső pereméről röppen a magasba a felépítésében könnyed, arányaiban karcsú, elegáns, elrendezésében nagy dekorációs kultúráról tanúságot tevő pártázat, melynek tornyocskáiban kilenc apostol kisebbsméretű szobra áll.

¹ Péter András. i. h.

² Divald Kornél, Magyar Művészet IV. 758. l. Lőcsei Pál és köre.

³ Henszlmann Imre, i. m. 52—3. l.

A lőcsei predella, valamint a Stoss-műhely által faragott s Daun datálása szerint 1508-ban befejezett schwabachi főoltár predellája között a kompozíciós és formai összefüggést már Divald felemlgette. Ennek ellenére a predella mennyezeti dísze és a gneseni Olesniczky-síremlék dekorációi között keres összefüggéseket, úgyannyira, hogy e sírkövet illetően még Pál mester szerzőségét is hajlandó feltételezni.¹

A nélkül, hogy ennek az állításnak, illetve hipotézisnek vizsgálatába belebocsátkoznánk, a schwabachi és a lőcsei predella szoborkompozícióinak összefüggéseit tartjuk a genetika szempontjából döntőnek, úgy, hogy Pál mesternek a nürnbergi Stoss-műhelybe való felvételét már a schwabachi oltár elkészültét megelőzően, 1506 körül feltételezhetjük. Ez az az idő, mikor a megbélyegzett és mindenféle munkától eltiltott Stoss császári kegyelemben részesül és újra megnyitja műhelyét.² Első munkája az a Szt. András szobor, melyet a nürnbergi Tucher Sebaldus megrendelésére készít, s jelenleg is a nürnbergi Sebaldus-templomban áll. Ez a Szt. András szobor azért is nagyon fontos számunkra, mert lőcsei Pál mesterre két irányban volt nagy hatással. Egyfelől a monumentális, erőteljes térbeliségű, önálló szobrok felé való igazodásban, mely Stoss művészetében éppen ebben az időben érlelődik határozottá a megelőző reliefszerű kompozíció és megmunkálással szemben, másfelől pedig abban, hogy a lőcsei főoltár Jakab szobrának feje, a Tucher-féle Szt. András fejének szinte másolata, jóllehet a szobor egyébként a firenzei Rókust követi még részleteiben is. E két utóbbi szobor stiláris és formai kapcsolataira szavakkal is utalni ma már közhely, s így csak annak a megállapítására szorítkozunk, hogy a szobrot Lossnitzer éppen a lőcsei főoltár 1508-as dátumára építve, mely időpontot ő az oltár megkezdésének tart, 1507-re keltezi, megemlítve, hogy ekkor a szobrot Pálnak már készen kellett látnia ahhoz, hogy Lőcsén 1508-ban utánozhassa. Miután az 1508-as dátum a szobrokra, mint láttuk, és mint alább még látni fogjuk, semmiesetre sem vonatkozhatik, a firenzei szobrot legalább két évvel a Tucher-féle Szt. András után soroljuk az időrendbe, tehát éppen 1508 és 1509 közé. 1508 és 1510 között keletkezhetett az a kálváriacsoporthoz tartozó Madonna és ev. János alak, mely jelenleg a nürnbergi Sebaldus-templomban, a sokkal később, de ugyancsak Stoss vésőjével készült Wickel-féle feszület mellett áll, s

¹ Divald Kornél, Szepes vm. műv. eml. II. 77. l.

² Max Lossnitzer, Veit Stoss stb. 108. l.

melyek közül Szt. János alakja majdnem ugyanazt a rokonságot tartja a lőcsei Szt. János szobrával, mint a firenzei Rókus a Szt. Jakabéval.¹

Ezek szerint Pál mester nürnbergi tartózkodása körülbelül 1510-ig bizonyítottnak vehető. Azonban a kutatás nem kereste még meg a lőcsei főoltár Madonnaszobrának az előképét. Divald a blaubeureni oltár Madonnáját említi meg analógiaként,² ez azonban távolról sem áll semminemű rokonságban Pál mester Madonnájával. A lőcsei Madonna előképét, ugyanúgy, mint két szomszédját, csakis a nürnbergi Stoss-műhelyben kereshetjük eredménnyel. A londoni South Kensington Museum őriz egy kisméretű, kb. 22 cm magas puszpáng Madonnaszobrot, melyben úgy első ismertetője, H. Voss, mint Lossnitzer, Stoss sajátkezű munkáját ismerte fel.³ Ha e szobrocskát a lőcsei Madonnával összevetjük, úgy a jobbkez mozdulatán kívül egész részletes egyezéseket találunk közöttük. A fejlet takaró patyolatkendő motívuma, — a köpeny összezsúrolása a mell fölött — a szétnyíló köpenyszárnyak között előtűnő köntös — az átcsapó, röpkedő bal és a töretlen, függőleges élben lefutó jobb köpenyszárny — a lábfejnél megtüremkedő szövet hepehupás felületének közössége, a kettejük között való szoros összefüggéseket nyilvánvalóvá és eltagadhatatlanná teszik. Természetesen nehéz dolog volna azt állítani, hogy a South Kensington kicsi Madonnája lett volna Pál mester mintája, jóllehet lehetetlennek ez sem lehetetlen. Mégis inkább hajlandóak vagyunk azt feltételezni, hogy Stoss rajzokban érlelhetett ki egy ilyen Madonnaszobrot, amely azután vagy nem készült el, vagy megsemmisült. Miután pedig Stoss az 1510-es években a nürnbergi templomok előcsarnokában árulgatta kisméretű szobrocskáit, egyebek között ezt a Madonnát is elkészíthette ilyen célra, s így a nagy szobor koncepcióját Pál mester Madonnája őrizte meg monumentális méretekben egyfelől, másfelől pedig magának Stossnak a kicsinyített variánsa. A South Kensington Museum Madonnáját Max Lossnitzer 1515-re keltezi, s e datálásban nincs okunk kételkedni. Mindenesetre ez az időpont fenti elméletünket megerősítené, mert Pál mester 1515-ben már kétségtelenül Lőcsén van és az oltáregyesület előjárója, tehát kellett egy megelőző időben keletkezett hasonló Madonnának lennie a Stoss-műhelyben, ha mindjárt csak

¹ Péter figyelmes lesz erre az analógiára is. I. m. 150. l.

² Divald Kornél, Magyar Művészet. 757. l. id. cikk.

³ H. Voss, Repertorium f. Kunstwissenschaft 1908. XXXI. 528. l. — Max Lossnitzer, i. m. 128. l.

rajzban is, amely Pálnak mintául szolgált. Ebben az esetben sem volt ez azonban több, mint 1—2 évvel korábban, úgy, hogy Pál mesternek nürnbergi tartózkodása legalábbis 1513-ig elhúzódott.

Az oltár magas pártázatában elhelyezett apostolszobrok, sajnos, elérhetetlenek úgy a megfigyelő szem, mint a megrögzítő fényképezőgép lencséje számára. Arról tehát, hogy ezeket bemutassuk, méginkább: hogy előképeiket is felkutassuk, egyelőre le kell mondanunk.

Mindezek alapján a lőcsei főoltárról vallott nézeteinket a következőkben foglaljuk össze.

A lőcsei főoltár a Pál nevű szobrásznak egyetlen, kétségtelen hitelességű munkája. 1515 és 1518 között készült el a szobrászati dísz, amely úgy egészében, mint részleteiben Veit Stossnak 1506 és 1513 között Nürnbergben készült műveivel tart rokonságot, s ami összefüggés korábbi művek, illetve a krakói műhely termékei között mégis kimutatható, ez csakis közvetett, s szintén már a nürnbergi műhelyben megismert rajz- és metszetanyag révén keletkezett. Így kimutattuk azt, hogy Pál mester Veit Stossnak 1506-tól 1513—14-ig lehetett tanítványa Nürnbergben. Mint ilyen, valószínűleg részt vehetett a schwabachi oltár munkáiban, mint erre alább még ki fogunk térni. 1514—15-ben Lőcsén találjuk, ahol a Corpus Christi Fraternitas előjáróvá választja.

Ekkor kaphatja a nagyhírű Stoss-műhelyből elkerült szobrász a megbízást az oltár szobrainak faragására, amely feladatnak azután szerintünk 1518-ig meg is felelt olyan kitűnő módon, amely néhol magának Stossnak is becsületére válna.

Kérdés már most az, hogy ez a jelentős mester, akiről Urbanovitz epitáfiumának feliratából tudjuk, hogy Lőcsén megházasodott, gyermekei és unokái születtek, vajjon honnan származott, s a lőcsei főoltár befejezte után minő munkákkal foglalkozott?

Igaza van-e Lossnitzernek, aki mesterünket a Stoss-műhely feloszlása után szélnek eresztett legények egyikének tartja¹ és igaza van-e Pindernek, illetve Abramovskinak, akik Pál mestert 1534-ben Danzigban, mint kora, illetve protobarokk német szobrászt fedezik fel.

Sajnos, ezekre a kérdésekre írott források alapján nem tudunk felelni, csak egy útunk marad hátra, az emlékek vizsgálata, s az ezekből vonható következtetés.

Kétségtelen az a tény, hogy az Északkeleti Felvidék fafaragása,

¹ Max Lossnitzer, i. m. 111. és 123. l.

különösen a Szepességé, az 1500 körüli években szinte egy csapásra Veit Stoss újszerű stílusának hatása alá kerül. Kassa még tartja ugyan helyi iskolájának hagyományait 1516-ban is, de egyebüktől ellenállás

65. KÉP. A LŐCSEI FŐOLTÁR
MADONNA-SZOBRA.

66. KÉP. V. STOSS: MADONNA.
(London South Kensington Mus.)

nélkül lett úrrá az új stílus. Az utat az a gazdasági összeköttetés magyarázza, amely az északkeleti felvidék és Lengyelország, különösképpen pedig Krakó között fennállt. Ez az új stílusáramlat Magyarországon, de még egy-egy kisebb körzeten belül sem indult ki egy pontból. Több, egymástól független helyen jelenik meg egyidőben,

s jellemző az is, hogy kezdetben inkább a jelentéktelen helységeken üti fel fejét, amelyeknek nem voltak ellenállást jelentő helyi tradícióik. Így ennek az áramlásnak egyik legkorábbi és egyben legfontosabb góca a sárosmegyei Kisszeben városa, amelynek templomában az oltárok egész sora készült a XVI. században, s maradt fenn napjainkig, részben a helyszínén, részben múzeumok őrzésében.

A kisszebeni oltárokkal ugyancsak Divald foglalkozott több ízben és kimerítőbben.¹ Eredményeinek részletes bírálata jelen alkalommal nem bocsátkozhatunk, csak annyit említünk meg, hogy sem a mester személyére vonatkozó feltevéseit, sem pedig a lübeni oltár szobrai alapján levont következtetéseit nem fogadjuk el. A kisszebeni főoltár, a predelláján látható címerek tanúsága szerint, kétségtelenül II. Ulászló uralkodásának idejében készült, tehát legkorábban 1490 után. Stílusukat tekintve, a kisszebeni főoltár szobrai úgy fejtípusukat, mint ruhaformálásukat illetően, a krakói Máriaoltár és a luzinai triptichon egyenes, bár provinciális és nyers leszármazói.² Hogy a lübeni templom 1493-as évszámmal megjelölt oltárán hasonló fejtípust mutató szobrok vannak,³ semmi mást nem bizonyít, mint azt, hogy a Stoss-hatás nyugat felé Sziléziában is éppúgy érvényesült, mint hazánkban, s támpontot nyújthat óvatos mérlegelés után arra, hogy a kisszebeni főoltár idejét megállapítsuk, de tekintettel a lübeni és kisszebeni figurák között fennálló felépítésbeli, proporciós, valamint technikai különbségekre, közöttük a közös eredetire való visszaütesen kívül, közvetlen összefüggéseket nem kereshetünk.

A magát A. N. S. betűkkel, valamint mesterjegyével jelölő művész, a kisszebeni főoltárt, meggyőződésünk szerint 1500 körül készítette el. Miután a templom szentélye csak 1503-ban boltoztatott be, a befejezés, illetve felállítás csak ezt az időpontot követően történhetett. A templomban fennmaradt emlékek tanúsága szerint azonban okunk van azt hinni, hogy Pál mester, a kisszebeni főoltár mesterének műhelyében működött ebben az időben, s mielőtt magához Stosshoz került volna, stílusának ismeretét már itt sajátította el.

A kisszebeni templomban ugyanis konzolokra állítva három fa-

¹ Divald Kornél, M. o. csúcsíveskori szárnyasoltárai I. 26—27. l. — Magyar Művészet IV. 683. s. köv. l. A Szépm. Múz. kisszebeni szárnyasoltára.

² Közölve l. Daun és Lossnitzer munkáiban.

³ Divald Kornél, Magyar Művészet IV. 693. l. id. cikk. — Braune, H.—Wiese E., Schlesische Malerei u. Plastik.

67. KÉP. PÁL MESTER: SZT. JAKAB, SZT. ANDRÁS ÉS SZT. JÁNOS SZOBRA
A KISSZEBENI TEMPLOMBAN.

szobor maradt fenn, melyeknek csak kevésbé figyelmes vizsgálata is arról győz meg, hogy e három szobor közül kettő a lőcsei főoltár két szobrával feltűnő egyezéseket mutat. Szt. Jakab és ev. Szt. János szobrai ezek, melyeknek egymáshoz való viszonya ugyancsak sok megoldási kísérletet elszenvedett problémája a magyar művészettörténeti irodalomnak.¹

A három szobor nézetünk szerint Pál mester sajátkezű műve, sőt

¹ Divald maga hol Pál mester műveinek deklarálja a szobrokat, hol pedig csak iskolaműveket lát bennük, Péter András Pál mester műhelyébe utalja ezeket. V. ö. a már többször idézett helyeket.

továbbmegyünk és első önálló szoborkompozícióit látjuk ezekben az alakokban, amelyek azonban a kisszebeni főoltár figuráinak hatásától sem maradtak egészen menten. Így a Pál-féle Szt. János-szobor jobb-jának mozdulata világos ismétlése a főoltár ker. Jánosának, amelynek

68. KÉP.

A LŐCSEI FŐOLTÁR SZT. JAKAB SZOBRÁNAK FEJE.

feje viszont mintául szolgált legalább nagyjából a Szt. Jakab és Szt. András szobrának fejéhez. Figyelemreméltó itt az az egyezés is, hogy a ker. Szt. János és a Szt. Jakab hajának fürtjei a jobb vállon egyformán előre, — míg a balvállon hátraesnek.

A három, általunk Pál mesternek tulajdonított szobor, és a főoltár

szobrai között, főképpen haj- és szakállkezelésben fennálló rokonság dokumentálására, hivatkozunk még a főoltár pártázatában felállított, férfiszenteket ábrázoló, kisebbméretű alakokra is, melyek állításunkat csak megerősítik.¹ Vélekedésünk tehát odairányul, hogy Pál mester,

69. KÉP. PÁL MESTER: SZT. JAKAB SZOBRÁNAK FEJE
A KISSZEBENI TEMPLOMBAN.

mikor 1506-ban a nürnbergi Stoss-műhelybe kerül, a kisszebeni három szobrot már maga mögött tudja, s a schwabachi oltáron levő ker. Szt.

¹ Szt. László király, Szt. Imre herceg és Szt. István protomartyr szobraira, melyeket nem áll módunkban leközelíteni.

János alakja már Pálnak valamelyes közremunkálását feltételezteti. Ezeket az első önálló, ehez képest szerény és felépítésben itt-ott logikátlan figurákat azután Pál mester később, átértelmezve a Stoss-műhelyben láttak és tanultak szerint, de lényegükben megőrizve az első fogalmazás sajátos értékeit, megismételte a lőcsei főoltáron.

Hogy a kisszebeni szobrok csakugyan Pál mester fiatalkori alkotásai, azt különböző külső technikai sajátságokkal fogjuk bizonyítani, oly sajátságokkal azonban, melyek egyszersmind a művész pszichikai adottságait is tükrözik.

Vegyük vizsgálat alá először Szt. Jakab szobrait. Hogy a lőcsei szobornak mik a pontos előképei a Stoss-oeuvre-ben, azt fentebb már kifejtettük. Most hozzáfűzzük ehhez azt, hogy mindkét előképtől igen fontos eltérések is megfigyelhetők a szobron. Legelső és legfontosabb eltérés a zárándokkalapnak az alkalmazása. A firenzei szobor fejét kerek ellenzónélküli, a mai albán-sipkákhhoz hasonló sapka fedi, a nürnbergi Szt. András feje fedetlen. Továbbmenve megállapítható, hogy a lőcsei Szt. Jakabéhoz hasonló zárándokkalapos ábrázolás Stossnak egész oeuvre-jében nem fordul elő, s Szt. Jakabot magát, Stoss azon a metsetén, amelyet pedig Pál mester felhasznált, szintén hajadonfővel ábrázolta. Pál mester reliefjén azonban megint csak szerepel a kalap. Ebből nyilvánvaló, hogy a kalaphoz mesterünk azonfelül, hogy a figurának határozott hangsúlyú monumentális lezárást adjon, valamely régebbi, erős tradíciót követve ragaszkodott, mert ehhez a Stoss-műhelyben nem kaphatott impulzust. Megfigyelhetjük azt is, hogy a Stoss-féle Szt. András-szobor hajának elrendezésétől is eltért Pál szobrász a lőcsei Jakabon, éspedig éppen abban az értelemben, ahogyan a kisszebeni Jakab haja van elrendezve. Ha már most a Szt. János-szobrokat vesszük szemügyre, úgy nyilvánvalóvá válik, hogy a lőcsei figura nem egyéb, mint a kisszebeninek, a Stoss-féle Wickel-feszület alatt álló Szt. János szobrán keresztül való átfogalmazása.¹

Azonban itt is maradt olyan döntő különbség a kezek motívumában, amely tanúsítja, hogy mesterünk a szinte másolás mellett, régi és önállóan megalkotott formakészletéhez sem maradt hűtlen, hanem ahol mit lehetett, újra felhasználta.

¹ Divald hivatkozik a schwabachi oltár Ker. Szt. Jánosával fennálló kapcsolatra, amely főként a köpeny csomóraszedett s a jobbkar könyökhajlásába szorított redőlalakításában csakugyan meg is van, de egyébként annyi eltérés van a figurák között, hogy a Wickel feszület Szt. Jánosa mellett a schwabachi számba sem jöhet.

Hogy ez így volt, hogy a sorrend nem megfordított, s nem a kisszebeni szobrok készültek a lőcseiek után, azt egy sajátos technikai analógia bizonyítja, amely technikai állásfoglalás csak egy és ugyanannak a mesternek lehet sajátja. A kisszebeni Szt. János-szobor palástja a redőkezelés minden zsúfoltsága ellenére is egyszerű lekerekített élből végződik. Szt. Jakab szobrán viszont, a közepén nyitott köpenyszárnyak végződésében, a felhajló szélű szövet feltüremelésében, jellegzetes

70. KÉP. KÖPENYRÉSZLET
A LŐCSEI SZT. JAKAB
SZOBORRÓL.

71. KÉP. KÖPENYRÉSZLET
A KISSZEBENI SZT. JÁNOS
SZOBORRÓL.

Stoss-motívumot használ fel, amely Stoss-motívum egyebek közt később a firenzei Rókuson is előfordul. Pál mester mindkét szobrának említett részeit megváltoztatta lőcsei főművén. Szt. János palástja kiszélesedik, s alul a már említett Stoss-féle Szt. János palástjának mintájára csucskós ékből végződik. Míg az eredetileg a Rókushoz közel állott Jakab jobboldali köpenyszárnyát, a lőcsei főoltáron, tehát azon a figurán, amelyet különben a Rókus után faragott, — megváltoztatja, és pedig éppen úgy leegyszerűsíti és lekerekíti, mint a kisszebeni Szt. János palástján látható.

Ez az igazodás a művész lelki habitusának önkéntelen megnyilatkozása, s a fentiek meggondolása teljes értékű bizonyiságnak fogad-

ható el, amikor a szerző és az időrend megállapításának kérdése van előttünk.

A kisszebeni szobrokon kívül még egy Madonna-szobrot ismerünk, mint amit hajlandók volnánk Pál mester 1500 körüli alkotásának elismerni. A leibiczi templom Mária-oltárának a szobra ez, s a lőcsei főoltár Madonnájával össze-

vetve, fejében a lőcsei szobor arctípusának előképét ismerhetjük fel.¹

A leibiczi Madonna ruhájának redőkezelése még nem kiforrott. Bizonytalan, zavaros vonalvezetés észlelhető rajta, amelyen azután mégis átüt valami törekvés az értelmes, helyesen felfogott testfelépítésnek az érzékeltetésére. Jó szobrásznak kissé logikátlan, jól át nem gondolt szerkezetű figurája ez, amelyet szép plasztikájú, habár kissé üres kifejezésű fej koronáz.²

Hátra van még mesterünkkel kapcsolatban a lőcsei Betlehem kérdése. A lőcsei Betlehemet állítólag 1698-ban, a lőcsei városházának egyik elfalazott fülkéjében találták meg,

72. KÉP. A LŐCSEI FŐOLTÁR MADONNÁJÁNAK FEJE.

¹ Már Divald is felismerte ezt a rokonságot a két szobor között, de különösebb következtetést nem vont e felismerésből. V. ö. Szepes vm. műv. eml. II. 76. l. Az ugyan-csak itt emlegetett tótfalvi Madonnának viszont semmi köze sincs Pál mesterhez.

² A szobor koncepciója, a fejtől eltekintve, szinte szóról-szóra megismétlődik a héthársi templom állítólag 1513-ban készült főoltárának Madonna-szobrában. Különösen jellemző a baltérd felett megtüremelő harántredő. E különös ismétlődésről más alkalommal szólunk bővebben, annyit azonban már most leszögezzünk, hogy Pál mesterhez semmi köze sincsen.

ahová talán a reformáció rombolásaitól megmentendő, még a XVI. század vége felé rejthették el. A Betlehem szobrai azután a Szt. Jakab templom Csáky oltárának barokk keretében nyertek elhelyezést. A csoportot Henszlmann, Merklas nyomán épp csak hogy megemlíti. Rendeltetésére nézve Divald azt állítja, hogy misztériumjátékokhoz készült szabadon álló csoport lett volna,¹ míg Péter András valamely elpusztult oltárnak a maradványait kereste benne. Jóllehet Divald több ízben úgy írta le a csoportot, mintha annak egyes alakjai köröskörül ki volnának dolgozva, s így mestere a szabadon való felállításra szánta volna már eleve,² mégis Péter feltevéséhez csatlakozunk, mert megállapítást nyert az a tény, hogy a szobrok egyrészt ki vannak vájva hátsó oldalukon,³ másrészt az állatfejek ugyancsak nem valamely teljes szobornak a csonkjai, hanem eredetileg is valahova fel voltak erősítve.⁴

73. KÉP. PÁL MESTER MADONNA-SZOBRA
A LEIBICZI TEMPLOM OLTÁRÁN.

A csoport mesterére vonatkozóan a szerzők löcsei Pál mester személyében állapodtak meg, akinek egyhangúan odaítélték a csoport készítésének dicsőségét. A vélemények között eltérés csak abban volt, hogy míg Divald a Betlehemet Pál mester korai, 1500

¹ Divald, Szepes vm. műv. eml. II. 70. l. — M. Művészet IV. 755. l. id. cikk.

² Péter András, i. m. 152. l.

³ Kampis Antal, i. m. 21. l.

⁴ Henszlmann Imre, i. m. 79. l.

körül készült alkotásának tartotta, Péter stiláris okokból kifolyólag, csak a főoltár befejezése utánra helyezte a Betlehemet.

Mi magát az attribúciót vonjuk kétségbe, és a Betlehemet kivonva Pál mester kizárólagosan személyes művei közül, egyik munkatársának tulajdonítjuk a szép munka dicsőségének oroszlánrészét. Indokaink erre a következők:

Megemlítettük, hogy Pál mester főerőssége a magában álló, erősen a térbeágyazott alakok virtuóz módon való kifaragása. Ilyenformán

74. KÉP. BETLEHEM-OLTÁR A LŐCSEI TEMPLOMBAN.

mutatkozik be előttünk főművén, s hozzáfűzhetjük rögtön azt is, hogy invencióban koldusnak ismertük meg őt e főművén is, aki egyrészt, és pedig kisebb mértékben, a feltételezett saját régi alakjaiból, ezenfelül pedig a Stoss-műhelyben készült szobrok pontos lemásolásából szerkeszti meg figuráit.

Ilyen másolatnak találtuk a reliefek egyikét is, s nem lehet kétséges, hogy a többinek is megvolt a maga előképe, azonban ma még vagy lappang, vagy esetleg

csak rajzokról lévén szó, visszaidézhetetlenül elmúlt a vizsgálódás elől.

Már most a Betlehemben előttünk áll egy hét alakból álló, s a szűk oltárszekrényben valószínűleg bonyolult kompozíciós megoldást igénylő csoport, amelynek egyik alakjához sem ismerünk megfelelő előképet, s az alakok számából kiindulva, olyan Betlehem-kompozíciót sem, amely a lőcsei Betlehemnek analogonja lenne.

Ez pedig, úgy véljük, lehetetlen. Pál mester műhelyében nyilván működött egy olyan tanítvány, illetve műhelytárs, akinek a kompozíció volt az erős oldala, s akinek a közreműködése már a főoltár szárnyreliefjein is feltételezhető. Pál mester hatásának tulajdonítható a Bet-

lehem létrejöttében az alakok térbeli önállósága, amely így eltér a hasonló kompozíciók reliefszerűségétől,¹ valamelyes része lehet a technikai kivitelben is, de nem sok, mert a Betlehem alakjainak szintetikus felfogása idegen a főoltárnak itt-ott már öncélú manuális ügyeskedésétől.

Azt a mestert, aki nézetünk szerint a Betlehem művésze, határozottabban is körvonalazni tudjuk. Ugyanis a gömörmegeyi Hizsnyó község templomában áll még ma is egy kisméretű szárnyas oltár, mely predelláján az 1508-as évszámmal van megjelölve.²

Ennek az oltárnak a szekrényét az angyali üdvözlés szoborcsoportja ékesíti, s ez a csoport, különösen ami a Madonna alakját illeti, a lehető legszorosabb kapcsolatot mutatja a Betlehem Madonnájával. De rokon a hizsnyói csoport angyalának, valamint a Betlehem Szent József szobrának mozdulatbeállítása is. A két csoport egybevetése egyáltalán azt mutatja, hogy a hizsnyói oltárszekrény-

75. KÉP. ANGYALI ÜDVÖZLET OLTÁRA HIZSNYÓN 1508.

ben a lőcsei Betlehem mesterének egy korábbi munkáját találtuk meg, amely korábbi fok Pál mester hatásán keresztül hozta létre a lőcsei Betlehem érettsépségű alakjait.

Ezzel az attribúcióval azután egy nagyon kényes részéhez értünk el tanulmányunknak. Említettük ugyanis, hogy a hizsnyói oltár évszámmal van megjelölve, s furcsa módon itt is az 1508-as számmal találkozunk. Mármost, ha a lőcsei Betlehemet mi is későbbre datáljuk

¹ V. ö. a bártfai Kr. születése oltárral vagy V. Stoss bambergi oltárával.

² Divald, Felsőmagyarország gótikus szárnyasoltáiról (Az Orsz. M. Szépm. Múzeum Évk. III. 18. l.).

a főoltárnál, tehát legkorábban 1520-ra, a mester hizsnyói szereplését feltétlenül a Pál mesterrel való együttműködés megkezdése elé kell tennünk, még akkor is, ha a hizsnyói oltáron is figyelembe veszünk a képek és a szobrok dátuma között akár 6—7 esztendei eltérést is, ami különben majdnem azt mondhatnánk, megfelel a szokásos gyakorlatnak.

Ebben az esetben pedig meg kell állapítanunk azt, hogy azok a stíluselemek, melyek elterjedését a XVI. században a kutatás eddig kizárólag Pál szobrász kezdeményezőerejének, illetve hatalmasnak vélt műhelyszervezetének tudott be, jórészt megvoltak már hazánkban Pál mester szereplése előtt, úgy, hogy a XVI. század faszobrászatának mihamarabb gyökeres revízióját kell elvégeznünk, hogy számos oly szoborművet, melyet minden sürgető ok nélkül Pál mester utáni időkbe helyeztek, az azokat megillető időrendbe iktassuk, s ezzel kapcsolatban a Stoss-stílus hazánkba való beszivárgásának igazi képét tudjuk megrajzolni.

Fentiekkel nem akarjuk lőcsei Pál mester működésének igazi értékeit tagadni. Csupán a mítikus hős köré szőtt mondákat foszlattuk szét, s a maga szerényebb valóságában mutattuk be azt a művészt, akinek az északkeleti felvidék XVI. századi szobrászatára kétségtelenül nagy befolyása volt, s akit későközépkori művészetünk egyik legkiválóbb alakjának tarthatunk, de aki mellett hasonló kvalitású művészek maradtak homályban azért, mert nevüket nem tartotta fenn a vak véletlen. Ilyen mester szerintünk a Betlehemé is, akinek igyekeztünk legjobb tudomásunk szerint igazságot szolgáltatni.

Mielőtt fejtegetéseinket befejeznénk, a fentírtak alapján foglalkoznunk kell bővebben a német művészettörténeti irodalomban legújabbban nyilvánított nézetekkel, melyek Pál mester személyét és művészetét illetik. W. Pinder állásfoglalását már érintettük, s megemlítettük, hogy Paul Abramowski által közölt adatok alapján Pál mestert egyszerűen kisajátítja a német művészet számára, amivel különben csak Daun és Lossnitzer kezdeményezését folytatja. Miután azonban Pinder állásfoglalásának tudományos felelőssége adatainak révén Abramowskira hárul, alábbiakban csupán ez utóbbi szerzővel foglalkozunk.

Paul Abramowski a danzigi Artushof plasztikai díszéről írt cikkében¹ hiteles levéltári adatok alapján megállapítja, hogy az egyik je-

¹ Abramowski, Paul, Zur Schnitzplastik der Spätgotik und Renaissance im Danziger Artushof. Ostdeutsche Monatshefte 7. Jhg. 1926. Heft. 6.

lentős feladatot az ú. n. «Christopher Bank»-ot, s magát Szt. Kristófnak életnagyságú fafiguráját is egy Meister Paul nevű szobrász oldotta meg.¹ A megbízást 1534-ben kapja meg, de a városban és vidékén ekkor már mintegy tíz éve működik ez a mester. Magának a stálmumnak az elkészítése 1541-ig tartott el, s 1542-ben bízta meg őt az illetékes testület a Kristóf-szobor kifaragásával.² Ezeknek az idáig kétségtelenül helyes és hasznos adatoknak a közlése után Abramowski a következő átmenettel a danzigi és a lőcsei mestert azonosítja: «Ueber die Persönlichkeit Meister Pauls und sein Wirken sei noch in aller Kürze, ohne dass die recht umfangreiche Kette der Feststellungen und Belege aufgezeigt werden könnte, folgendes gesagt»,³ — és rövidrefogva elmondja, ami kevés és hibás adatot Daun és Lossnitzer nyomán a lőcsei főoltár mesteréről tudott, és kibővíti

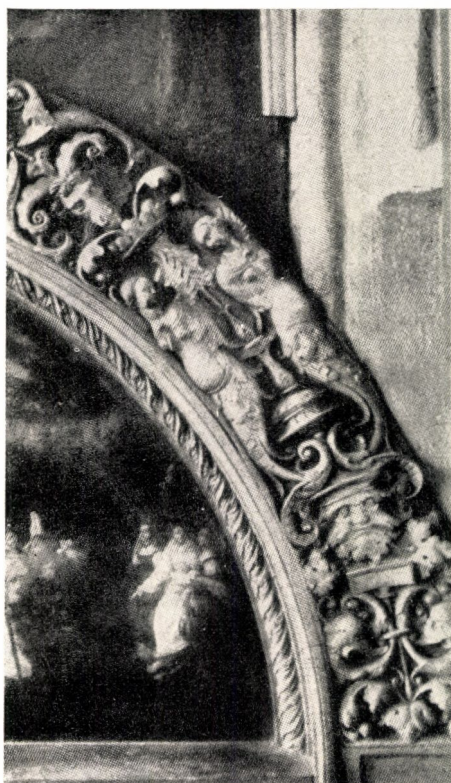
76. KÉP. SZT. KRISTÓF SZOBRA A DANZIGI ARTUSHOFBAN
MEISTER PAWEL MUNKÁJA.

¹ Abramowski id. cikke 255. l.

² u. o. 556. l.

³ u. o. 558. l.

azzal, hogy Pál mester 1523-ban visszamegy Nürnbergbe, ahonnan viszont Szászországon keresztül Danzignak veszi az útját, ahol már 1525-ben dolgozik. Nevezetesen stílkritikai úton neki tulajdonítja a danzigi Marienkirche Háromkirályok oltárát,¹ és az ugyanott ma is álló Salvator Mundi szobrot. 1534-ig Keletporoszország területén

77. KÉP. A DANZIGI ARTUSHOF
«CHRISTOPHER-BANK» RÉSZLETE.

dolgozik, ahol állítólag ma is fel-
találhatók művei, s ekkor veszi
kezdetét második danzigi tartóz-
kodása, egyben az Artushof fen-
tebb említett megbízásainak ki-
vitele.

Abramowskinak ez az azono-
sítása nemcsak, hogy erőszakolt,
de ugyannyira nélkülöz minden
alapot, hogy a visszautasíthatatlan
cáfolatot szinte kihívja maga ellen.
A fennmaradt források a danzigi
mestert Pawelnek nevezik, világ-
gosan utalva a lengyel száрма-
zásra, míg a lőcsei feljegyzések
csakis Paul és e név latin alakjá-
ban említik a mestert. Az epitá-
fium feliratából kitűnik, hogy Pál
mester Lőcsén megházasodott,
számos gyermeke volt. De a lőcsei
oltáregyesület számadáskönyvének
adatai is arról tanúskodnak, hogy
Pál mester Lőcsén megtelepedett
tekintélyes polgár volt, s nem
vándorlegény, ki ma itt, holnap
ott ütötte fel a sátrát. Műhelyé-

nek tevékenységével a Szepességen, mint említettük, 1530-ig nyomról
nyomra követhetjük,² tehát már ezért sem lehet 1525-ben Danzigban.

¹ Abramowski id. cikke 558. l.

² Tanulmányunkban utaltunk arra, hogy az iskola s Pál mesternek az iskolán
belül való személyes tevékenységének vizsgálata amilyen fontos és érdekes eredmén-
yeket ígér, épp olyan hatalmas apparátust és terjedelmet kíván meg úgy, hogy ezzel
külön tanulmányunk fog foglalkozni.

De legékesebben szólnak Abramowski azonosítása ellen maguk az emlékek. A lőcsei mester egyetlen hiteles alkotása a főoltár. A danzigie a «Christopher Bank». Már most az összehasonlítása ezeknek az alkotásoknak világosan megmutatja, hogy olyan különböző két világ a két mű, hogy még akkor sem volna hihető a mester azonossága, ha lőcsei Pál személyében egy merész egyéniséget, önálló utakat járó művészt ismertünk volna meg, nem pedig, mint láttuk, a tehetséges epigont. A danzigi mester az olasz renaissance formanyelvén majdnem tökéletesen beszélő *plasztikus*, kinél csak járulékosan villan fel itt-ott a Stoss-stílus modoros alkalmazása, a lőcsei minden idegével virtuóz *faragó*, kitől éppolyan megértetlen távolban van az olasz renaissance stílje, mint a danzigi Kristóf állásmotívuma, és testének, fejének széles, tömött, belső magból kifelé fejlesztett homogén tömegei.¹

Összegezzük tehát kutatásaink és meggondolásaink eredményeit. Lőcsei Pál mester életét körülbelül az 1500 körüli évektől kísérhetjük figyelemmel. Ebből az időből a sárosmegyei Kisszeben város templomában maradtak fenn olyan művek, melyek a legnagyobb mértékben valószínűvé teszik, hogy mesterünk az ottani főoltár mesterének a körében foglalatoskodik. 1505—1506-ban Nürnbergbe megy, ahol Veit Stossnak a műhelyében talál elhelyezkedést, s itt 1513—1514-ig, amikor is impressziókkal, sőt mintarajzokkal, esetleg kisméretű modellekkel megrakodva visszavándorol Lőcsére, ahol az 1402 óta működő Corpus Christi oltáregyesület, amely a készülő főoltár ügyében döntő tényező, a messzeföldről, s a híres oltárépítő műhelyéből megjött mestert megbízza a főoltár szobordíszének elkészítésével, s ugyanakkor előljáróvá is megválasztja.

1517-ben még nincs befejezve a munka. Az oltáregyesület ekkor még jelentős pénzüsszeget ad a továbbfolytatásra, úgy, hogy a szobrok felállítására és megaranyozására csak az 1518. évben történhetett meg legkorábban. Pál mester egyetlen hiteles műve ezzel befejezést nyert.

Ezután már csak a kétségtelenül műhelyéből kikerült oltárok révén

¹ Nincs terünk arra, hogy cáfolatunkat aprólékosan kifejtsük, de kétségtelen, hogy Abramowskinak azonosítási kísérlete már e kevéssé beható vizsgálatnál is csődöt mond. Pinder is elhamarkodottan ítélt, midőn ezt a konstrukciót, mint «kétségbevonhatatlant» művébe illeszti. Nem egyéb ez annál a sajnos nem ritkán tapasztalt mohóságnál, amellyel a német kutatás a magyarországi középkori emlékek között nemcsak a kétségtelenül fennálló szellemi összefüggéseket kutatja, de több-kevesebb erőszakkal és önkénnyel a materiális tulajdonjogot is igyekszik elcsikarni a magyarságtól. E törekvéshez viszont a tudománynak vajmi kevés köze van.

tudjuk, hogy továbbfoglalkozik oltárépítéssel, s a Szepességen körülbelül 1530-ig követhetjük tevékenységét, míg végül az 1600-ban felállított Urbanovitz epitáfium közléseiből tudjuk, hogy Lőcsén megházasodott, gyermekei és unokái születtek, s valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Lőcsén is halt meg, s az Urbanovitz-féle epitáfium kis részben az ő síremléke is volt. Nemzetisége nem ismeretes. Valószínű, hogy szepesi szász volt, de ez nem fontos. Fontos csak az, hogy a magyar föld szülötte, s ugyanannak a halottja volt, s hogy életével, tevékenységével gyarapította annak a földnek értékeit, amely neki életet, kenyeret és kultúrát adott, amelynek keretén belül tehetségeit szabadon fejthette ki, s ezáltal ő maga is elmúlhatatlan értékke lett e föld és az azt lakó nemzet előtt.

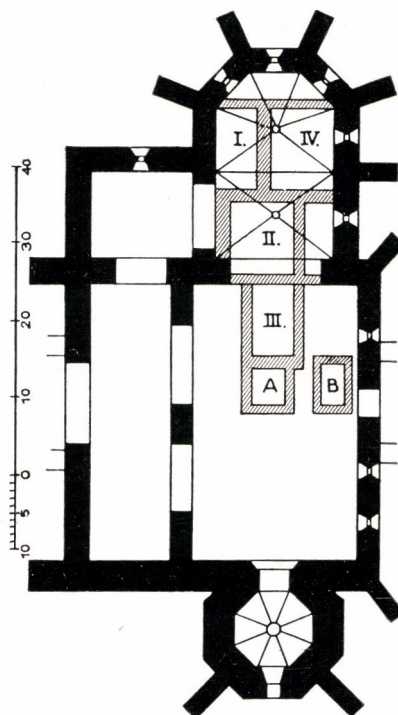
Kampis Antal.

A CSENGERI REF. TEMPLOM KRIPTÁJÁNAK LELETEI.

I.

Az újkor kezdetén élt magyar előkelő osztálynak ékszerviseletére, ízlésére, egyben ötvösiparunk fejlettségére vetnek némi világosságot a csengeri (Szatmár m.) ref. templom kriptájának nagyobbára ékszerekből álló leletei. Ezek első részlete 1931. év őszén érkezett a Magy. Nemz. Múzeum Történeti Osztályába, Molnár József hajdunánási ref. reálgimnáziumi tanár, akkor még tanárjelölt ásta ki azt.

Molnár József, Csenger multjának buzgó kutatója, e tárgyú felolvasásainak révén kapott engedélyt a már a XIV. század első harmadában említett gótikus templom sírboltjának felbontására és kikutatására. A községben köztudomású volt, hogy a kriptában régente már lent jártak és onnét több értékes tárgyat, többek között egy szablyát is hoztak fel. A szablya a román megszállásig meg is volt még az egyház birtokában, a fegyverrekviráláskor azonban annak esett áldozatul; a vele együtt felhozott néhány egyéb tárgy 1932. év nyarán került a Magyar Nemzeti Múzeumba. A csengeri ref. egyház

78. KÉP. A CSENGERI REF. TEMPLOM
ALAPRAJZA¹ A KRIPTA HELYSÉGEINEK
FELTÜNTETÉSÉVEL.

¹ Henszlmann I. felvétele után. Arch. Közl. IV. köt. 143. old.

vezetősége a N. Múzeumot szólította fel a feltárás folytatására, a Tört. Osztály meg is tette a kellő lépéseket erre vonatkozólag, azonban anyagi eszközök híján ettől el kellett állnia és rendszeres ásatás helyett csak rövid ideig tartó átkutatás céljából küldte ki e sorok íróját. A munka 1932. évi aug. 1-től 5-éig folyt le. A kriptá összesen négy helyiségből áll (78. kép). A templom szentélyében lévő I. helyiség boltozatát ott bontottuk fel, ahol egy évvel előbb Molnár József hatolt le. A leszállás után meg lehetett állapítani, hogy azt ugyanazon helyen már több ízben megbolygatták, ezt a többszínű falazás mutatta és az, hogy a 3 m hosszú, 1·50 m széles, 1 m-nél alig magasabb helyiség úgyszólván tele volt különböző készítésű téglá- és habarcs-törmelékkel. Ez alatt 30—40 cm magas, kávéüledékhez hasonló hullaföld volt néhány koponya és egyéb csont töredékével, ezenkívül kevés fakoporsótörmelékkel. A templom 1707-ben leégett és 1713-ig födél nélkül állott,¹ a kriptát ennek következtében többször víz árasztotta el s benne minden rothadó elpusztult, csak a fémtárgyak, azoknak is inkább csak a nemesebb anyagból való része és néhány igen csekély szövet-nemű foszlány maradt meg.

A következő, a templom belseje felé nyúló 2·70 cm hosszú és 2·04 cm széles II. helyiségbe, annak falán már előzőleg tört nyílás kibővítése után jutottunk. Itt a látvány az előbbihez hasonló volt, csak téglatörmelékek helyett az egyik sarokban volt felhalmozva nagyobb mennyiségű csont, azonkívül a hullaföld is jóval vastagabb rétegű volt. Az ebből nyíló, illetve ehhez támaszkodó, de már áttört falú fülke pontosan a szentély előtt a templom közepére esik, hossza 2·30 m, szélessége 1·50 m-nél valamivel kevesebb. Boltozata részben beomlott, úgyhogy a templom deszkapadlója alulról láthatóvá lett, valószínűleg annak lerakásakor töltötték meg színig törmelékkel. Utóbbi eltakarítása után a hullaföldben talált tárgyak fekvése arra vallott, hogy ezt a sírt még soha meg nem bolygatták. A IV. rész az I. mellett foglal helyet, ugyanolyan hosszú, mint az, de jóval szélesebb (kb. 3 m); a II. helyiség balsarkának áttörésén keresztül jutottunk bele, képe a II-ével nagyjában megegyezett.

Molnár József 1933. évi július havában a csengeri ref. templom tatarozási munkálatait felhasználva, 5-étől 7-éig ismét átkutatta a kriptát. A teljesen kiürített templomban szabad mozgása lévén, az egyes fül-

¹ Kiss Kálmán, A szatmári reform. egyházmegye története. 312. old.

kéket ez esetben teljesen kiürítette, így hát e vizsgálat gyökeres és végérvényesnek mondható.

A már felkutatott négy helyiségen kívül ez alkalommal a III. fülke előtt földdel és néhány hozzákeveredett csonttal teli, fallal körülvett kisebb szakaszt is talált (78. kép, A), melyet annak csekély mérete miatt a kriptá lejárátának tart. Egy másik helyiséget is lelt ettől kissé balra, nagyobb mennyiségű össze-vissza hányt csonttal és földdel megtöltve, ezen ugyancsak kisméretű boltozatlan helyiség valószínűleg csontkamara lehetett (78. kép, B).

A leletek két csoportra oszthatók, az első csoporthoz tartozók nagyjából arany és ezüsből készült ékszerek, ezek képezik az itt tárgyalandó első rész tárgyát. A második csoporthoz csipke-, illetve ruhamaradványok, szablyák, sírkőtöredékek, amulettek és érmek tartoznak.

A következőkben felsorolom az ékszereket, kiemelve és megtárgyalva a nevezetesebb darabokat.

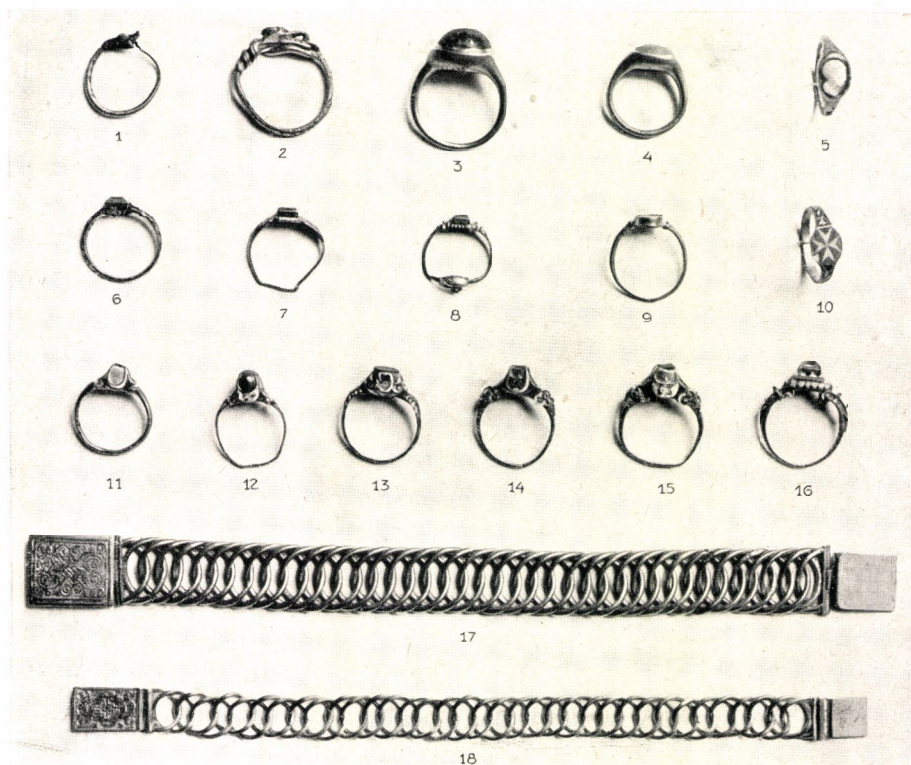
Összesen 16 db aranygyűrű került elő, ezek a következők (79. kép 1—16.):

1. Kígyóalakú nyitott karika, fekete zománccal borítva.
2. Szájában kis karikát tartó kígyóalakú, karikája, azaz a kígyó teste harántosan ívekben rovátkolt, fején üres ékkő-foglalat.
3. Fejét 12 mm átmérőjű félgömbalakú, világos pettyes, barnaszínű tűzkő alkotja, síma foglalatban.
4. Fejét ovális türkisz alkotja síma foglalatban.
5. Ovális fejében kopaszfejű, szakállas férfi mellképét ábrázoló, magasan kidomborodó, kissé kopottas fehér és szürke réteges achát kámea.
6. Négyzetalakú, fejében rubin-táblakő, e mellett kétoldalt a karika indadíszes fekete zománc alapon.
7. Téglalapalakú fejében a lilaszínű megmaradt folióról arra lehet következtetni, hogy benne ametiszt lehetett, a fej két oldalán egy-egy levélszerű dísz, melyen három-három fehér zománcpetty van.
8. Négyzetalakú fejében rubin-táblakő, ennek két oldalán egy-egy világos kékkel és zölddel zománcozott nefelejcszerű virág, a karika pikkelyesen vésett, fekete zománcozás nyomaival; a fejjel átellenes oldalán fehérrel zománcozott két kéz kék nefelejcsset tart.
9. Ovális fejében laposra köszörült kristálylemez van, karikája a fej két oldalán egy darabon hornyolt.
10. Fejét nyolcszögű lapka alkotja, melyen kopott kék alapon fehér máltai kereszt van, mellette kétoldalt a karikán fekete zománcalapon indadísz.
11. Alul négy karéjos, felfelé keskenyedő karmos foglalatában négyzetalakú smaragd-táblakő, karikája előrefelé kissé szélesedő.
12. Ugyanazon típus, mint a 11., köve türkisz, karikája előrefelé szélesedő, a fej mellett palmettaszerű vésett.
13. Ugyanazon típus, mint a 11., közfoglata azonban alul nyolckaréjos és részben zöld zománccal díszített, benne laposra köszörült almandin, előrefelé szélesedő karikája részben vésett díszű és fekete és fehér zománccal kitöltött.

14. Ugyanazon típus, mint a 11., részben fekete zománccal díszítve, rubin táblakövel, karikája a fej mellett volutás renaissance díszbe megy át.

15. Ugyanazon típus, mint a 11., de kőfoglatának alja fekete zománccal díszes, négyzet alakú köve kiesett, a fej két oldalán a volutás díszek zöld zománccal.

16. Ugyanazon típus, mint a 11., gyémánt-táblakövel, igen díszes és finoman cizellált volutás díszek fekete, fehér és világoskék zománccal.

79. KÉP. ARANY ÉKSZEREK A CSENGERI LELETBŐL.
(Kb. $\frac{3}{4}$ nagys.)

E gyűrűk öt típust képviselnek. Az első három csoport, a kígyóalakú (79. kép 1., 2.), a nagy köves (79. kép 3–5.) és a laposfoglatú kisebb köves (79. kép 6–9.) kevésbé jellegzetes. A máltai keresztesgyűrűvel csaknem azonos példányt a mainzi dómban, az 1604-ben elhalt Bicken János érsek sírjában leltek,¹ ez kétségen kívül a XVI. század második felére datálja gyűrűnk keletkezését. Az ötödik típusnak renaissance díszítése,

¹ Schneider Fr., Die Gestaltung des Ringes. 6. old. 11. kép.

a magasra emelkedő, alul karélyos, karmos kőfoglatat, mint azt pontosan datált darabokról tudjuk, a XVI. század második felére jellemző.¹ Természetesen e pazarhatású forma változataiban még a XVII. században is tovább élt és vált általánossá. A Magy. Nemz. Múzeumban szép szám képviseli e típust, úgy arany-, mint ezüstből; az előbbiek a díszesebbek és finomabb kivitelűek, rendesen zománcozottak, ezek a régebbiek, utóbbiakon zománcdíszt ritkán fordul elő. Legnagyobb részük, a legszebbek, a Jankovich-gyűjteménnyel kerültek a múzeumba.

4 drb, illetve 2 pár aranykarperec van, valamennyi duplafonatú, lánc, ú. n. páncéllánc. Az egyik párnak szemei símák, zárja pedig mélyített díszítéssel ellátott téglalapalakú (79. kép 17.). A másik pár szemei hosszában rovátkoltak, zárja olyan, mint az előbbié, azzal a különbséggel, hogy itt a díszítmény alapját zöld zománc alkotja (79. kép 18.). A Magy. Nemz. Múzeumban lévő, 1851-ben Losoncon a ref. templom kriptájában lelt XVI. századi ékszerek között találunk az első páréval azonos karperecpárt² azzal a különbséggel, hogy ezek szélessége az előbbieknek fele, csatjuk pedig nincs. Ugyanílyen páros, aranyból készült lánckarpereceket látunk a Rozsályi Kun-családnak a kisszekeresi (Sztármár m.) templomban lévő, a XVII. század első feléből származó sírtáblájának töredékén három térdeplő nő karjain, tehát e forma még ezen időben is tovább élt.³ Általában az ilyen lánckarpereceket mindenkor párosan viselték, mint azt az egykorú leltárakból tudjuk, az egyes darabokat pedig csak kivételesen.⁴

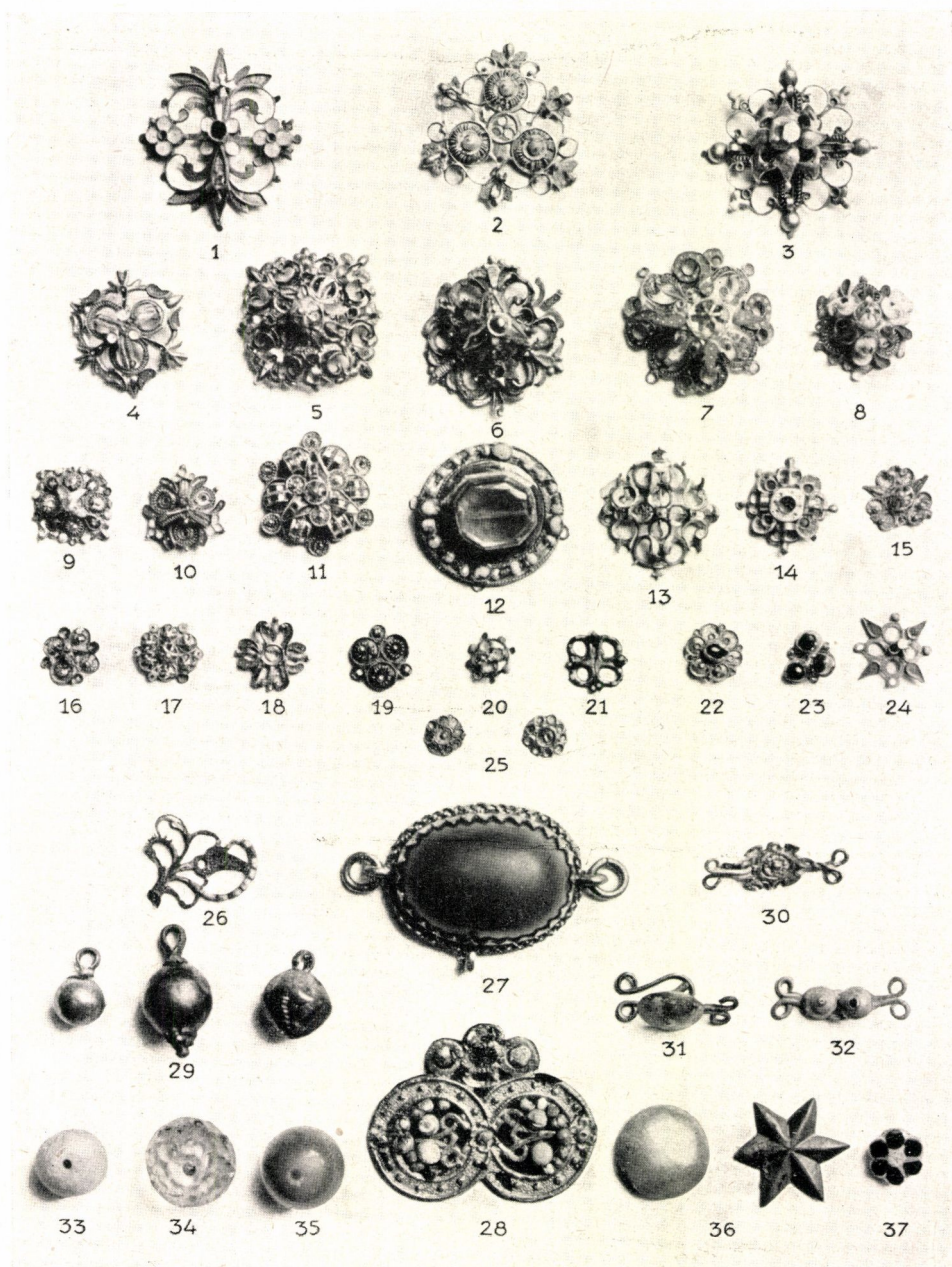
Összesen 49 drb aranyboglár van, 25-féle változatban (80. kép 1—25). Alapformájuk az egyenlőoldalú háromszög, a négyzet, a szabályos hatszög és a körből adódik; díszítésük stilizált növényi és geometrikus elemekből áll; kivitelük egynek kivételével cizellált domborítás. A nagyobb áttört alapot rendesen egy kiemelkedő második kisebb tag koronázza. Egyéb díszítésül a nagyobbaknál többnyire rugószerűen csavart sodrony, a kisebbeknél pedig filigrán szolgál, azonkívül a leveleknél kék, zöld vagy fekete, a kis köröknél, illetve pettyeknél fehér zománcozás. Egyik-másikon igazgyöngyszemek is voltak, ezek azonban már majdnem mind elpusztultak és lehullottak, csak kis gömbben vég-

¹ Luthmer Ferd., Goldschmuck der Renaissance. 1. tábl. és Heffner—Alteneck, Deutsche Goldschmiede-Werke des sechzehnten Jahrhunderts. 30. tábl.

² Beérkezési napló 5/1853. 14.

³ Szalay Imre, Magyar öltözetek. 14. tábl.

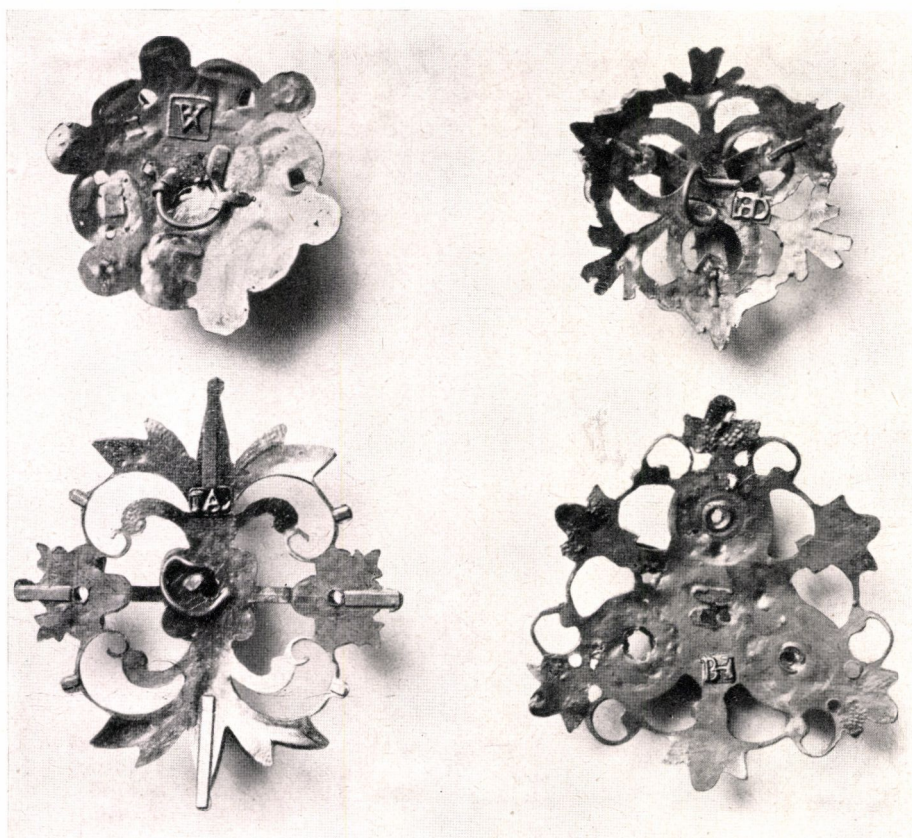
⁴ Br. Radvánszky Béla, Magy. családélet és háztartás. I. köt. 301. old.

80. KÉP. ARANY ÉS EZÜST ÉKSZEREK, GYÖNGYÖK, KOPORSÓSZÖGEK A CSENGERI LELETBŐL.

(Kb. $\frac{3}{4}$ nagys.)

zódó sodronyszálaik maradtak meg, melyek azokat rögzítették. Minden boglárnak hátsó részén vastagabb sodronyból készült karika alakú füle van, tulajdonképpen tehát gombolásra nem alkalmas díszgombok voltak. Alkalmazásukat pontosan megállapítani nem lehet, díszíthettek pártát, főköttöt, pruszlikot, sőt szalagra varrva nyakékül is szolgálhattak.

81. KÉP. LEGRÉGIBB ARANYBÉLYEGEINK A CSENGERI LELET BOGLÁRJAIN.
(Kb. 2-szeres nagys.)

A boglárók egy részén, hátul a fül mellett névkezdőbetűs mesterjegyeket találunk, ezek összesen négyfélék: az egyik összefont V R monogram, a második I A L, az utóbbi két betű összetapadva, a harmadik összetapadt H D betű, a negyedik összeszerkesztett B H betű. A 81. képen látható bélyegeken világosan kivehető, hogy azok nem bemélyítettek, mint a szokásos beütött mester és hitelesítő bélyegeknél szokott

lenni, hanem domborúak, vagyis azokat téglalapalakú lapokban kiöntötték és azután forrasztották rá a kész boglárókra.

Az aranyboglárók a következők (80. kép 1—25.):

1. Fehér, kék és zöldszínű zománccal borított, I A L betűs mesterjeggyel.
2. Két egyenlő példány, eredetileg 3—3 drb igazgyöngy díszítette, ma már csak az egyik darabon van meg, magasba emelkedő dísztagja mindkettőnek hiányzik, mesterjegyük egybe tapadt B H betű.
3. Zöldzománcos fehér pettyekben végződő levelekkel díszített, közepén gyémánt táblakő.
4. Hét egyenlő darab, kék, fehér és fekete zománcdísszel, egy példányon V R betűs, a többi hat darabon H D betűs mesterjegy.
5. Négy darab egyenlő példány, fekete, fehér, zöld és kék zománccal díszítve (az egyiknek középrésze hiányzik), valamennyin V R betűs mesterjegy.
6. Fehér kék zománccal és hajdan három darab igazgyönggyel díszítve, mesterjegye V R betű.
7. Öt darab, zöld, fehér és kék zománcozással.
8. Négy darab, fekete és fehér zománcozással.
9. Három darab, kék és fehér zománcozással.
10. Kék és fehér zománcozással, V R betűs mesterjeggyel.
11. Zománczás nélkül, V R betűs mesterjeggyel.
12. Szélén négy darab türkisszel megszakított igazgyöngyfűzér, közepén zöld zománcalapon fekete zománccal díszített nyolcszögletű, magas foglalatban laposra köszörült világos zafir. Hátlapján bekarcolt A E betű a mester névkezdő betűi. E betűket hátulról karcolták be a vékony aranylemezbe, így azok a lapka látható részén kidomborodók. Ez csak a mesternek egyszerű jelzése és nem mesterjegy, mint amilyenek az előbbieket voltak, melyek mindenkor bélyegzővel készültek, tehát sokszorosítás útján jöttek létre és hitelesítő jegyül szolgáltak.
13. Fehér és világoskék zománcozással, igen finoman cizellált, egyetlen öntött példány.
14. Kék és fehér zománcozással, közepén hajdan igazgyöngy volt.
15. Zománcdísz nélkül.
16. Négy darab, fehér és kék zománccal díszítve.
17. Két darab, fehér zománcpettyekkel díszítve.
18. Kék és fekete zománccal díszítve, középrésze hiányos.
19. Zománcdísz nélkül.
20. Világoskék zománcpettyekkel díszítve, közepén hajdan igazgyöngy volt.
21. Kék zománccal teljesen bevonva, négy feketeszínű zománcgömböcskével és apró fehér zománcpettyekkel díszítve.
22. Két darab, zománcdísz nélkül, közepén almandinnal.
23. Három darab almandinszemmel díszítve, közepén hajdan igazgyöngy volt.
24. Hat darab fehér és kék zománccal díszítve, közepén hajdan igazgyöngy.
25. Huszonhat darab, igen kisméretű bogár, tulajdonképpen aranyhímzés élénkítésére szolgált, tehát pillangó (Flitter).

Ilyen nemesfémből készült apró lemez, mint előkelő ruhadísz igen régi időkre megy vissza, a középkorban a XIV. században érte el legnagyobb kiterjedését. A Magy. Nemz. Múzeumban több ilyen ara-

nyozott ezüstből készült, különféle alakú, domborított, állati és növényi díszes, a felvarrásra szolgáló lyukkal ellátott lemezke van különböző magyarországi lelhelyről, nagyságuk a 6,5—2 cm között mozog. Sőt a múzeumnak bronzból való verőtöve is van, melyen az ilyen lemezek készültek, egy másik hasonló célt szolgáló verőtövet a verseci múzeumból ismerünk. A csengerihez hasonló alakú legrégibb, de nagyobb méretű lemezeket III. Endre királyunk özvegye, a Schweitzban kolostorba vonult Ágnes ruhájának megmaradt részein találunk, ebből készült ugyanis a sarneni kis Jézusszobor, az ú. n. Sarnerkindli ruhája és egy antependium.¹ A legújabbak, melyek anyagra, alakra, méretre meg-egyeznek a csengeri pillangókkal, de kivitelük már eldurvult, egy a Magy. Nemz. Múzeumban őrzött, a XIX. század elejéről származó női ruhán láthatók.

A csengeri boglárók egyik csoportjához (80. kép 4., 7 drb), úgy alakra, mint kivitelre igen hasonló 3 drb van a Magy. Nemz. Múzeumban, fenntartásuk arra vall, hogy földből, valószínűleg sírból kerültek ki, ezt a rajtuk lévő kék és zöld zománcnak megtompultságán és a 3—3 drb igazgyöngy holt maradványain, illetve hiányán látni. A múzeumba Szolnokról kerültek vásárlás útján. E három drb boglárón megtaláljuk a csengeriekével azonos V R betűs bélyeget is.² Ugyancsak azonos alakú, kiálló V R betűs, négyszögbe foglalt bélyeget találunk az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum egy aranyboglárján is. A részben fehér és kék zománccal és hajdan igazgyönggyel díszített boglár már első tekintetre elárulja alakja, díszítő elemei, zománcozásának módja, általában teljes kivitele alapján a csengeriekkel való közeli rokonságát, illetve közös eredetét. A boglár négy azonos, de bélyegnélküli darabbal együtt Küüllővárról, sírleletből származik, az Iparművészeti Múzeum az Erdélyi Múzeumtól szerezte annakidején csere útján.³ Az Erdélyi Múzeumnak valószínűleg még több darabja maradt meg belőle egyéb ugyanezen sírleletből származó tárggyal együtt, korát a XVI. század végére helyezték, valószínűleg nemcsak stiláris, hanem egyéb támpontok alapján is.

A csengeri boglárók 7 azonos darabja közül (80. kép 4.) 6 darabon H D, 1 darabon V R betűs bélyeget látunk. E tény azt a látszatot kelti,

¹ Durrer Robert, Die Kunstdenkmäler des Kantons Unterwalden, XXIX, XXX., és XXI. tábl.

² M. N. M. beérk. napl. 4/1901. 1—3.

³ Az Iparm. Múz. lelt. 3290., 3291. (hátlján mesterjegy), 3292., 3293., 3294. sz.

hogy egy és ugyanazon műhelyben két mester működött, egyminőségű munkát végzett és mindegyik a maga példányát saját mesterjeggyel látta volna el, erre azonban példát a multból nem ismerünk. Valószínűbb azonban, hogy az általánosan kedvelt formákat egyik mester a másiktól átvette, másolta, esetleg a megrendelő egyenes kívánságára, vagy meglévő készletének kiegészítésére. A három hely, ahol e boglárok felbukkantak, arra mutat, hogy azok a Tiszántúl, illetve Erdélyben készültek, a török hódoltság korában a magyarság eme mentsvárában. Közélebről elsősorban Brassó és Nagyszeben jöhetnének tekintetbe, mint ahol ezen időben az ötvösség igen magas fokon állott és virágzott, azonban az e korból ismert brassói ötvösök névkezdőbetűi¹ sem a nagyszebenieké a csengeri aranybélgyegek láthatókkal nem egyeztethetők, illetve az utóbbinál a nagyszebeni ötvöstáblán² nem találhatók. Viszont tudjuk, hogy a nagyszebeni táblán sok ötvös bélyege teljesen hiányzik, sok pedig a felismerhetetlenségig megromlott, és Brassóban e korban működő ötvösök teljes névsorát sem ismerjük.

Bár a nemesfémek valódiságának, finomságának kimutatását már a régebbi időkben is szabályozták és előírták, az erre vonatkozó jeleket akár hitelesítő bélyeg, akár mesterjegy alakjában a tárgyakon idáig, az ezüstökön a XVI. század előttről, az aranyokon pedig a XVIII. század végénél előbből kimutatni nem tudtunk. A Magy. Nemz. Múzeum idáig legrégebbinek ismert ötvösbélyege ezüst tárgyon a XVI. század elejéről való, a csíksomlyói szt. ferencrendiek zárdájából származó aranyozott kis feszületen látható.³ A corpus alatt négyzetben korona alatt A betű van beütve. Ez utóbbi valószínűleg az argentum szónak kezdőbetűje, fölötte a korona pedig esetleg azt jelenti, hogy Brassó városának hitelesítő bélyege.⁴ Újabban Varju Elemér kimutatta, hogy a XIV. század közepéről származó, Körmenden 1812-ben lelt ezüst kincs egyik csészéjének fenekén látható két beütött bélyeg a legrégebbi ötvösbélyegünk (82. kép). Az egyik körben recés alapon gótikus A betű, kétségkívül az argentum szónak kezdőbetűje, a másik szintén köralakú,

¹ Gyárfás T., A brassói ötvösség története.

² Gyárfás T., A nagyszebeni ötvösök mestertáblája. Arch. Ért. XXX. 1910. 407. old.

³ Szaporulati napl. 94/1914.

⁴ Érdekes a kereszt hátsó lapjának bevéselt felirata, ez a következő: ANNES ET NICOLAUS SENICENSES STANISLAUS LOPITOWSKI PAROCHUS LBS Mindkét név Magyarország északnyugati, illetve északi részére utal és kizárja mintegy, hogy azok, vagyis a megrendelők erdélyiek lettek volna, viszont lelhelye a mellett szól.

de a benne lévő ábrázolás kivehetetlen.¹ A Magy. Nemz. Múzeum idáig legrégebbnek ismert ötvösbélyegét aranytárgyon, vagyis aranybélyegét a Teleki Samu gr. gyűjteményéből származó opálanyából készült szelence montírozásán tudtuk,² ez az Ausztria és Magyarországra 1774-ben kötelezővé tett finomsági bélyeg³ 1792-es évszámmal és I W S mesterjeggyel. A csengeri, szolnoki és kükküllővári boglárok korban ez utóbbit messze megelőzik, így hát ezek mesterjegyeit kell a legkorábbi aranybélyegeinknek tartanunk.

Itt említék meg egy arany csüngődísz, melynek nagysága a boglárokéval megegyezik. Alakja három, közepe egy-egy gránátszemes érintkező-kör összetételéből adódik, a körök érintkezésénél egy-egy fehér zománcpetty, hátlapján köríves díszek zöld és fehér zománcozással.

Valószínűleg násfának részlete lehetett egy stilizált leveles ág aranyból, melyről a rászegecselt kis virág már hiányzik. (80. kép 26.)

Egy darab tojásdad alakú, domború zöld jáspis, aranyozott ezüst foglalatban, három oldalán egy-egy karikával felszerelve, esetleg gyöngyfűzért zárt le, középső karikáján hajdan csüngődísz lehetett. (80. kép 27.)

Egy darab fekvő 8 alakú aranyozott ezüst boglár, feketeszínű bársony foszlányra erősítve maradt meg. Csodálatosképpen a rája varrott igazgyöngyök elhaltak ugyan, de nem porladtak el, ezeken kívül néhány türkiszszem is díszíti a boglár áttörésén kilátszó bársony darabkákat. (80. kép 28.)

A jelentéktelenebb tárgyak közé tartozik néhány ezüstpityke, részben egészen síma, gömbalakú, részben füleikkel ellentétes oldalukon gúlába állított négy kis gömbszemmel díszítve. (80. kép 29.) E pitykék teljesen azonosak a közelmúltban a Magy. Nemz. Múzeumba került a XVI. század elejére datált fegyverneki lelethez tartozókkal.

A csengeri pitykék korát pontosan nem állapíthatjuk meg, mert a pityke ezen alakja és díszítése hosszabb ideig élt, mint szükségszerű

82. KÉP. LEGRÉGIBB ÖTVÖSBÉLYEGÜNK
A KÖRMENDI LELET XIV. SZ. KÖZEPÉRŐL
VALÓ EZÜST CSÉSZÉJÉN.

(2-szeres nagys.)

¹ Varju Elemér, Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Tört. Oszt. kiállított gyűjteményeiben. 19. old.

² Szap. napl. 34/1926.

³ Knies Karl, Die Punzierung in Österreich. 13. old.

legegyszerűbb forma és csekély díszítési lehetőséget megengedő, úgy szólván egyetlen megoldás. Ugyanez áll a női ruhára való kis, dísszel ellátott ezüstkapsokról is. Ezek háromfélék, vannak oválisba foglalható egyszerű renaissance rozettával díszítettek (80. kép 30.), egyszerű kis domború köldökös körlappal (80. kép 31.), végre ugyanilyen két-két kisebb körlappal díszítettek (80. kép 32), az utóbbi kettővel azonosakat legújabbban a Sárvár melletti sári templomot övező régi temetőnek, leletei után a XVII. századra datált sírjaiban leltek.¹ Említésre méltó még 33 drb belül üres ezüstgyöngy, mely egyszerű kivitelénél fogva nagy jelentőséggel nem bír (84. kép 4.), néhány 1—1,5 cm átmérőjű elmeszesedett, valószínűleg fehér korall gyöngyszem (80. kép 33.), azonkívül 3 drb szépen facettált, 1 cm-nél nagyobb átmérőjű kristálygyöngy (80. kép 34.) és 1 drb hasonló nagyságú vörhenyesszürke gömbalakú chalcedon gyöngyszem (80. kép 35.). Néhány domború kerek-, hold- és csillagalakú ezüst koporsószög is került ki a kriptából (80. kép 36.), azonosak a XVI., XVII. századi sírboltleletek rendes tartozékai, de a későbbiekben is előfordulnak.

Laposra köszörült gránát szemekből álló rozetta 27 drb került elő. A 6—8 szem köralakban elhelyezett gránátot aranyozott felületű gipszbe ágyalták, melynek közepén hatágú csillag van. A gipszalapot a felfűzés, illetve felerősítés céljából két párhuzamosan haladó oldalfúráttal látták el (80. kép 37.). Ezen gránátokból készült rozetták tulajdonképpen párták díszítésére szolgáltak, mint azt a miskolci és a kiskunhalasi múzeumokban odavaló sírleletekből származó elég ép példányokon láthatjuk. E párták kétujjnyi széles, többszörösen vett erős vászonból készültek, a külső felületükön kidudorodó abroncsok gyöngyökkel és fémszálakból készült díszekkel vannak kivarrva, ezen virágot utánzó kivarrások közepén megtaláljuk a csengeri rozetták hű másait. Azonos darabokat találunk a sári (Vas m.) templom melletti temetőben kiásott négy darab pártán és a tiszakürti ref. templom melletti régi sírok egyikéből előkerült leletek között is. Ez az egyezés az ország öt eléggé távoleső részén valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy ezek egy helyen készültek és kereskedés útján terjedtek el, gránátról lévén szó, kézenfekvő, ha Csehországra gondolunk. Ha levéltáraink XVI., XVII. századi hagyatéki-leltáraiba, vagy kelengye-inventáriumaiába betekintünk, azt tapasztal-

¹ A sári temető 35 feltárt sírjának anyaga a XVII—XVIII. századból való, a Tinódi Sebestyén vélt sírjának leletei az 1536-i évszámmal ellátott I. Ferdinand dénárját kivéve, jellegzetesen XVIII. századiak.

juk hogy a női ruházati cikkek között elmaradhatatlan a gyöngyös párta vagy a gyöngyös főkötő, ezek között gránátkövesek is szerepelnek több esetben.¹ A csengeri kriptában lelt kisebb gyöngyszemek valószínűleg mind pártáról valók. Sajnos, a gránátrozetták és a gyöngyök a többszöri megbolygatás folytán annyira összekeveredtek a hullaföldben, hogy összetartozásukat megállapítani már nem lehetett. A gyöngyök nagy része is, meszesanyagból lévén, kézbe véve vagy mindjárt a helyszínén, vagy már kint a szabad levegőn elporladt, igen sok pedig apró volta miatt a gyér világításnál kallódott el. A csengeri kriptá pártája, illetve pártái, a rozetták nagy száma ugyanis arra vall, hogy ott több darabnak kellett lenni, valószínűleg nem vászonalapra készültek, mert ez esetben a többszörös rétegben vett erős szövetanyag okvetlenül megmaradt volna. Előkerült azonban a kriptában kétféle, fémből készült 6 mm széles, keskeny abroncs több töredéke, az egyik ezüsből, a másik rézből, ez utóbbin aranyozott fémszállal sűrűn felerősített vékony sodronydarabokkal. Ezen abroncsok egy másik típushoz tartozó pártának képezik a magját, erre példa a Magy. Nemz. Múzeumban lévő, Szent János-Elefánt (Nyitra m.) hajdani pálos kolostorának 1894-ben kiürített kriptájában lelt töredék.² Ezen látjuk, hogy a fémaproncsra selyemszállal burkolt és rugószerűen csavart sodronyból készült virágok vannak erősítve, ezen sodronyból készült virágokra varrták azután a gyöngyöket. Tényleg, a csengeri kriptában került is elő elszórtan néhány 1,5 cm hosszú száras, sodronyból készült négyszirmú virágocska, ez okvetlen pártadísz volt. A Magy. Nemz. Múzeumban van egy párta, mely nem a földből került elő, tehát teljesen ép, ez a hagyomány szerint II. Rákóczy György erdélyi fejedelem (1648—60.) nejének, Báthory Zsófiának tulajdona volt.³ Ezen megtaláljuk a négylevelű virágocskákat, látjuk, hogy sodronya fehér selyemszállal burkolt és hogy azok ötös csoportokban magas száron szabadon felfelé állnak. A többi virágszerű dísznek határát ugyancsak a selyemmel burkolt sodrony képezi, belsejét pedig fehér gyöngy tölti ki. Mindezekből rekonstruálhatjuk a csengeri pártákat, ezek szerint azok szerkezetileg az elefántihoz tartoztak, kivitelben a Báthory Zsófiának feleltek meg, az almandinós rozetták valószínűleg a nagyobb virágok közepén ülhettek.

Női öv ezüsből, a régi leltárakban gyakran említett ú. n. pártáöv,

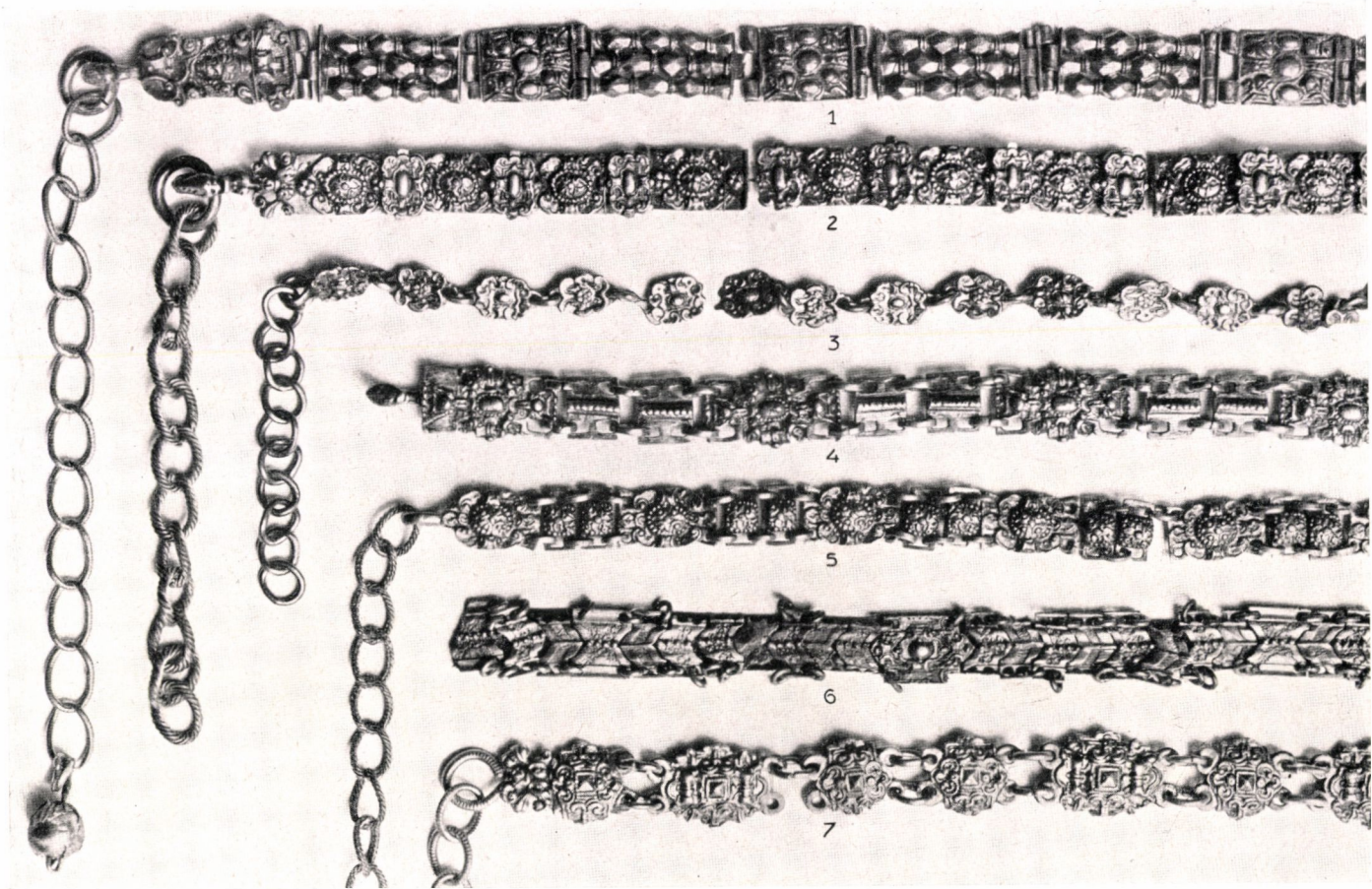
¹ Br. Radvánszky B., Magyar családélet ... 2. köt. 108., 109., 153., 405. old.

² M. N. Múz. Htn. 4/1894.

³ M. N. M. beérk. napl. 65/1858.

hét drb került elő, ezek többé-kevésbbé töredékesek és hiányosak. A körülbelül egy ujjnyi széles, részben vagy egészen aranyozott darabok szerkezeti szempontból két csoportra oszthatók, a szerint, hogy öntött tagjaik csuklóra járnak-e vagy pedig láncszemekkel függnék össze. Csuklóra járó két drb van közöttük, az egyikben téglalap alakba foglalt aranyozott, domborúan díszített tag váltakozik egy hosszabb háromszoros facettált-gyöngysort utánzó taggal, két végső díszes tagja sárkányfejes kampóban végződik, az egyiknek a végén meghosszabbításra szolgáló gombosvégű egyszerű lánc. Hossza a hosszabbító láncsal együtt 74 cm (83. kép 1.). A másik merően aranyozott, az egyforma nagyságú díszes tagok csuklóit félig szabadon álló renaissance díszek fődik el, végein ugyancsak sárkányfejes kampók és hosszabbító lánc. Hossza 76 cm (83. kép 2.). Láncszemekkel összefüggő tagos öv kétféle van, olyan, amelyiknél egy, és olyan, amelyiknél két sor láncszem tartja össze a tagokat. Az előbbiből egy drb van oválisba foglalható rozettaszerű aranyozott tagokkal, hossza 40 cm (83. kép 3.). Az utóbbiból négy drb, valamennyi részben aranyozott renaissance dombormíves díszű tagokkal, hosszuk 69,5 cm (83. kép 4.), 47 cm (83. kép 5.), 36 cm (83. kép 6.) és 63 cm (83. kép 7.). Az övek ezen fajtája már a gótikában fejlődött ki, a renaissance átvette és saját ízlésében átformálta, ez utóbbi alakja annyira kedvelt viseletté vált, hogy részben többszörös leöntések által formailag elrontott kivitelben, részben némileg alkalmazkodva a barokk, majd a rokokóhoz, méreteiben vaskos és eldurvult változataival még a XVIII. században is találkozunk. A XVI. század vége és a XVII. század első fele, mely korszakra a csengeriek is esnek, volt ez övek virágkora, a legelőkelőbb osztály viselete, amikor arányai mérsékeltek és nem hivalkodók, kivitele pedig kiváló.

Lánc a hozzávaló csüngővel együtt részben aranyozott ezüstműből, három drb többé-kevésbbé jó állapotban levő került elő. Ezek két típust képviselnek, az egyiknél áttört gyöngyszemek váltakoznak hosszúkás dísztagokkal (84. 1. és 84. kép 3.), a másiknál öt drb láncszem egy-egy henger taggal (84. kép 2.), az előbbinél a gyöngyszemek, utóbbinál a hengertagok aranyozottak. A hozzájuk tartozó csüngők ugyancsak kétfélék, a szerint, hogy díszes hossztagjukon lapos korongalakú dísz (84. kép 1. és 84. kép 3.), vagy gránátalmaszerű gömb van (84. kép 2.). Az egyik csüngődísz hossztagja hiányzik, csak korongja van meg (84. kép 3.). Valamennyi merően aranyozott, a gömbösvégű hossztagját azonkívül apró türkiszek is díszítették, ezekből azonban jelenleg csak két szem van meg. Gömbjé-

83. KÉP. EZÜST ÖVEK A CSENGERI LELETBŐLT.
(Kb. $\frac{3}{4}$ nagys.)

nek felső áttört részén szintén ékkövek, esetleg igazgyöngyök voltak, mint ezt a nyomok mutatják. A gömb alján látható négy, illetve öt drb karikáról egy-egy cseppalakú ékkő, vagy igazgyöngyszem csüngött, ilyet megmaradt teljesen ép példányokon látunk.¹ Ezeknél még azt is tapasztaljuk, hogy azokat és a hozzájuk tartozó láncokat hatásuk pazar voltának fokozására zománcdísszel látták el, ilyen a Magy. Nemz. Múzeumban lévő, nagyszebeni leletből származó két drb lánc is, az egyiken világos, a másikon sötétkék zománcozás nyomai vannak. Valószínű, hogy a legrosszabb állapotban lévő csengeri láncnak (84. 3.) gyöngyszemeit és hossztagjait keresztező hornyolását világoskék zománc töltötte ki és csüngőjén a színharmonia kedvéért voltak a türkiszek. A Magy. Nemz. Múzeum ezen típusú láncai, számszerint hat drb,² úgy mint a csengeriek, mind a földből kerültek ki a rajtuk kiverődött zöld rézrozsa (rézacétát) pedig nem kímélte meg az esetleges rajtuk lévő zománcozást. Ezen díszes renaissanceláncokat részint nyakra akasztva, részint a derékon viselték.³ Az elől hosszan lógó láncok végén a csüngődíszek a legtöbb esetben egyúttal illatszertartók is voltak, ilyeneket a Magy. Nemz. Múzeumban is látunk kis könyv, hármasszilke, sőt gerezdekre nyitható gránátalma alakjában is.⁴

A régi leltárak tolltoknak nevezik a süvegre való toll, tollbokréta vagy szárny fémből készült tartóját, ilyen egy drb van a leletek között (84. kép 5.). Anyaga aranyozott ezüst, alakja a madárszárny tövét utánozza, rajta a tollazat bevészt. Sajnos, szélén a tollhegyek kivágott, kiálló részei letöredezték. Külsején elszórtan apró, befoglalt türkiszek és almandinok váltakoznak, tövénél nagy, kékszínű ékkő van üvegből. A tok belsejében kisebb ragadozó madár szárnyának megmaradt része, mely némi hamvas árnyalatú barna színe után ítélve, a régi leltárakban süvegdísszel kapcsolatban gyakran említett kerecsen sólyom szárnya lehetett.

¹ Luthmer Ferdinand, Gold und Silber. 107. old. 46. kép.

² Egy darab Kőszegről, ltsz. 46/1913. 1., egy darab Nagyszebenből, ltsz. 67/1908., egy darab Kis-Petriből (Kolos m.) kincsleletben, ltsz. 80/1886., egy darab Nagyszebenből, ltsz. 78/1906., két darab ism. lelhelyről.

³ Ilyen láncot látunk Mária királyné, II. Lajos neijének derekán, Königsbergben lévő arcképén. Arch. Ért. XIX., 1899. 193. old., azután Braun és Hogenberg, Civ. orbis terrarum, VI. köt. 82. képen magyar nők derekán és nyakán, II. Lajos királynak a brüsseli képtárban lévő arcképén a nyakán. Arch. Ért. XXX. 1910. 11. old., azután Jost Amannak Kunstbüchlein-jében a magyar vitéz nyakán stb.

⁴ Ltsz. 10/1915. és App. Jank. 96. sz.

Az ismert e típusú tolltokok közül egy a Veszprém melletti benedek-hegyi temetőben kiásott sírban lelt és a veszprémi múzeumban őrzött aranyozott ezüst példány áll hozzá a legközelebb, annak dacára, hogy ez nem is egyszerű szárnytövet utánoz, hanem a heraldikából jól ismert¹ és néhány megmaradt XVI. századi tárcsapajzson is szereplő saskarmos szárny² tövét. Ez utóbbinak csak csipkézett széle ábrázol tollat, többi

84. KÉP. EZÜST LÁNCOK CSÜNGŐDÍSSZEL, GYÖNGYÖK ÉS TOLLTOK
A CSENGERI LELETBŐL.
(Kb. $\frac{1}{2}$ nagys.)

részén vésett arabeszkok díszítik, középen zománcozott boglárrel. A naturalisztikustól való ezen eltérés továbbfejlődést jelent, ezért a veszprémi tolltokot a csengerinél újabbnak kell tartanunk.

A veszpréminek egy ismeretlen helyről származó változatát a Magy.

¹ A Kanizsay család címerképe.

² Szendrei J., Magyar hadtörténelmi emlékek, 137. old. 427. kép, a fraknoi várból és 161. old. 494. kép az ambrasi gyűjteményből, azonkívül a M. N. Múzeum Tört. Oszt.-ban a Bécsből visszakapott anyag között.

Nemz. Múzeum hivatalos feljegyzése szerint a «dunántúli ev. ref. egyháztól» vásárolta. A tárgy állapota és a vele együtt megvásárolt apróságok arra vallanak, hogy sírból való. Ennél a sasláb fölött 15 cm hosszú harántrovátkolt rúd emelkedik ki, melyre a szárnytövet utánzó tolltok forgóként van erősítve. A rajta vésett kétfejű sas arra vall, hogy tulajdonosa a Széchy-család valamelyik tagja lehetett. A másik oldalán az akantusz leveles kis kehelyből kinövő virágos ág a keleti és nyugati stílus érdekes keveredése. A rajta elszórtan alkalmazott befoglalt almandinok és türkisz a csengeriével azonos díszítési mód.

A szárnyalakú tolltok, illetve süvegforgó véséssel és ékkövekkel való díszítése a XVI. század vége és a XVII. század elejére jellemző, e típust képviseli a csengeri. Később a vésett dísz elmarad és helyette az ékkövek mellett a zománcozás lép fel, a veszprémin még mind a három díszítési mód szerepel, tehát átmeneti alaknak tekinthető. A XVII. század vége felé végre a zománcdísz jut teljes diadalra és válik egyeduralkodóvá.

Végigpillantva a csengeri kriptalelet ékszerein, látjuk, hogy a gyűrűk javarésze típusuk szerint a XVI. század második feléből származik; a karpereceket, bár e forma a XVII. század első felében is még él, a losonci kripa leletei alapján inkább a XVI. század második felére datálhatjuk; az ezüst övek és láncok kora részben még a XVI. század második felére, részben pedig már a XVII. századra esik; a tolltok és az aranyboglárok nagy része e két század mesgyéjének közelébe helyezhető. Egyszóval a csengeri ékszerek készítésének idejét a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő időközre állapíthatjuk meg, mely kornak a jövőben tárgyalandó második csoport, a ruházati maradványok, szablyák, feliratos síremléktöredékek, amulettek és érmekből álló anyaga is megfelel és azt mintegy megerősíti.

Höllrigl József.

KÉT KOLOZSVÁRI FŐÜRI BAROKK-PALOTA

Az erdélyi barokkművészet legtöbb s legjelentősebb emlékét Kolozsvár őrzi. Az ujjaépülés XVIII. százada sokrétű s gazdag építő- és szobrászművészeti tevékenységet hívott életre Kolozsvárat.¹ A század közepének nagyjelentőségű egyházi műalkotásait a világi építészet emlékei követik, a klasszicizmusba hajló későbarokk szellemében. E stílus nyomja rá sajátos bélyegét a mai Kolozsvár városképére is; emlékei számosabbak, mint bármely más korszaké.² Hátterében Erdély politikai mozgalmai állanak, amelyek a század utolsó negyedében újra Kolozsvárat hozzák előtérbe, s e mozgalom élén Bánffy György gróf, a nagy kormányzó alakja áll. Jól ismert tény, hogy a főkormányos 1790-ben visszaköltözik Nagyszebenből, s ez év Kolozsvár ujjaszületésének jelképes dátuma. Az alkonyodó század művészetének legkimagaslóbb emléke a főtéri Bánffy-ház; *Johann Eberhard Blaumann*, a Bánffyak építész, a kolozsvári XVIII. századi mesterek harmadik generációjának vezéralakja alkotta.³ E házzal egyidőben épülnek a főnemesség palotái s a többi házak, amelyek a századforduló építészetének minden stílnyomatát visszatükrözik s a mellett egységes, helyi jelleget képviselnek. Színes, nemes, előkelő és intim bájú építőművészet ez, s annyiival is

¹ L. *Biró József*, A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei. Kolozsvár, 1934. Glória-nyomda.

² Erre már régebben rámutattunk: Megszólalnak Kolozsvár kövei (*Pásztortűz*, 1933. évi XIX. évf. 22. sz.) c. cikkünkben.

³ *Biró József*, A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann. *Erdélyi Múzeum*, 1933. évi XXXVIII. köt. 10—12. sz. és *Erd. Tud. Füzetek*, 63. sz. Itt jegyezzük meg, hogy legújabb kutatásaink új adattal szolgáltak Blaumann élettörténetéhez. Ezek szerint a mester életének utolsó évében, 1785-ben kérvénnyel fordult az erdélyi udvari kancelláriához, hogy kamarai építésszé neveztesse ki (*M. kir. Orsz. Levéltár*, erd. kanc. oszt., 1785. évi 11,310. sz.). Blaumann e szerint magasabbra tört s minden bizonnyal sikerült volna Bánffy György gróf támogatásával előbbjutnia, ha korai halála nem vet véget e reményeknek.

inkább méltó tárgya a tudományos érdeklődésnek, mivel — mint kutatásaink bizonyítják — az itt dolgozó mestereknek köszönhetőek e korban Erdélyszerte a legfigyelemreméltóbb alkotások.

A századvégi profánépítészet legkiválóbb emléke, a Bánffy-palota után a Farkas-utcai Teleki-ház s a Király-utcai Tholdalagi-Korda-ház méltók a legtöbb figyelemre. Teleki Ádám gróf hajlékát *Joseph Leder*, Tholdalagi László gróf és Korda Anna grófnő palotáját *Carlo Justi* tervezi s építi. Leder József és Justi Károly a negyedik nemzedék vezéregyéniségei; a homályból kiemelt mesterek méltón sorakozhatnak Blaumann után. Nem európai jelentőségű építőmesterek ők, hanem a nyugati barokkművészet utolsó nagy hullámverésének pionirjai a keleti végeken, Erdélyország szívében, Kolozsvárt. De éppen ezért állanak ők közel hozzánk.

*

A két palota közül a Teleki-ház a régebbi. A Farkas-utca és a Minorita-utca sarkán épült ház telke a XVIII. században már a Telekiek tulajdona. Kolozsvár város számadáskönyveiből tudjuk, hogy Teleki I. Ádám grófnak, a tábornoknak (1703—1763) három háza is volt a belső Farkas-utcában.¹ Az ő fia, Teleki II. Ádám gróf a mai ház építtetője. Ezt a palota fennmaradt eredeti terveiből tudjuk, melyek «Gr. Adam von Teleki» aláírással vannak ellátva. Sajnos, az építés lefolyására vonatkozólag a terveken s az azokon látható feljegyzéseken kívül egyebet nem lehetett mindeddig találnunk a Teleki-család levéltárában.² Az irodalom nem foglalkozik a Farkas-utcai házzal, amely távolról sem tett oly politikai és társadalmi jelentőségre szert Kolozsvárt, mint a Bánffy-palota.

Teleki II. Ádám gróf 1740-ben született s hamarosan szép közéleti pályát futott meg. Dobokai főispán volt, Kolos-, Torda- és Középszolnok megyék főispáni helytartója, nemkülönben főkormányászéki tanácsos. Báró Wesselényi Máriát vette nőül, kinek 1786-i halálára verseket írt. Irodalmi érdeklődése párhuzamosan haladt politikai tevékenységével. Ő fordította le első ízben Corneille Cid-jét, s így irodalom-

¹ Kolozsvár város számadáskönyvei. Fasc. 70. 1750. I. A. B. C., II., etc. *Kolozsvár város levéltára*.

² A tervek az Erdélyi Múzeum Gróf Teleki László-levéltárában vannak, a rajzok csoportjában. A levéltár a Teleki-család több ágára vonatkozó adatokat tartalmaz; bennünket érdeklő része teljesen rendezetlen. Szíves útbaigazításaiért Kelemen Lajosnak tartozunk hálás köszönettel.

történeti jelentőségre is szert tett. Ugyanez időtájt II. József alatt a kolozsvári kerületben királyi biztos volt. Bajza szép szavakkal ecseteli a Telekiek tudományos hatásáról szóló kitűnő essay-ében Teleki Ádám nobilis egyéniségét, nyílt, magyaros érzését, amelyet az irodalom és a művészetek szeretete csak előnyösebb vonásokkal ruház fel. Fiatalon halt meg, 1792-ben, ötvenkét éves korában, s vele fiágon megszakadt a Teleki-családfa I. Pál vonala.¹

A Farkas-utcai három régi Teleki-ház helyére szándékozott méltó

85. KÉP. A KOLOZSVÁRI BÁNFFY-PALOTA.

palotát építeni magának a dobokai főispán. Az eredeti tervek, s a módosított alaprajzok adják meg számunkra az építész nevét. E rajzokat «*Joseph Leder Maurer Pallier mp*» szignálta. Eleddig ismeretlen név a művészettörténeti kutatás előtt. Kolozsvárt 1722-ben bukkan fel legelőször a «*Ledrer*» név; ez év június 19-én teszi le a polgári esküt Josephus Ledrer, Németországból jött, szász nemzetiségű, katolikus

¹ Bajza József, A Telekiek tudományos hatása. Olvastatott a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának megnyitó ünnepélyén, 1844. dec. 23. Összegyűjtött munkái, III. pp. 152—153. Ennek nyomán adja életét Nagy Iván, Magyarország családai nemzedékrendi táblákkal, Pest, 1865. XI. köt. p. 84.

vallású kőműves.¹ Nyilván az ő leszármazottja a mi Leder Józsefünk. A továbbiak során Jakab monográfiájából tudjuk meg, hogy Bánffy György 1794-ben elrendelte a belső magyar-utcai bástyán levő ajtó kinyitását. Az emléktábla feliratából látjuk, hogy «Kőműves Palér Lederer Josef»² végezte a munkát. Ez a «Lederer Josef» minden bizonynyal a Leder név helytelen írása. Az építész tulajdon névalírásai a döntők. Leder így a kilencvenes években állandóan Kolozsvárt dolgozott. További fontos adatok támogatják e tényt. A Gróf Bánffyak bonczhidai családi levéltárában két alaprajzot találtunk, amelyeket szintén «Joseph Leder Maurer Pallier» írt alá.³ A bonczhidai kastély északi traktusának emeleti és földszinti felvételei ezek, kitűnő rajztechnikával kidolgozva, de szintén évszám nélkül. A földszinti alaprajzon azonban már láthatók Blaumann erkélyes főbejáratának oszlopai.⁴ Leder maga is átalakításokat tervezett Bonczhidán, amelyek — kivált a félkörös lépcsőfeljárók — klasszicizáló ízüek. Így e rajzok jóval Blaumann halála után, a kilencvenes években, s talán még később keletkeztek. Bizonyos mindebből, hogy Blaumann szerepét a Bánffyak szolgálatában Leder József vette át. Hihetőleg a Teleki-család is sűrűn foglalkoztatta. Az említett terveken kívül még egy későbarokk városi ház terve található Teleki László levéltárában, (86. kép.) ugyancsak Leder szignatúrájával.⁵ Egyelőre még csak stílkritikai alapon tesszük fel, hogy Ledernek a gernyeszegi kastély építésében is volt valami része.⁶ Erdély vezető családai a XVIII. század kilencvenes éveiben mindenestre Lederre bízák építkezéseiket.

A Farkas-utcai ház tervein Leder József aláírása mellett mindenütt

¹ *Index Nominum Proprium Universorum Juratorum Civium et Inhabitorum L. Regiae Civ. Colosvar.* 1638—1760., fol. 117. *Kolozsvár város levéltára*, Vol. IV. Fasc. I. A szebeni levéltárakban azonban, szász volta ellenére sem bukkan elő neve. *Dr. Julius Bielz* ny. miniszteri o. tanácsos úr, a nagyszebeni Brukenthal-Múzeum barátai egyesületének elnöke, kérésünkre átkutatta a Sächsisches Nationalarchiv iratait Leder után, de negatív eredménnyel. Innen is látható, hogy a Leder-család már a XVIII. század elején gyökeret vert Kolozsvárt.

² *Jakab*, Kolozsvár története (Bp., 1888.), III. p. 559. és Kolozsvár története világosító rajzai, IX. tábla.

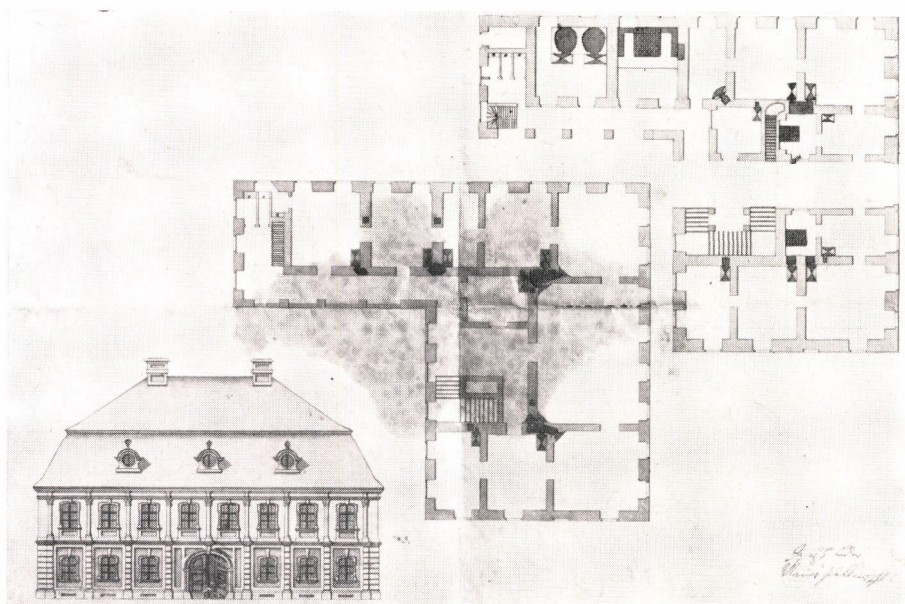
³ A tervek csoportjában. E terveket a bonczhidai gróf Bánffy-kastélyról szóló munkánkban fogjuk közölni.

⁴ V. ö. *Biró*, A kolozsvári Bánffy-palota etc.

⁵ «*Joseph Leder Maurer Pallier* mp.»

⁶ E kérdéssel a gernyeszegi kastélyról készülő tanulmányunkban fogunk tüzete-sében foglalkozni.

szerepel «Antony Überlaher Zimmer Palier» is. Ez az Überlacher Antal ácsmester a századvégi erdélyi építkezéseknél állandóan szerepel. A kolozsvári akadémiai templom 1775-i restaurációjánál ugyancsak ő dolgozik. Az építkezés vezetője ekkor «*Franz Gindter Kays. Königl. Fortifications Maurer Palier*».¹ Gindter Ferencben, Blaumann kortársában Erdély XVIII. századvégi egyházi építészetének egyik legjelentősebb mesterét látjuk. Ő építi fel az 1783-ban befejezett erzsébetvárosi ör-

86. KÉP. JOSEPH LEDER ELSŐ TERVE A KOLOZSVÁRI TELEKI-HÁZHOZ (?).

mény templomot, az erdélyi későbarokk templomok egyik legimpozánsabbikát. Társa itt is a kolozsvári Überlacher Antal.² Szintén Über-

¹ *M. kir. Országos Levéltár, erd. kanc. oszt. 1777. évi 995. sz. «Expensarum in Templum Academicum faciendarum calculus submittitur etc.»*

² «...Primarius hujus Fabricae Magistris Francisco Chinder Murario Pallirio, Antonio Iberlach Lignario Pallirio, ambobus Claudiopolitanis...» etc. A torony gombjában elhelyezett, 1783. júl. 19-én kelt emlékiratból. *Protocolum de novae Ecclesiae Honoribus Divae Elisabethae dicatae Fabrica aliisque ad eam Ecclesiam spectantibus oppidi Armenorum Elisabethopoleos. Erzsébetvárosi örm. káth. plébánia-levéltár. Magyarul kivonatolja Avedik Lukács, Szabad kir. Erzsébetváros monográfiája (Szamosújvárott, 1896.) p. 97. Az Orsz. Levéltárbeli okmány nyomán nyilvánvaló, hogy a tévesen írt Chinder helyett a sajátkezű Gindter a döntő.*

lacher készíti 1780 után a szamosújvári örmény főtemplom tetejét, s ugyanő dolgozik itt Thalingerrel együtt 1790-ben, majd Jung József toronyépítése után, 1798-ban.¹

A Farkas-utcai Teleki-házra vonatkozólag öt darab tervrajz maradt fenn. Ezek közül négy egyidőben keletkezett, s a palota első projektumának tekinthetők. A fő- és oldalhomlokzat terve, a fedélszék, az emeleti és földszinti alaprajzok ezek. (87. kép.) A gróf, két kormányiszéki jegyző, az építész, s az ács írta alá őket, az év jelzete azonban hiányzik.² Datalásukat az ötödik rajz segíti elő. Ez, egy lapon, a módosított emeleti és földszinti alaprajzot adja. (88. kép.) A hátoldalon található írásból tudjuk meg, hogy e változtatásra nézve Teleki Ádámmal 1790 április 10-én alkudtak meg a mesterek 1000 forintban. A következő feljegyzés az 1000 forint felvételét tanúsítja, 1795 augusztus 15-én.³ Az első tervek tehát 1790 előtt keletkeztek, mindenesetre Blaumann halála, 1786 után. Az építés 1790-től 1795-ig tartott; a befejezés alkalmával a gróf már nem volt életben. A nyugtatvány nem is tesz említést Teleki Ádámról.⁴

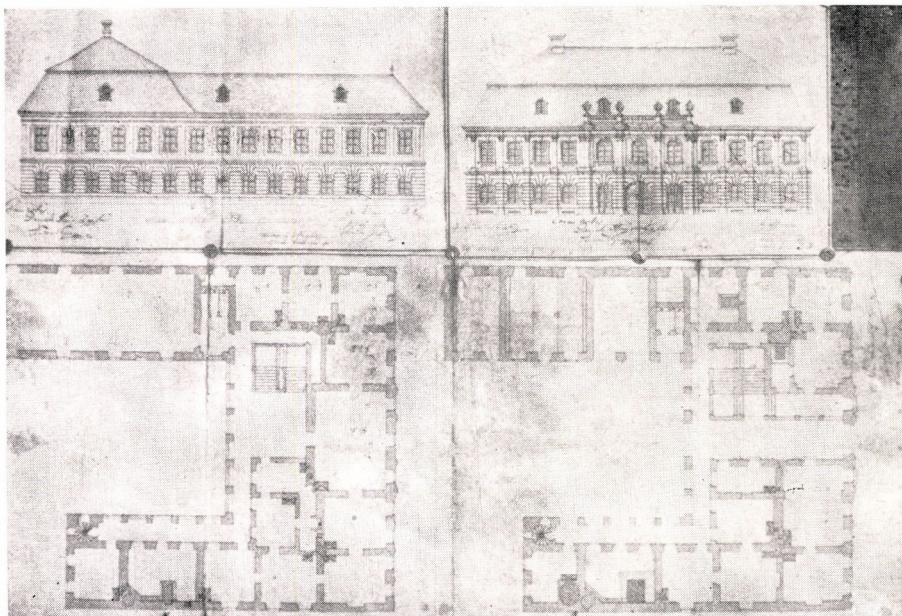
Fentebb említettük Ledernek egy Teleki-levéltárbeli tervét. Nem tartjuk kizártnak, hogy ez a Farkas-utcai ház legkorábbi projektuma (86. kép). Emeletes sarokház terve 8 tengelyes fő- és 10 tengelyes oldalhomlokzattal. Feltételezhetjük, hogy a gróf három régi, s elbontandó háza közül csak a Minorita-utca sarkán lévő akarta ujjaépíttetni Leder Józseffel. A terv jóval szerényebb későbarokk ház képét adja. A földszinten egyszerűen sávozott, az emeleten korinthusi fejezetes lizenák által tagozott

¹ Szongott Kristóf, Szamosújvár szab. kir. város monográfiája. Szamosújvárt, 1901., II. köt. pp. 21—24.

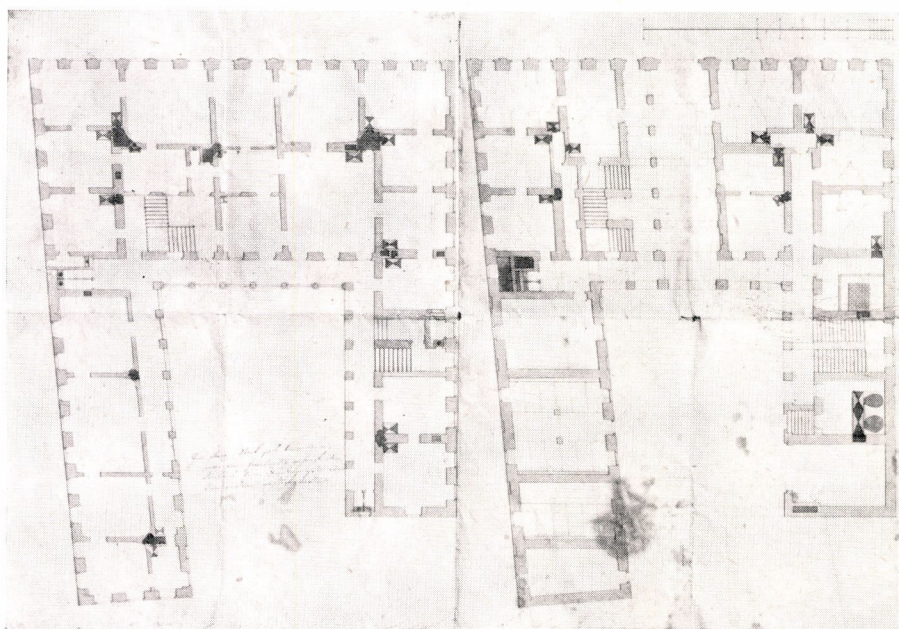
² «Gr. Adam von Teleki. Coram nobis Daniele Heinrich mp., Anton Vajna mp., Protocol., Joseph Leder Maurer Pallier mp., Antoy Überlaher Zimmer Pallier mp.»

³ «Ezen Rajzolás bizonyos Részekbe, nevezetesen a Kö oszlopokkal készitendő Tornáztira nézve az elsőől különbözven, hogy azon változások irant Mgos Groff Teleki Ádám Ur Ö Exájával ezer Rfrtba alkuttunk légyen meg, ezen Írásunkkal bizonyítjuk. Kolosvárt 10-dik Aprilisbe 1790. Coram me Ant. Vajna mp. Joseph Leder Maurer Pallier mp. — Das wir die obergesetzde Tausent Reinischgulden bahr Embfangen haben, bestatten wir hiemit. D Klausenburg, den 15-ten Agust 1795 Antony Überlaher mp., Joseph Leder mp. Id est 1000 f. R.»

⁴ A gróf halála után a palota leányára, Máriára szállott, aki Teleki III. Lászlóhoz († 1821) ment nőül. László fia, V. Sámuel, a református egyház főgondnoka († 1857) volt a ház következő tulajdonosa, majd ennek fia, Sándor. Sándor fia, Teleki Gyula László gróf, 1906-ban adta el a palotát Bethlen Árpád grófnak. Az ő fia, Bethlen Ádám gróf adta el a házat a Katholikus Státusnak napjainkban.

87. KÉP. JOSEPH LEDER 1790 ELŐTTI TERVEI A KOLOZSVÁRI TELEKI-HÁZHOZ.

88. KÉP. JOSEPH LEDER 1790.-I TERVE A KOLOZSVÁRI TELEKI-HÁZHOZ.

homlokzat egyszerű szegmentablaksora, a közepén nyíló kéttengelyes kapu szerény igényekre vall; a magas, kettős manzardtető, kéményeinek s padlásablakainak rajza megegyezik a következő tervekkel. Az elkészült Bánffy-ház nagyszabású volta nem maradhatott hatás nélkül Teleki Ádámmra. Ez adhatja eredetét az 1790 előtti terveknek. E rajzok világosan mutatják a Bánffy-ház hatását. A főhomlokzat itt 11 tengelyes; 3 tengelyes középrizalittal. A földszint szegmentablaksoros, lizenákkal tagozott síkja végig sávozott; a főkapu mellett két kisebb ajtó nyílik. Az emeleten korinthfejes lizenák választják el a zárókődíszes, táblamellvédes ablakokat. A rizalit szélére köteges lizenákat tervezett a mester; ablakai, a Bánffy-házhoz hasonlóan, félkörívesek. A rizalit tetején szalagfonatos attika húzódik végig, négy finoman rajzolt urnával. A 15 tengelyes oldalhomlokzat terve leegyszerűsödött. A földszinti front sávozott, míg az emeleten egyszerű lizenák választják el az ablakokat.

Leder az alaprajzokban a lakályosság általános követelményeit tartja szem előtt, s a helyi tradíciókhoz alkalmazkodik a lépcsőház s a tornác elhelyezésében. A főhomlokzat ünnepélyes, hűvös Louis XVI. stílusban fogant; a szoborfigurák és a stukkódekorációk eltűnnek róla. Nem követi Blaumannt a fedett balkonban sem. Az impozáns, nehéz manzardtető azonban, az erdélyi barokk-házak velejárója,¹ nem marad el itt sem. A Bánffy-ház késői, szerényebb kiadása e terv. Az aránylag keskeny tengelyek helyi okokkal magyarázhatók. Kolozsvár falai között amúgy is szűken adódott hely, s ez a horizontális nyomottság egyenlítődik ki a túl magasra emelt tetőszerkezettel.

E tervek azonban szintén nem kerültek kivitelre eredeti elgondolásukban. Az 1790-i alaprajzon nyomon követhetjük a változtatásokat. (88. kép.) E rajz szolgált az építéshez, mert a mai állapottal részleteiben is megegyezik. A főhomlokzat három, az oldalhomlokzat két tengellyel lett hosszabb, s így a terv ismét kibővült. Az enyhe középrizalit csak két axisos lett, a főkapuval megegyező szélességű. Jellemző újítás, hogy a saroktörés, derékszög helyett csak 85 foknyi. Valószínűleg a Minorita-utca alakulása hatott ezirányban. Az alakban hátranyúló szárnyak közül a Minorita-utca felőli a hosszabb. A kétosztatú áthajtóból jobbra nyílik a főlépcsőház. A körbefutó tornác az emeleti középrfronton, mint azt Teleki Ádám kívánta, pillérek helyett oszlopokkal tagozódik.

¹ L. A kolozsvári Bánffy-palota etc. p. 19.

A palota mai konstrukciójában az 1790-i alaprajzot követi. (89. kép.) 35.1 m hosszú, 12 tengelyes főhomlokzata közepét 2 axisos rizalit foglalja el, a kapu fölött emelkedő, s két oszlopon nyugvó vasrácsos erkéllyel (90. kép). Ezen erkély egyik terven sem szerepel, s felépítésében helyi vonások nyilvánulnak meg. Az e korban épült vagy átalakított kolozsvári házaknál a kéttengelyes erkély elmellőzhetetlen volt; példaképpen említjük a Teleki-ház közeli rokonát, a Deák Ferenc-utca és a Bethlen-utca sarkán álló gróf Thorotzkay-házat, vagy a Deák Ferenc-

89. KÉP. A KOLOZSVÁRI TELEKI-HÁZ.

utcai gróf Mikó-házat. Blaumann kifelé forduló oszlopai s öblösödő kőmellvédes erkélyének utódai ezek a négyzetes alapú kora-empire vasrácsos áltányok. A Teleki-ház erkélyének kasztetázott alapja is a klaszszicizmus érvényesülésére mutat. Az oszlopok és pillérkötegek korinthusi fejezetei, az erkélyt tartó fesztondíszes konzol, az attika tetején álló urnák rendkívüli finomsággal és bájjal vannak kifaragva. A kivitelben felolvad a Leder-tervek hűvös megfogalmazása s poétikus, nemes provincializmussá halkul. Kevés kolozsvári ház van, melynek homlokzata beszédesebben tükrözné vissza a századvégi építészet ízlését, mint a Teleki-ház. A nyomott, keskeny ablaktengelyek, a felfelé magasodó

törekvés, a súlyos manzardtető transzilvanizmus maradátként jut érvényre a 17 tengelyes, kissé monoton Minorita-utcai homlokzaton is.

A palota egyébiránt pusztuló, siralmas állapotban van, ami az udvari homlokzatokon még inkább szembetűnő. Az oldalsó szárnyak egyenetlen árkádjai közé ékelődik a középrész homlokzata. Öt földszinti árkádív fölött szalagfonatos mellvéd húzódik; az emeletet füzérdíszes ion oszlopok tagozzák. Az üvegezéssel zárt tornác művészi hatása pusztulásában is megkapó. Ezeken a loggiákon keresztül kapcsolódik össze a kolozsvári renaissance a neoklasszicizmussal. A földszint renaissance árkádsora s a klasszicizáló emeleti oszloprendek a barokk mellvéddel kapcsolódnak egybe. E loggiák a Bánffy-házon érvényesülnek a legmonumentálisabban, legtisztább s legnemesebb előadásban azonban a Tholdalagi-Korda-ház udvarkiképzésén jelennek meg, amely a kolozsvári későbarokk palotaépítészet egyéni stílus záró monumentuma. Innen már csak egy lépés a tiszta empire-ig.

*

A Minorita-utca másik sarkán, a Király-utcával való kereszteződésben áll a Tholdalagi-Korda-ház. A nagymúltú Tholdalagi-család ivadékának, I. László grófnak és nejének, Wass Katalin grófnőnek, a marosvásárhelyi ház építtetőinek fia, II. László gróf (1748—1806) és felesége, Korda Anna grófnő építtette e palotát. Kelemen Lajos a házról szóló, nagy erudícióval megírt tanulmányában¹ gazdagon részletezi a hirtelen kiemelkedett Korda-család történetét. Korda Anna grófnő első férjétől, Bánffy Elek bárótól elválva, 1786. febr. 13-án kelt egybe Tholdalagi Lászlóval. A gróf külföldi egyetemeket végzett, széles látókörű ember volt, a közpályán azonban keveset szerepelt; 1787-ben tordai alispánságáról lemondva, a magánéletbe vonult vissza.²

A Király-utcai ház terve — melynek építési okmányait Kelemen Lajos hozta napfényre³ — már régen foglalkoztatta a gróft, aki a többi főrangú családokhoz hasonlóan szintén fényes lakot akart építtetni magának az új életre lendült Kolozsváron.⁴ A Teleki-ház építésével egyidőben, 1791 augusztusában, Misly János és Májer János

¹ Kelemen Lajos, A kolozsvári gróf Toldalagi- és Korda-ház. *Művészeti Szalon* (Kolozsvár), I. évf. 5. sz. 1927. febr., pp. 5—12.

² Ugyanott.

³ Ugyanott. «A Kolozsvári-ház építési költségeire vonatkozó levelek». *Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy-család levéltára. Iktári Bethlen-iratok. II. Rokonságok. IV. Reg. Fasc. CXXXIX.*

⁴ Kelemen, loc. cit. p. 8.

kőművesekkel a kolozsvári házhoz való hozzáépítéséről tárgyalt.¹ Igen valószínű, hogy a Király-utcai ház helyén valamiféle épület állott a kilencvenes években.² Az építéstörténeti okmányok között két barokk ház alaprajza található, dátum és jelzet nélkül. Az első terv, «A Kolozsvári épület Planuma», hét-tengelyes főhomlokzatú, hátranyúló tornácos épületszárnyakkal ellátott palota tervét adja. A falsíkból ferdén kiálló lizenák rajza a Farkas-utcai Karacsay-házra emlékeztet. Blaumann befolyása alatt, ferdén elhelyezett oszlopok tartják a kapunyílás fölött kiöblösödő erkélyt. Nagyjában erre a rajzra hasonlít a másik, német felírással készült terv. A belső helyiségek elosztásában, s a 3×4 tengelyes négyzetes udvar megfogalmazásában különbözik az elsőtől, homlokzati erkélye a Bánffy-ház iskoláját követi, s a fentebbi rajzzal egyazon kézre vall. A külzet azonnal írja: «A' Kolosvárt építendő háznak projectált Delineatiója, mely helyett más készítettett.»³

90. KÉP. A KOLOZSVÁRI TELEKI-HÁZ KAPUZATA.

A kilencvenes évek a tervezgetésekkel húzódtak el, s csak a századfordulón kezdődik a munka. Az 1798 aug. 31-én pusztító nagy tűzvész következtében a telekvásárlás már könnyebben ment.⁴ Mint az

¹ Gróf Bánffy-család levéltára, loc. cit. I. sz. ddo 1791. 29-a Augusti.

² Kelemen levéltári kutatásai igazolják ezt. Loc. cit.

³ Gróf Bánffy-család levéltára, loc. cit.

⁴ Kelemen, loc. cit.

okmányokból nyilvánvaló, az épület tervezője és építője «Carlo Justi Landes-Ingenieur» volt. Az olasz származású mérnök élettörténetére vonatkozólag csak egynéhány adatot sikerült összeszednünk. 1789-ben látjuk először nevét, mint Küküllőmegye geometráját.¹ Ekkor alig huszonegy éves volt Justi Károly. 1794-ben, majd 1796-ban, mint «Geometra Provincialis» működik a kormánysház szolgálatában.² 1800-tól egész 1806-ig Tordamegyében dolgozik.³ Tholdalagi László, mint volt tordamegyei alispán, s a küküllői ref. egyházmegye főgondnoka, minden bizonnyal Tordán ismerte meg a fiatal olasz mestert, s 1800-ban megbízta kolozsvári palotája felépítésével. 1807-től már, mint a főkormánysház geometra provincialisa, állandóan Kolozsvárt él.⁴ Még 1809-ben is kimutatja az erdélyi névtár e minőségben,⁵ ez azonban téves; a róm. kath. plébánia anyakönyve szerint 1808 dec. 13-án hal meg Justi Károly, fiatalon, negyvenéves korában. December 16-án temették el a Házsongárdba.⁶ A nagytehetségű mester így a Tholdalagi-ház befejezése idejében halt meg. Egyéb munkáját mindeddig nem ismerjük; valószínű azonban, hogy sok műve van Tordán és Kolozsvárt, melyet kinyomozni az elkövetkezendő kutatás feladata.

Justi irányítása mellett szép tempóban és minden zökkenő nélkül folyt az építkezés. 1788 és 1789-ben Kocsárdi Mihály és Hartmann Antal kőfaragók a hátsó épületen dolgoznak.⁷ 1801-ből adódnak az első építési költségvetések, immár Justi számadásai nyomán.⁸ 1803-ban az alapokat ássák ki.⁹ Ugyanekkor kezdődik a téglavetés s a lépcsőházhoz, ambitushoz, lizenákhoz, párkányokhoz stb. kellő faragott kövek

¹ *Schematismus Transsylvaniae* pro Anno MDCCCLXXXIX. p. 59.

² *Schem. Trans.* MDCCXCIV. p. 12., pro Anno MDCCXCVI. p. 10.

³ *Schem. Trans.* MDCCC. p. 9., MDCCCIV. p. 29., MDCCCVI. p. 28.

⁴ *Schem. Trans.* MDCCCVII. p. 12., MDCCCVIII. p. 12.

⁵ *Schem. Trans.* MDCCCIX. p. 12.

⁶ *Matricula Tom. IV. Index Defunctorum.*, Anni 1808. p. 9. *Kolozsvári róm. kath. plébánia-levéltár.*

⁷ *Gr. Bánffy-család levéltára*, loc. cit. 2. és 3. sz. Ez a Hartmann Antal Hartmann Gottfriednek, a kolozsvári Bánffy-ház és a bonczhidai Bánffy-kastély XVIII. századvégi részei kőfaragómesterének (L. A kolozsvári Bánffy-palota etc.) fia volt; 1773. márc. 31-én keresztelték (Biró, A kolozsvári Szent Mihály-templom etc. 124. jegyzet). A Hartmann-család igen megbecsült kőfaragó-familia volt a XVIII–XIX. században Kolozsvárt.

⁸ *Gróf Bánffy-család levéltára*, loc. cit. 4. sz. (Ddo 1801. 16-ta Febr.), 5. sz. (D. 17-ten Febr. 1801), 6. sz. (D. 1801 19-a Febr.).

⁹ Ugyanott, 7. sz., 8. sz. (D. 1803. 10-a Junii).

kidolgozása.¹ Megindulnak a cserepezési s egyéb munkák is.² 1804 nyarán készíti Kocsárdi a homlokzati erkély oszlopait «a'mint Ingenieur Justi Ur rajzolatban ki fogja adni».³ A faragott kövek készítésén Kocsárdi és a fiatal Hartmann osztoznak.⁴ A munka javában folyik, mikor 1805 márc. 5-én váratlanul meghal Tholdalagi László. Ekkor egy rosszul rakott falrész leszakadt, s újra kellett állítani a kapu-oszlopokat is.⁵ Korda Anna azonban változatlanul folytatja a munkát.⁶ A ház építése 1807-ben annyira haladt, hogy egy földszinti szobát októberben kiadhattak.⁷ Ebben az évben már a cserepes, lakatos dolgozik a berendezésen s Reintwarth József «lagirozó». A melléképületek is készülnek, Binetz Sámuel fazekas zöld cserépkályhákat s Johann Gebhardt fazekas egy «ujj módi fejer mazu kementzét» készít.⁸ Ez év augusztusában rendeli meg Korda Anna a homlokzati erkély fölött elhelyezett címeres és feliratos táblát Csűrös Mihály festőtől, a klasszicista-kor kolozsvári művész-familiájának, a Csűrös-családnak tagjától. E márványtáblák 1809 szeptemberében készülnek el.⁹ Szintén

¹ Ugyanott, 9. sz. (D. 10-ma July 1808. *Johannes Sommer Maurer Pallier mp.*), 11. sz. (Faragott kövek Specificatiója).

² Ugyanott, 12. sz. (D. 1803. 12. Xbr.), 13. sz., 14. sz. (D. 1804. 26-ta Apr. Jónás István Kolosvári Áts Pallér), 16. sz. (D. 1804. 10-a Xbr. 100,000 téglá) 20. sz. (1805. 29. 9br.).

³ Ugyanott, 15. sz. (D. 1804 6-a Aug. Contractus).

⁴ Ugyanott, 17. sz. (D. 1803 19-a Xbr.), 18. sz., 19. sz. (D. 1805 26-ta Oct.).

⁵ *Kelemen*, loc. cit. p. 8.

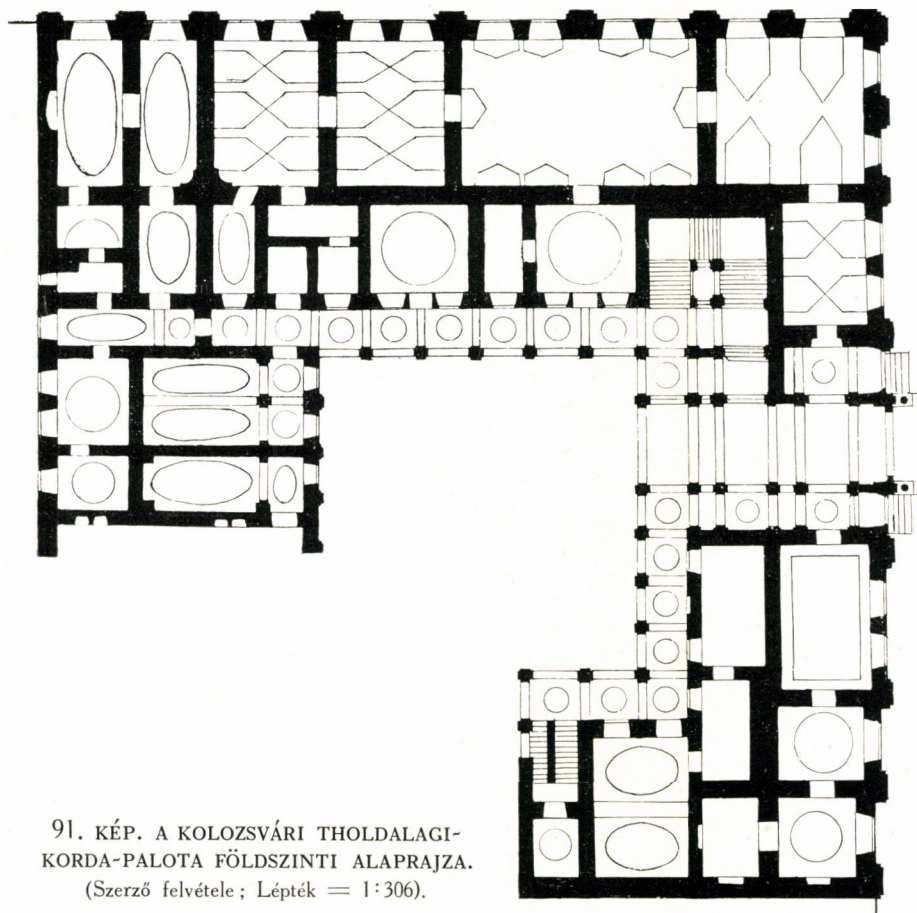
⁶ Ez időből való adatok: *Gróf Bánffy-család levéltára*, loc. cit. 21. sz. (D. 1806 12-a Juny), 22. sz. (D. 1806 28-a 7br.), 22. sz. (D. 1806 11-a 7br., Justi nyugtái), 23. sz. (D. 1806 7-a 8br.), 24. sz. (D. 1807 Juny 1).

⁷ *Kelemen*, loc. cit. p. 9., Forrása loc. cit. 25. sz. (D. 1807 14-a 8br.).

⁸ *Gróf Bánffy-család levéltára*, loc. cit. 26. sz. (D. 1807 24 9br.), 27. sz. (D. 1807 15-a Xbr.), 28. sz. (D. 1808 10 Marty — Reinwald J.), 30. sz. (D. 1808 14 May), 31. sz. (D. 1808 27 Maji), 33. sz. (D. 1808 17 Aug.), 34. sz. (D. 1808 18-a Aug., Gebhardt contractusa), 45. sz. (D. 1809 7-a Aug., Gebhardt).

⁹ Ugyanott. 35. sz. «A Márvánra mettszendő Betükről és czimerről való contractussa Csűrös Mihálynak» Ddo 19 aug. 1808. 1809 szept. 27. készült el. *Kelemen Lajos*, op. cit. és a *Művészet*, 1912. évf. pp. 52—54. behatóan foglalkozik Csűrös Mihály tevékenységével. Benne látja több, e korból való kolozsvári empire-síremlék mesterét. Kelemen nyomán említi a székekelykái oltárral kapcsolatban *Thieme-Becker*, *Künstlerlex.*, VIII. p. 183. A Csűrös-család működése egyébként külön tanulmányra érdemes. Munkásságuk éppúgy behálózza Erdélyt a klasszicista-korban, mint Schuchbauer Antalé és Nachtigall Jánosé, majd Hoffmayer Simoné a barokk században. (L. Biró, A kolozsvári Szent Mihály-templom etc.) Ugyane család tagja volt Csűrös József festő, aki 1804-ben készíti és 1819-ben újra aranyozza a szamosújvári örmény főtemplom szószékét. (Szongott, op. cit. II. p. 28.) A család legkiválóbb tagja kétségtelenül Csűrös

Csűrös festi az ablakrácsokat, amelyek Ungvári István művei.¹ A fennmaradt ablakrácssterv 1804 febr. 17-től kelteződik, s így minden bizonynyal Justi kezétől való.² Ekkor már a végső simítási munkák foly-

91. KÉP. A KOLOZSVÁRI THOLDALAGI-KORDA-PALOTA FÖLDSZINTI ALAPRAJZA.
(Szerző felvétele; Lépték = 1:306).

Antal volt, Hoffmayer Simon tanítványa, aki a szamosújvári templom oltárainak elkészítését vállalta magára 1800-ban. (*Szongott*, loc. cit. ut supra.) Ő faragta 1803-ban a templom homlokzati szobrai és a téren álló 12 apostolszobrot; ő készíti 1804-ben a szószék szobrai és a templom egyéb ékítményeit is. (*Szongott*, II. pp. 28—30.) Minden bizonynyal az egyik Csűrös kezétől származik a főtéri Bánffy-ház erkélyének falába helyezett emléktábla, amely Ferenc császár és Karolina császárnő 1817-i kolozsvári látogatásának emléke. (V. ö. A kolozsvári Bánffy-palota etc. p. 18.)

¹ *Gróf Bánffy-család levéltára*, loc., cit. 32. sz. (Csűrös contractusa), 41. sz. (D. 1809 28-a Juny — Ungvári), 43. sz. (D. 10-a Julý 1809 — Ungvári ablakrostélyai), 49. sz. (D. 1810 28-a Martý).

² Ugyanott, 52. sz.: «Ablak rostély delineatiója». Rajzát közli *Kelemen*, loc. cit.

nak.¹ Sok kőmíves munkát végez *Sommer János* kőmíves pallér,² kinek neve méltó a figyelemre, mivel ezidőtájt Bánffy József gróf ballai (Szilágy m.) kúriájához ízléses terveket készített.³

1809 őszén készen áll a Tholdalagi-Korda-ház. Első lakója Bánffy Pál volt.⁴ Maga az özvegy grófnő gyermektelenül halt meg 1820-ban, s a ház nővérenek unokáira, az iktári Bethlenek utolsó sarjaira szállott. Iktári gróf Bethlen Kata, Bánffy Miklósné grófné 1871-i halálával a palota a Bánffy grófi családra szállott.⁵

92. KÉP. A KOLOZSVÁRI THOLDALAGI-KORDA-HÁZ.

A Tholdalagi-Korda-ház egyemeletes épülettömbje délkeleti sarkán csonkán maradt négyzetes udvart zár körül. (91. kép.) Főhomlokzata északra, a Király-utcára tekint. A 42'55 m széles, 11 tengelyes

¹ Ugyanott, loc. cit. 36. sz. (D. 12. 7br. 1808), 37. sz. (D. 24 jan. 1809, Káinwald J. Pictor), 38. sz. (D. 14 May 1809), 39. sz. (D. 26 Juny 1809), 40. sz. (D. 26-a Juny 1809), 44. sz. (D. 22-a Julý 1809), 46. sz. (D. 27-a 7br. 1809), 47. sz. (D. 18-a 8br. 1809). — Kőmíves reparāo *Kindt* [Gindter?] *Mihály* palér, 51. sz. (D. 1813. Apr. 14).

² Ugyanott, loc. cit. 10. sz., 42. sz. (D. 1809 2-a Julý), 50. sz. (D. 1812 23-a Sept.)

³ Signatum: 1812 jener 30. Klausenburg. *Johannes Sommer, Maurer Pallier* mp. *Gróf Bánffy-család bonczhidai levéltára.*

⁴ *Gróf Bánffy-család levéltára*, loc. cit. 48. sz. 1809. dec. 12-én adták ki.

⁵ *Kelemen* (loc. cit.) részletesen adja a ház tulajdonosainak s lakóinak élettörténetét.

front széles, kényelmes megoldásával harmonikus, jól egyensúlyozott benyomást gyakorol. (92. kép.) A tengelyek elhelyezése, a homlokzat kiképzés eredeti, s nem követi a Kolozsvárt bevált elrendezést. Magas posztamentesen álló, füzérdíszes ión fejezetű óriásrendek fogják egybe a földszintet az emelettel; alattuk sávózott lizenák húzódnak meg. Az övpárkányt két pálcatag közé

93. KÉP. A THOLDALAGI-KORDA-HÁZ KAPUZATA.

helyezett körsoros szalagfonat helyettesíti. A tengelyek elosztása 1—1—2—3—2—1—1 rendben alakul, s a középhangsúlyt a nagy kapubejárat fölötti erkély is kiemeli. Füzéres iónkapitelles, magas talapzaton álló oszlopok s három díszesen faragott konzol tartja a négyzetes, empire-rácsos erkélyt. (93. kép.) A vasrács rajza tökéletesen egyezik a Teleki-ház és a Thorotzkay-ház erkélyrácsaiéval. Kétoldalt kisebb kapuk nyílnak. Sajátos jelenség, — s nyilván a Király-utca görbülete a szülő-
ok — hogy a keleti szárnyon minden óriásrend egyben rizalitot is ad. A földszinti ablakok kosár-
rácsai díszesen emelik ki a földszinti ablakokat;¹ az emeleti ablakok is szemöl-
dök nélküliek, egyszerűen profiláltak. A kapu fölötti emeleti ablak oldalain vannak elhelyezve Csűrös feketemárvány emléktáblái.²

¹ Az ablakrostélyok váltakozó monogramjai: GTL (Gr. Tholdalagi László), GKA (Gr. Korda Anna), GBM (Gr. Bánffy Miklós), GBK (Gr. Bethlen Kata), GBC, (Gr. Bánffy György). *Dr. Teleki Domokos gróf geryeszegi múzeumában* hét hasonló, díszes ablakrács van; ezek azonban Marosvásárhelyről valók.

² Leírásukat s feliratukat adja *Kelemen*, op. cit. p. 6.

A Minorita-utcai 41'20 m-es oldalhomlokzat mindenben követi a főfront megoldását. Az óriásrendekkel tagozott tengelyek 1—1—2—2—2—2—1—1 elosztásban rendeződnek. A boltozott aláhajtóból jobbra nyílik a fölépcsőház. Szalagfonatos motívumú kőkorlátja Kolozsvárt általánosan kedvelt megoldás. Az emeleti lépcsőt díszes empire-rácsos vasajtó zárja el. Hasonló, de gazdagabb motívumú rácsajtó volt a Deák Ferenc-utca 1. sz.

házban, amely most Teleki Domokos gróf ger-nyeszegi múzeumának egyik díszje. Az udvari homlokzatokon 2—7—6—4 tengelyes ambitus veszi körül a négyzetes udvart. Lizenák díszítik az aláboltozott földszinti árkádsort: a mellvéd szalagfonatai fölött finom arányú görög korinthusi fejezetes oszlopok adják a nyílt loggiát. (94. kép.)

Az emeleti tornác egyszerűen keretelt ablakait empire-rács zárja; a mennyezeten körsoros stukkódísz fut végig. A belső architektúra különösebb művészi jellegzetességet nem nyújt; a lakosztályok termei kényelmes elosztással sorakoznak. A palota mai urának, Bánffy Miklós grófnak itt őrzött műtárgyait Kelemen Lajos már ismertette.¹

Carlo Justi a Tholdalagi-Korda-házban Kolozsvár századvégi

94. KÉP. A KOLOZSVÁRI THOLDALAGI-KORDA-HÁZ UDVARI HOMLOKZATA.

¹ Loc. cit., számos képpel. Külön ki kell emelnünk *Meytens* kosztümös önarcképét (p. 7.), aki Bánffy Dénes grófnak, a főlovászmesternek dolgozott. Meytensnek Bánffy Dénesről festett arcképe Bánffy Miklós gróf budapesti palotájának díszje. Meg kell még említenünk a grófi lakosztály egyik előszobájában álló szép oszlopos empire vaskályhát.

profánépítészetének legegényibb alkotását adja. Nem követi a helyi hagyományokat a nyomott, magasraemelt ablakok s a lizenakiképzés útján. Egészen szokatlan itt az emeleteknek óriásrendekkel való egybefogása. Mint született olasz, a monumentalitást akarja a városi ház homlokzatán is érvényre juttatni. Nem kevésbbé olasz abban, hogy a magas manzardtetőt — amely Kolozsvárt még a XIX. század harmincas éveiben is kedvelt — elhagyja; a fedélszék alig magasodik ki. A Tholdalagi-házban nem látjuk a XVIII. század második fele kolozsvári barokk házainak bájos provincializmusát. A Bánffy-ház elegáns, nagystílű rokokójától Leder copfizlésén át Carlo Justi erőteljes, kissé hideg, tisztarajzú, olaszos kora-empire palotájáig vezet az út. Oly elegánsan rajzolt s faragott párkányzatokkal, kapubélletekkel s kapitellekkel, mint a Tholdalagi-házon, nem találkozunk még egyszer Kolozsvárt. Egy-némely helyi adottságot Justi sem tud levetkezni. Áll ez a tengelyközök lemérhető szabálytalanságára, s kiváltképp az oszlopos tornácra, amely a renaissance-ból menti át magát a XIX. századba. A főtéri gróf Kemény-ház barokká átépített udvarkiképzése: az emelet és földszint árkádjai képviselik az átmeneti fokot. Ugyanez a típus nyilvánul meg a Karolínatéri 1. sz. ház udvarában, s különös szépséggel jelenik meg a Fő-tér 2. sz. ház tornácán. Az emeleti árkádok helyett azonban pilléres loggia lép előtérbe, mint a Farkas-utcai régi vármegyeház és a szomszédos Karacsay-ház udvari tornácán. A Bánffy-palotában veszi át az emeleti oszlopsor a vezérszerepet; ebbe a formába hangolódik át a Teleki-ház is. Legtisztábban s legnemesebben a Tholdalagi-házban jutnak érvényre az oszloprendek; e palota azonban még nem tud szabadulni az olasz későbarokk hagyományaitól. A századfordulón azonban e hagyományok lassan-lassan felszívódnak. Az oszlopos tornác a fő-téri Jósika-palota, a legmonumentálisabb kolozsvári klasszicista épület udvarkiképzését is uralja, de már az Unió-utcai Mikes—Teleki-ház nem emlékeztet a barokk uralmára. A XIX. század első évtizedeiben már kibontakozik a kolozsvári neoklasszicizmus, amely a polgári realizmus építészetén át a század közepéig a templomok, főúri házak s egyszerűbb épületek egész seregét hozza létre. Ezzel a dús virágzású, színes és egyéni építőművészettel s mestereivel foglalkozni méltó feladata a magyar művészettörténeti kutatásnak.

Biró József.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GRÓF VIGYÁZÓ-ÁSATÁSAI.

A hatvani bronzkori lakótelep.

A Hatvan mellett levő Strázsahegy el-
laposodó teteje és szelíd lejtői állandó mű-
velés alatt vannak; a szántás és a lemosá-
sok által folytonosan koptatott felület
pedig tele van bronzkori cserepekkel. Erre
lett figyelmes Révász József hatvani
rendőrtanácsos, amatőr-régész, aki a te-
tőn próbaásatást végzett és értesítette az
eredményről a Nemzeti Múzeumot.

Ilymódon 1934. március havában egy
hetes ásatást végeztem a hegy északi pe-
remén, amelynek folyamán megállapít-
ható volt, hogy a lelőhelyen egy nagyki-
terjedésű lakótelep van, amelynek lelet-
anyaga a bronzkor III. periódusát kép-
viseli és általában megegyezést mutat Tó-
szeg C leletanyagával.

A kulturüledék vastagsága általában
130—150 cm. Ezen belül 3 lakóréteg
figyelhető meg, amelyeknek leletanyaga
semmi fejlődést sem mutat és így teljesen
zárt egységet alkot. A három egymásra
rakódott kulturréteg tehát ugyanabból a
periódusból való és tulajdonképpen a
házalapok időnként való megújításából és
felemeléséből keletkezett.

A legfelsőbb lakórétegnek már csak a
nyomai találhatók meg helyenként, egyéb-
ként azt az ekevas már meglehetősen
tönkretette. Ezért fekszik az a nagy-
mennységű cserép a szántásban. A má-
sodik réteg átlagosan 1 m mélységben
mutatkozik. A legtisztább képet mutatja
azonban az altalajon fekvő legalsó réteg.
Ebben a cölöp- és vesszőlyukak már olyan
nagy számmal jelentkeznek, hogy általuk

pontosan rekonstruálhatjuk a lakóház for-
máját és felépítésmódját is.

A házak szögletesek, téglalakúak és
olyan hosszúak, hogy a 10 m hosszú ku-
tatóárkokban a végeikre még rá se buk-
kantunk. Szélességük 6—8 m. A hosz-
szanti tengelyben tetőtartó oszlopok áll-
tak. A padlózat kemény lesározásból állott.
A tűzhelyeknek elől egy kissé felemelkedő
párkányzata van.

A vastagon átégett rétegek és vakolat-
töredékek arra mutatnak, hogy a legalsó
réteg házai tűzvésznek estek áldozatul.

Az agyagedények egy része bütykös
díszű, de túlsúlyban van a durvább házi
kerámia, — csöbrök, fazekak, csuprok —
többek között egy hatalmas, öblös, vas-
tagfalú hombár — amelyeknek a felülete
vagy teljesen sima, vagy pedig seprős dí-
szítésű, illetőleg sűrűn ragyázott.

Az agyagtárgyakhoz tartoznak a kerék-
alakú orsópörgettyűk, a kettőskúp formájú
orsógombok, cserepekből készített peresz-
lenek, agyagtölcsérek, phallus-amulettek,
tűzkúpok és gúlák, a gyermekjátékként
használt miniatüredénykéik, továbbá az
állat-idolocskák. A kőeszközök között ta-
láltunk baltatöredékeket, kovapengéket,
továbbá hosszukás, kerekátmetszetű és
csak az éleik felé csiszolt kővesszőket.

Bronztárgy nem fordult elő, ellenben
találtunk egy bronzrudacskák öntésére
szolgáló öntőmintát kőből.

A leletanyagot kiegészítik a csontárak és
konyhahulladéksontok, amelyek között
egy medveállkapocstöredék is előfordult.

Feltártunk összesen 235 m²-t. Mint-
hogy a telep fontos adatokat szolgáltat a

bronzkor III. szakaszára vonatkozólag, a további kutatás feltétlenül kívánatos.

Az ásatást Hatvan nagyközség, a Magyar Tudományos Akadémia és dr. Hirsch Albertné támogatta, míg az ásatásoknál nagy szolgálatokat tett Révász József rendőrtanácsos, a hatvani államrendőrség vezetője.

Tompa Ferenc.

Újabb kutatás a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak környékén.

A legio I. adiutrix háromszáz éves táborozása révén, különösen a quadmarkomann-háborúk kapcsán oly fontos szerepet játszott Brigetio táborának rendszeres kutatását 1927-ben kezdtük meg.¹ A hatalmas tábornak a wien—budapesti vasútvonaltól, illetőleg országúttól — a régi római via principalistól — délre eső nagyobb fele ma is a maga teljes egészében kivehető. Teljesen zavaros volt azonban a helyzet a via principalis és a Duna közötti részen. Éppen ezért 1928—29-ben itt igyekeztünk ásatással a helyzetet tisztázni. Römer,² valószínűleg Marsigli³ nyomán a castrum előtt még egy másik előcastrumot tételezett fel. Feltűnő azonban nála is az ezt ferdén átszelő vonal. Ugyanez a tényleg meglevő ferde vonal ejtette tévedésbe Berkovics-Borotát is.⁴ Mikor kutatásunk során a tábor falát annak észak-keleti sarkában megtaláltuk és kelet felé felfedtük, egyszerre kiviláglott,

hogy ez a ferde vonal a tábor tulajdonképpen északi határvonala s maga az egész, szabályos tábor is ferde irányban illeszkedik a Dunához. E megállapítással kapcsolatban egyúttal megvilágosodott a közvetlenül a Duna partján látható maszszív romok egykori rendeltetése is, amennyiben azokban a római dunai hadikikötő és raktárak építményeit kellett felismer-nünk.

A brigetioi ásatások eredményeiről, a sírmezők gazdag leleteiről most nincs módunkban szólni, csak a legjelentősebb leletet, az 1930. év folyamán felszínre került nagy bronztáblát említjük meg, amely Nagy Konstantinnak és Liciniusnak 311-ből keltezett teljesen ismeretlen törvénszövegét tartalmazza.⁵ A limeskutatás szempontjából a tábla azért érdekel bennünket, mert szövege határozottan megmondja, hogy az a castrum tábori szentélyében függesztendő ki.⁶

A Magyar Tudományos Akadémia archeológiai bizottsága Alföldi András indítványára a gróf Vigyázó-alap terhére lehetővé tette, hogy a tábla lelőhelyét az 1934. évi szőnyi ásatások kapcsán megvizsgálhassuk. A Szőny község anyagi támogatásával a Magyar Nemzeti Múzeum keretében az év őszén végrehajtott kutatás a tábor via principalisa és déli lezáró

⁵ Paulovics István, *Una legge di Costantino e Licinio in una tavola di bronzo recentemente scoperta in Ungheria*. Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano, Roma 1933. Vol. I. Pavia, 1934. 547. kk. A részletes publikáció, mint az «Archaeologia Hungarica» egyik füzeté — szerző tollából — most van sajtó alatt.

⁶ «... volumus tenorem huius indulgentiae nostrae descriptum per singulaeque castra apud signa in tabula aerea consecrari...» A signa a tábor, illetőleg a legio hadijelvényei, zászlói, s mint ilyenek rendszeren a tábor praetoriumával kapcsolatos tábori szentélyben voltak elhelyezve. Fontosnak tartjuk ezzel kapcsolatban itt megemlíteni egy még 1885-ben ugyancsak a tábor területén felszínre került s nemrég ismertetett (Paulovics István, *Aquila legionis*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1933, 251 kk.) bronztáblácskát, amely a legio sasjelvényének és Geniusának szóló és éppen a tábori szentély, illetőleg a hadijelvények őrtől, a primi-pilus-tól állított fogadalmi feliratot őrzött meg számunkra.

¹ Az 1925—30. évek brigetioi leleteiről és kutatásairól szóló beszámoló: Paulovics István, *Nuovi scavi e scoperte nella Ungheria romana*. Aevum. Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche, 1934, 243 kk. Részletesebb ismertetésük ugyancsak szerzőtől a frankfurti Römisch-Germanische Kommission kiadásában megjelenendő, sajtó alatt levő «Die Römer in Ungarn» c. gyűjteményes munkában történik.

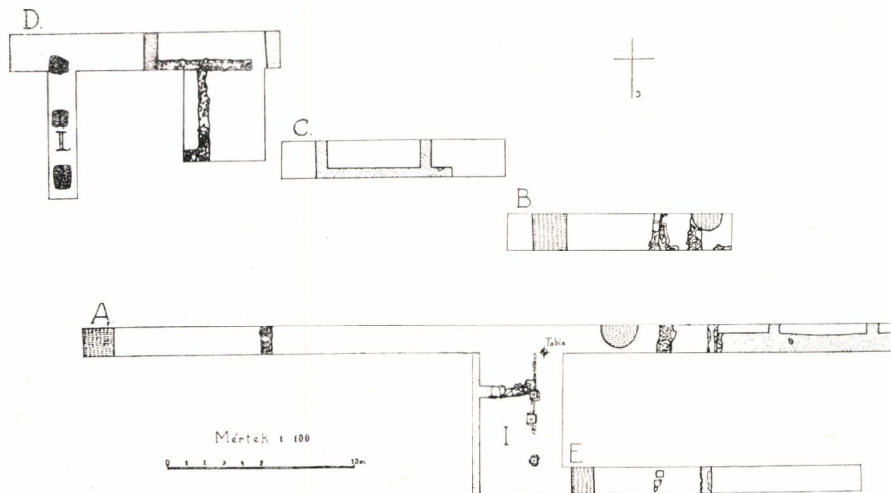
² *Archaeologiai Közlemények* III, 1862, 45, II. tábla.

³ *Danubius Panponico-Mysicus*, 1726, II, 3.

⁴ *Archaeologiai Értesítő* U. F. VI, 392. VII, 30 és *Österreichische Militärische Zeitschrift* IV, 1885, 177. kk. V. tábla.

oldala közötti területnek ama részén folyt le, ahol a tábla annak idején felszínre került. Kelet-nyugati irányban húzott, a via principalissal párhuzamos kutató árokokkal hálóztuk be a területet. A legelsőnek lefektetett (a 95. képen levő rajzon A-val jelzett) árokkal sikerült hamarosan a tábla lelőhelyét megtalálni annyira, hogy már a kutatás első órájában, alig 40 cm mélységben, felszínre került a bronztábla egyetlen hiányzó feliratos töredéke (a 96. képen): a felső peremből hiányzó s a császárok címeihez tartozó rész. A cse-

kerek pont jelöli. Az A-ároknak a humusz alatti rétegekben tovább folytatott leásása három, keresztbe menő fal megmaradásán kívül a legteljesebb dűlő képét mutatta. (97. kép.) Az egyik fal folytatása az E-ároknak is megtalálható. A kutatás menete ugyanis az volt, hogy a bronztöredékre való tekintettel az A-ároktól északra és délre, azzal párhuzamos és mindinkább a castrum közepe felé tendáló árok nyitásával igyekezzünk a terepet megvizsgálni s esetleges építmények, legelső sorban a tábori szentély alapfalait megtalálni. Így

95. KÉP.

kély mélység érthető volt, hiszen maga a tábla is csak ily mélységből került elő gőzeke-szántás nyomán.

Ezen örömteljes eredmény után nagy reménnyel folytatott kutatás a továbbiakban csalódást hozott. A lehetőségig folytatnunk kellett azonban az ásatást annál is inkább, mert ez volt az első eset, hogy a castrum nagyobb, déli felében kutathattunk, s az ottani maradványok állapotáról képet nyerhettünk. Másrészt a nagy fontosságú bronztábla sorsának történetére is világosságot akartunk deríteni.

A tábla, illetőleg az ásatás folyamán előkerült töredék lelőhelyét rajzunkon egy

összesen öt sávot emeltünk ki s elmondhatjuk, hogy mindenütt ugyanaz a kép tárult elénk: ismételt, lehetőleg minden követ kiszedett s minden egyebet elpusztított dűlások nyomai, csak helyel-közzel megállapítható (kiszedett) falnyomok és még ritkábban egyes falmaradványok. Utóbbiak jó része is már késői, magasabb nívón alapozott, keskeny (50–60 cm vastag), legtöbbször nem is habarccsal, hanem csak szárazon kötött falakból álló építmények maradványai voltak, amelyeknek kisebb darabokból álló kőanyagát a kőszedők kiemelésre érdemesnek nem tartották. Mindezt a brigetioi tábor eset-

96. KÉP.

leges feltárásának terve szempontjából szomorúan kell tudomásul vennünk; egy ilyen irányú nagyobb szabású munkát, a falnyomok alapján eszközölhető topográfiai helyreállítás a várható eredményekhez viszonyítva roppant költséges lenne

97. KÉP.

s az ország teherbíró képességét meghaladja.

Amennyire a kiszedett falak helyéből megállapíthattuk, pl. az A-árok keleti végében az árokkal egy irányban húzódó és ahhoz kapcsolódó falak a castrum alakjával, illetve a via principalissal párhuzamos, illetőleg merőleges irányban feküdtek. Ha a méretekből a praetoriumra éppen nem is következtethetünk, minden jogunk megvan arra, hogy azokban a kaszárnyák alaprajzára ismerjünk.

Még aránylag legtöbbet nyújtott az A-ároktól északra 4 m-re fekvő B-árok, amely silány kivitelű és rossz kötésű falmaradványok mellett egy kavicsos alapozású, leöntött út maradványán felül különböző padlószinteket, köztük egy kisebb félkörűt, őrzött meg számunkra. Utóbbit körülvevő fal alapjáig kiszedett volt. Egy mélyebben (150 cm-re) a keleti végen fekvő, 60 cm széles, keresztbe menő falon kívül tetőcserepekből készült csatorna alsó része volt még látható. Bélyeget e cserepeken nem találtunk. A különböző szintmagasságok közti falak e helyen is mind kiszedettek voltak.

A C-jelzésű kutatóárokban a tökéletesen végrehajtott dűlő folytán egyetlen fal sem volt megállapítható. Árkainknak a tábor beosztásával harmonizáló irányát teljesen igazolta a D-árok is, amennyiben az abban lelt, jól alapozott hosszanti fal iránya tökéletesen megegyezett az árkok irányával. Egy nagyon mélyen (2 m) fekvő padlószinttől nyugatra egy hatalmas 80×90 cm nagyságú kőtömb feküdt, amelytől délre a II. árokban 230 cm-re egy másik, szintén 2 m mélyen alapozott, végül ugyancsak a II. árokban ugyanolyan távolságra egy harmadik hatalmas kőtömb jelentkezett (98. kép). Az egy irányban levő tömbök pontosan a castrum közepén (a nyugati szélétől 227.60 m-re) húzódnak, egyenesen a porta decumana felé s azokban lehetetlen mást látnunk, mint a porta decumanától délre — említett kutatásainkkal 1927—28-ban — megállapított tata-brigetiói thermalis vízvezeték tartó

pilléreinek alapjait, amelyeket nagy súlyuknál fogva a szőnyi kőszedők nem voltak képesek kiemelni. A tábornak pontosan közepén átszelő pillérsor északra a praetorium felé tart és az éppen ezen célból távolabbra északra létesített F-árkunkban is sikerült a nagy tömböt a várt helyen és kellő mélységben megtalálni.

Az I. keresztárok kisebb méretű orsókövei a castrum barakk-épületei egyikének gerendáit tarthatták. E tájon az egykori padlószint felett igen vastag égett réteg feküdt annak igazolásául, hogy faszervezetes építmény maradványaival van dolgunk. A két szélső orsókö egyenlő magasságban gyatrán alapozott, míg a középső, laposabb kő jóval mélyebben fekszik (99. kép). Alakjára nézve is elüt a másik kettőtől. Az az érzésünk, hogy másodlagos felhasználásban ezen gyatra, feltétlenül késői építmény bejáratának küszöbéül szolgált. Ezt látszik igazolni az is, hogy sem a kő maga, sem pedig a rajta levő négyszögű lyuk nincs egyvonalban a másik két orsókövel, másrészt az építménytől keletre egy nyerges, kavicsos, kb. 3 m széles út keresztmetszete volt megállapítható. Az út mintha ezen építményhez vezetett volna.

Annak dacára, hogy a bronztábla a lelkők és egyéb szemtanúk állítása szerint ezen hely körül, illetve az A-árok közepe táján került elő, — hiszen éppen ezért kezdtük meg itt a kutatást — a most leírt építményben lehetetlen a tábla feliratában is megnevezett (apud signa) tábori szentélyt keresnünk, már csak azért sem, mert ezen építmény keletre orientálódik, holott a tábori szentélynek, ha már az nem is lett volna benn magában a praetoriumban, mindenesetre azzal közvetlen kapcsolatban kellett lennie és ebben az esetben is annak bejáratát csak északról tudjuk elképzelni. Maga a praetorium pedig ezen helytől még jóval északabbra felethetett, amit az is bizonyít, hogy az említett vízvezeték-pillérek, amelyek nyilván elsősorban oda szállították a gyógyvizet, még északabbra is megvannak, még nem

98. KÉP.

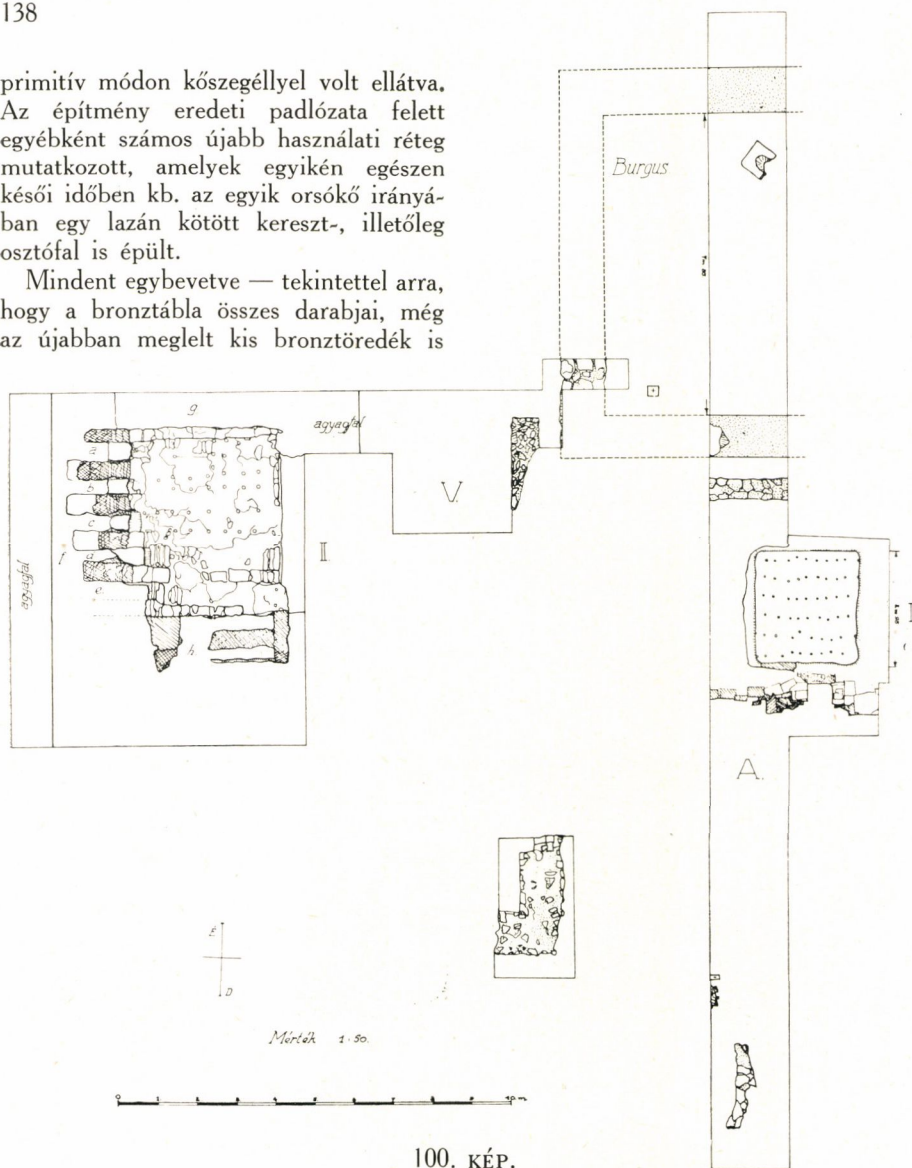
érték el magát a praetoriumot. Teljesen kizárja ezen építmény szentély-rendeltetését továbbá annak silány volta, faszervezete, amelynek létezését az égési rétegnek és a faoszlopok bázisául szolgáló orsóköveknek jelenlétén felül még az is bizonyítja, hogy északi oldalán a fából készült építmények jellegének megfelelően alul,

99. KÉP.

primitív módon kőszegéllyel volt ellátva. Az építmény eredeti padlózata felett egyébként számos újabb használati réteg mutatkozott, amelyek egyikén egészen késői időben kb. az egyik orsókö irányában egy lazán kötött kereszt-, illetőleg osztófal is épült.

Mindent egybevetve — tekintettel arra, hogy a bronztábla összes darabjai, még az újabban meglett kis bronztöredék is

100. KÉP.

szinte pontosan egy helyen kerültek felszínre aránylag nagyon magasan, közvetlenül a humusz-réteg alatt egy teljesen kifosztott és feldúlt területen — megmaradásának nem tudjuk más okát adni, mint azt, hogy a praetorium, illetve a tábori szentély kőanyagának újabb időbeli kitermelése alkalmával az egyik alkalmi régész a nagyterjedelmű fémtárgyat kétségtelenül

valahol a közelben, az akkor még megállapítható szentély romjaiban megtalálván, abban a szokásos balhiedelem szerint nemesebb fémet sejtven, társai elől hirtelenében elrejtette. Innen az aránylag csekély mélység. Hasonló esetekről a régáló szőnyiek sokat beszélnek. A szántóföldnek hirtelen történt felszántása után azután az elrejtő az egyhangú területen a

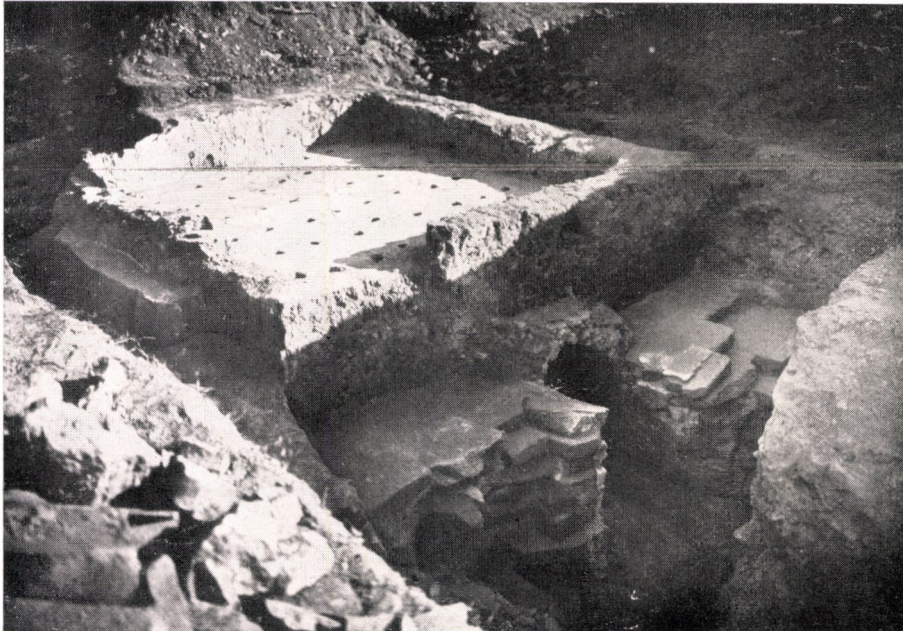
tájékozódást elvesztvén, az elrejtett tárgyat nem volt képes többé megtalálni.

Ezen kutatások során folytattuk a tábor-tól délre fekvő nagy sírmező kutatását is; úgy itt, mint a civilváros területén több sarkophagot és kősírt bontottunk fel.

*

A limeskutatás elvéhez ragaszkodván, ugyancsak most ősszel a brigetioi tábortól

fekszik, ennek feltárása az ott levő gazdasági épületek miatt egyelőre nem vehető tervbe. Éppen ezért a légio-táborban végzett kutatás befejezése után a legelső keletre fekvő őrtorony-gyanús helyre, a tábortól mindössze kb. 1200 m-re fekvő, úgynevezett Kurucdombra irányult a figyelmünk (100. kép). Kutatásunk célja mindössze az volt, hogy két, egymásra merőleges árokkal megállapítsuk a torony fa-

101. KÉP.

keletre fekvő erődítési művek helyeit is igyekeztünk a szabályos négyszögben ma is szépen kiemelkedő fűzitői castellumig meghatározni. A fűzitői castellum megvizsgálását, mint érintetlenebbnek látszó s így tanulságosabb objektumot egy, a fiatalabb magyar archeológus-nemzedék számára és annak segítségével rendezendő, úgynevezett iskola-ásatás céljára óhajtjuk fenntartani.

Szőny és Fűzitő között az első jelentősebb burgus a mai Perjéspuszta területén

lának helyét és állapotát. Az egyszerűnek látszó feladat azonban nem várt, rendkívüli fontosságú topográfiai adatokat hozott felszínre. Kitűnt ugyanis, hogy a domb nem természetes alakulat, hanem az a légio tégláégető-telepét borítja, több évszázadra terjedő tégláégető tevékenység emlékeit rejtí magában. Egyelőre két nagyobb kemencét tártunk fel (101. kép), amelyek alatt és körül a római megszállás — úgyszólván — összes periódusainak téglagyártmányai megtalálhatók. A sokszáz

téglabélyeg, amely ez alkalommal felszínre került, az egymásfeletti rétegekben a brigetiói s mondhatjuk pannoniai téglagyártás olyan remek keresztmetszetét nyújtja, amely döntő fontosságú relatív chronológiával szolgálhat nekünk a jövőben az egyes korszakok tégláinak és főként téglabélyegeinek kormeghatározása tekintetében, s amely körülmény folytán eléggé nem becsülhető abszolút támpontokat nyerhetünk a római építmények kormeghatározását illetőleg. Az időnkint felhagyott téglagyártás törmelékei egy valószínűs monstaciust létesítettek ezen a jó agyagot szolgáltató helyen, amelyre azután mint kiemelkedő dombra épült egy részben a már kiszedett, részben még meglevő falak alapján megállapítható Valentinianus-korbeli kisebb méretű *őrtorony*.

Ugyanekkor a téglagyártól délre sikerült megtalálni az ott talált finom, csak kevésbé csillámos, de annál jobban tapadó és zsíros agyag által odavonzott brigetiói *fazekas-telepet* is. Az itt megkezdett ásatás beláthatatlan fejleményekkel kecsegtet bennünket. A csak előzetesnek mondható kutatás során ugyanis a helyi készítményű agyagműves termékek, köztük az özönével felszínre kerülő *agyagminták* olyan eredményt jelentenek, amelyek a pannoniai agyagművességet s annak fejlettségét esetleg egészen más megvilágításba fogják helyezni.

A kutatásban igen tevékenyen vett részt Radnóti Aladár úr, akinek az itt közölt két térrajzot is köszönhetjük.

Paulovics István.

Előzetes jelentés a kiskőrös-vágóhídi dűlői ásatásokról.

Ásta a Magyar Történeti Múzeum megbízásából, a Magyar Tudományos Akadémia Gróf Vigyázó Sándor és Ferencalapítványának anyagi és Kiskőrös nagyközség közmunka támogatásával László

Gyula múz. gyakornok, 1934. nov. 29—dec. 4-i kiszállása alkalmával.

1934. nov. 29-én Gyökér József kiskőrösi lakos a maga nemében igen nagy-jelentőségű avarkori leletet hozott be a Magyar Történeti Múzeumba. A találási hely körül végzett próbaásatások leletanyaga pedig szerencsés módon egészíti ki a Gyökér által behozott sírleletet és módot ad korának és kultúrtörténeti jelentőségének pontosabb meghatározására. A sírmező anyagát az Archeologia Hungarica számára készülő «Magyarországi avarkori vezérleletek» c. tanulmányomban fogom a maga teljességében közzétenni; előzetes tájékoztatásul a következőkben számolhatok be az ásatás eredményeiről:

Feltárásra került összesen 10 sír. Ezek kettő kivételével bolygatott vagy teljesen kirabolt sírok voltak. A területet nem lehetett kimeríteni, mert csak igen kis része volt szabad, a többi be volt vetve, a sírmező teljes feltárására csak a terület szabaddá válása után kerülhet sor.

A sírmező kiemelkedő fontosságú lelete a Gyökér által kiásott gyermeksír, melynek összetétele és egyes darabjai a legszorosabb összefüggésben vannak a jól datálható kunágotai és pusztatóti leletekkel. Eltekintve a bizánci formájú bronzcsattól és a vaskéstől, a tárgyak fémanyaga arany, a díszítésül használt anyag pedig almandin és üvegpaszta. Egyes darabjai, mint pl. a fülbevalópár, a 6 db aranygyűrű és a 6 db csengőalakú csüngő, egyenesen a vezérleletekkel közös műhelyre utalnak.

Ugyanezt a szoros kapcsolatot mutatják a többi sírok is. Különösen jelentős darab egy P alakú szíjtartó fülecske, melyet rendes helyén, egy vastör mellett találtam és amely teljes formai analógiája a kunágotainak. Ugyanebből a sírból kerültek elő az ismertetett gyermeksír csüngőinek és gyűrűinek nagyobb példányai. Egy bolygatott sírból előkerült finomművű üvegphár darabjai valószínűleg nyugat felé adnak jól kiaknázható kapcsolatokat. Majdnem valamennyi sír kísérőleletei:

faragott csontíjlemezek, kézzel formált agyagbögörék és állatcsontok; a sírok tájolása nagyjából Észak-Dél irányú, tehát a szokásos avar temetkezési típussal állunk szemben.

Mellőzöm a feldolgozás alatt álló leletek részletesebb ismertetését, csupán az anthropológiai anyagot említem még, mely tiszta mongol jellegű nép körébe utalja a vezérletek kultúrkörét. A leletanyag rendkívüli gazdagsága valószínűvé teszi, hogy itt egy gazdag avar törzs temetkezési helyét sikerült megtalálnunk.

László Gyula.

Előzetes jelentés a fonyód-bélatelepi ásatásról.¹

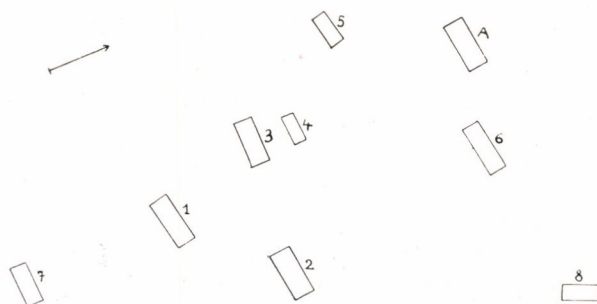
Az 1934. év augusztus havában végzett ásatás a honfoglaláskor körüli idők kulturális és településtörténeti viszonyaira szolgáltatott igen becses adatokat. Körülbelül $1\frac{1}{2}$ m-re a tőzegbe temetve úgynevezett «szláv» cserepeket tartalmazó vastag lakóréteg került elő. Az előkerült cölöpépítkezések valószínűen fonott oldalfallal ellátott kunyhók, fatörzsekből össze-

magaslaton állottak. A leletkörülmények több réteg jelenlétét mutatják, amelyek régészeti anyaga tipológiailag alig különbözik egymástól. Nagymennyiségű cserep, egy-két teljes edény, hálónéhezékek, csontok, magtermények mellett különösen néhány faeszköz-lelet fontos. Meg kell említeni egy jármot, amely Márton Lajos szerint az állatok szarvára volt erősítve (méretei a recens jároménál kisebbek) és egy «csikolytót», amely a húzó állatok és a jármű (faeke) összekötésére szolgált, csuklós mozgással. A tárgyak kezelés alatt állanak és talán konzerválhatók. Az ásatásról és a fontosabb tárgyakról rajzok és fényképfelvételek állanak rendelkezésre.

A lelőhely még semmiképpen sincs kimerítve és igen ajánlatos volna az első ásatás kimerítő feldolgozása után nyert felismerések és tapasztalatok alapján az ásatás folytatása. Ifj. dr. Gallus Sándor.

Honfoglaláskori sírok Tiszaburán.

Tiszabura (Szolnok m) jólismert lelőhelye a népvándorláskori kultúráknak. Itt sikerült megtalálni Közép-Európában első-

102. KÉP. A TISZABURAI ÁSATÁS TÉRRAJZA.

rótt alépítményei voltak. Minden jel a mellett szól, hogy a házak nem vízben, hanem nádassal és ingovánnyal körülvett

nek a telephelyüket is, egy II. századvégi szarmata halásztanyát.

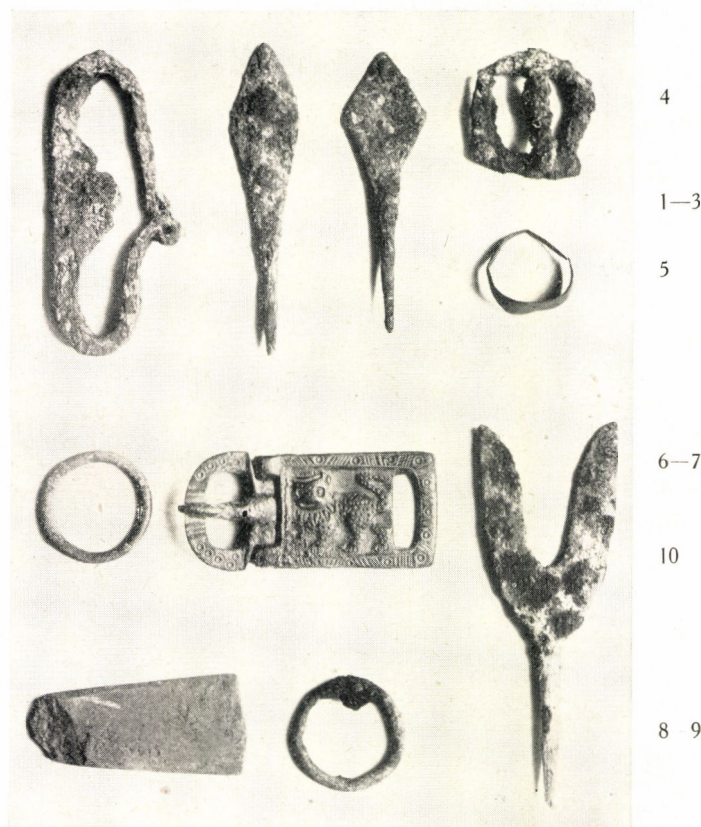
1934. novemberének végén a Szöllőskert-dűlőben, Kovács Zsigmond főbíró földjén, homokforgatás közben több emberi csontvázra akadtak, miről Szántó József főjegyző tudomást szerezve, a to-

¹ Márton Lajos halála és az én görögországi utazásom miatt részletesebb jelentés megszerkesztése egyelőre nem volt lehetséges. Az ásatásról annakidején pontos beszámoló fog megjelenni.

vábbi földmunkát letiltotta és az esetet dr. Muhoray Károly főszolgabírónak jelentette, aki a Magyar Történeti Múzeum Főigazgatóságát értesítette. Magánúton értesítették a múzeumot Lossonczy Ist-

ezen a földdarabon nem is várhatunk, csak talán a szomszédos földeken, melyek jelenleg szőlővel vannak beültetve.

A sírok leírása a következő (a 102. képen a sírok térrajza látható):

103. KÉP. TISZABURAI LELETEK.

1—3 = A. sír, 4 = 7: sír 5. szórványos lelet, 6—7 = 1. sír, 8—10 = 6. sír. — $\frac{1}{2}$ nagyság.

ván derzsi földbirtokos és P. Balogh Ákos árment. társ. nyilvántartó. Mivel a vázak felvétele sürgős volt, gróf Zichy István főigazgató megbízásából azonnal kiszálltam a helyszínre. A sírok feltárása, valamint a további síroknak kutatóárkokkal való keresése dec. 4—7-ig tartott.

Összesen 9 sír került elő. Több sírt

1. sír. Mélység : 0'60 m. Hanyatt fekvő váz. A jobb alsókar kissé behajlik a medencére, a medence és kar találkozásánál vastag bronzkarika (103. kép 6). A jobb kéz egyik ujján vékony bronzgyűrű, egyszál drótból. A bal kar derékszögben hajlik a medencére. A keresztcsonton keresztben bronzcsat, karikájával jobbra (103. kép 7 és

eredeti nagyságban 105. kép). A bal comb-csont alsó részén kis vaskarika, töredékes. A koponya és a váz jó fenntartású, az állkapocs töredékes.

2. sír. Mélység: 0·50 m. A váz rendben feküdt. A jobb alsó lábfej befelé fordul. A jobb kar derékszögben hajlik a medencére. A koponya és a váz jó fenntartású.

3. sír. Mélység: 0·50 m. A váz rendben feküdt. A bal kar kis szögben a medencére hajlik. A koponya töredékes, a váz jó fenntartású.

4. sír. Mélység: 0·60 m. A munkások feldúlták, a csontjait szerteszórták. A koponyája bolygatlanul feküdt, jó fenntartású.

5. sír. A munkások bolygatták, néhány darab koponyacsont és a hosszú csontok voltak csak megmenthetők.

6. sír. P. Balogh Ákos tárta fel: «A sír feletti forgatott földrétegből előkerült egy vékony, cca 1·5 cm átmérőjű, fél bronzkarika. A helyén lévő bal könyökön kívül, 10 cm távolságban, egy vastagabb egész bronzkarika, amelyre vasrozsda volt rárakodva (103. kép 9). A bal comb közepe táján 12 cm távolságban a csontvázról, közvetlen egymás szomszédságában, kovárdarab, csiholóvasdarab és lapos fenkő (103. kép 8). A jobb kézfej magasságában, amely egyenesen a csontváz mellett volt kinyújtott állapotban, egy Y-alakú nyílhegy, szárával a lábfejek felé irányítva (103. kép 10), közelében a jobbtérd felé, 15 cm távolságban, rozsdadarabok, amik azonban aligha származtak késtől, mert a láb felé eső végső rozsdadaraboknak gömbölyűen záródó és kunkorodásából ítélve, rozsdával átítatott szíjszerű kinézése van; rozsdadarabok kerültek továbbá elő a bal térd mellől, amiknek eredeti rendeltetése nem volt megállapítható.» A koponya és a váz jó fenntartású.

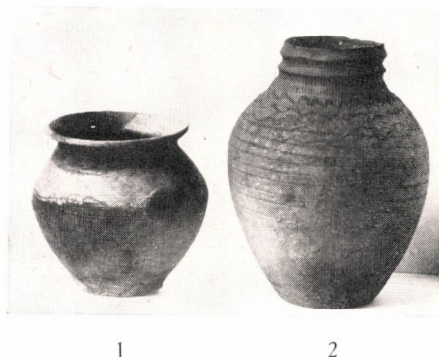
7. sír. Mélység: 0·50 m. A váz rendben feküdt. A fej kissé jobbra dőlt. A bal alsókar behajlik a medencére. A bal medencén «patkóalakú» vascsat (103. kép 4). A koponya és a váz jó fenntartású.

8. sír. Mélység: 1·20 m. Valószínűleg fa feldúlta sír. Fialat, töredékes váz, melléklet nélkül.

A sírt Szántó József bontotta fel. A fej jobb és baloldalán egy-egy agyagedény (104. kép 1: sötétszürkeszínű 11·5 cm magas; 2: sárgaszínű, 17·4 cm magas). A jobb mellkason két nyílhegy egymás mellett 8—10 cm-re (103. kép 2, 3). A medencék között tűzcsiholóvas (103. kép 1). A váz hiányos, a koponya sérült.

A 6. sír mellől, mint szórványos lelet került elő egy bronzgyűrű (103. kép 5).

A sírok iránya nagyjából kelet-nyugat; a halottak fejjel nyugatnak fektetve. Egyet-

104. KÉP. A TISZABURAI I. SÍR EDÉNYPÁRJA.
Kicsinyítve.

len kivétel a 8. sír, itt azonban a vázat megbolygatták, úgyhogy eredeti tájolását nem lehetett megállapítani. A sírok magas fekvésére meg kell említenem, hogy a falubeli öreg emberek elbeszélése szerint, egyízben, a Tisza-gát magasítására, a Szőlőskert földjét kb. 50 cm-re lehordták.

A csontvázanyag feldolgozását, melyet Bartucz Lajos egyet. h. tanár volt szíves elvégezni, a régészeti rész után, lejjebb adom. Ez az anyag a Magyar Történeti Múzeum Embertani Gyűjteményébe került, míg a leletek a Régészeti Gyűjteménybe (Lelt. sz. N. 20/1934).

A leletekről első pillanatra megállapítható volt, hogy a magyar honfoglalási emlékek sorába tartoznak, mely kornak ré-

gészeti határai sokkal nagyobb időt ölelnek fel, a X—XI. századot, mint ahogy a kort a történetben megjelölni szokták.

Pontosabb kormeghatározásra induljunk ki a leletegyüttes vizsgálatából. A Tiszaburán előkerült tárgyakat összegezve: edények, köszörűk, nyílcsúcsok, karikák és ékszerek: csat, gyűrű kerültek elő. A «honfoglaláskori» régiségeket Hampel¹ beosztása szerint két nagy csoportba oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak azok a sírleletek, melyek nagyrészt a X. században kerültek földbe és melyek még a levediai őshazában készültek.² Ezt a csoportot jel-

a halántékgyűrűk, a nyakperecek, az állatfejben végződő karperecek a dominálók. A század első felében kardokat is tettek a sírokba, viking készítésű, nehéz, kétélű kardokat.

A mi leletegyüttesünk nem tartozik egyik csoportba sem. A déloroszországi készítmények, a lószerszám és övveretek épp úgy hiányzanak, mint a halántékgyűrűk és a torquesek. Bizonyos darabjaival, a nyílhegyekkel, fenőkövel és tűzcsiholóval mégis közelebb áll a X. századi temetkezéshez, mint a következő századéhoz.

Megkönnyíti a kronológiai meghatáro-

105. KÉP. TISZABURA.

1. sír. — Eredeti nagyság.

lemzi a lovas temetkezés: a levágott lófejet és a mellső lábakat a teljes lószerszámmal együtt sírba tették; továbbá a tarsolylemezek, az övveretek és a szabályák. A XI. századi sírleletekben, amelyek az első királyok pénzeivel vannak datálva, a fenti lovas-harcos jellegű temetkezést olyan nagyobb sírszámú temetők váltják fel, amelyek leletanyagában

zást az egyes darabok tipológiai vizsgálata. A burai leletekből e célra a legalkalmasabbak az edények és a bronzcsat. A legnagyobb darabszámmal a nyílhegyek vannak képviselve, ezekkel Cs. Sebestyén Károly foglalkozott,³ de dolgozata kronológiai kérdésekre nem tér ki, a nagyon pontos adatgyűjtése és rendszerezése itt nem lehet segítségünkre. A honfoglaláskori keramika még nem talált feldolgozójára, így csak az 1. sírből kikerült csat vizsgálatából indulhatunk ki.

A darab eredeti nagyságban a 105. képen látható. Bronzból öntötték, három darab-

¹ Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 9. skk.

² Pósta, Régészeti tanulmányok az orosz földön, Budapest—Leipzig, 1905. Hampel, Újabb tanulmányok, II, 1.: 80. skk. Fettiich, Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához, A. É. XLV, 1931. 48. skk. U. a. A levediai magyarság a régészet megvilágításában, Századok, LXVII. 1933. 250. skk. 369. skk.

³ A magyarok ijja és nyila, Dolgozatok, Szeged, VIII. 1932. 167. skk.

ból áll, test, nyelv és karikából, melyek csuklósszerkezetben vannak összeállítva. A csatkarika a csuklósszerkezet két ágából kiindulva, a belső, vastagabb oldalból vékonyodik, míg a külső szélén egy élbe fut össze, így keresztmetszete egyenlőszárú háromszöget mutat. A nyelv hegye a karikán, mindkét oldalon három-három kiemelkedő vastag vonással van bezárva. A karika két nyúlványa a nyelv mögött összekapcsolódik. A test oroslánalakokkal van díszítve, melyet három oldalról szegély vesz körül. Ez a szegély foglalja magában a szíj befűzésére szolgáló lyukat is. Az oroslán teste oldalnézetben van ábrázolva, a feje azonban a nézővel szembe fordul. A fejen igen erős a szem és a száj jelölése. A nyakát sörény díszíti. Igen jól vehetők ki a karmai. Az egész testet, valamint a fejet is, háromszögalakú poncokkal díszítették. A csatkarika kör, a testszegélye kör és a köröket váltó vonalakkal van kiverve. A test hátsólapja teljesen síma.

A honfoglaló magyarság ornamentikáját a növényi elemek uralták. Ebben nemcsak perzsa hatást kell látnunk, hanem a nomádság lelkének nagy átalakulását is. A Kr. előtti évezred elején a nomádság első művészei csak állatokat tudtak ábrázolni, melyben a theriomorph világlátásuk nyert kifejezést.¹ Ugyanez az állatábrázolás folytatódott a hellenizmus hatása alatt álló szarmata művészetben, mely kb. a Krisztus koráig tartott. A következő nagy nomád kultúrában, az avarban, a növényi elemek már ugyanazt a szerepet játszották, mint az állatábrázolások. A stílus utolsó maradványait találjuk így meg a honfoglalók hagyatékában. Hampel összegyűjtötte állatábrázolásokat² a következőkkel egészíthetem ki: 1. Sarkad-

Peckesvár (Bihar m.),³ diadémcsüngőpár. 2. Az előbbivel teljesen azonos darabok, Hencida (Bihar m.).⁴ 3. Kenézlő (Szabolcs m.), szíjvégek.⁵ 4. Az előbbihez hasonló szíjvégpár, Gádorosról (Csongrád m.).⁶

Míg a többi darab beilleszthető a honfoglaló magyarság emléanyagába, addig a burai csat teljesen elüt. Technikája bronzöntés, mely technika nagyon ritka ebben az ötvösségben. Ugyanígy különbözik a szíjra való felerősítés módja is, ugyanis a szíjat belefűzték a csat jobb oldalán lévő lyukba, míg a többi honfoglalás kori csat, akár az avarkoriak vagy a germánok, a szíjra fel voltak szegezve.

106. KÉP.

Aboba-Pliska (Bulgária).
Eredeti nagyság.

A burai csat rokondarabjai közül a következőket gyűjthettem össze:

1. Aboba-Pliska, Bulgária (106. kép).⁷ A szófiai Nemzeti Múzeumban. A burainál durvább kivitelű. Ez meglátszik az állatalak megrajzolásán, valamint a szegélydíszítés elmaradásán is. A fejen a szem, orr és a száj viszont részletesebben van jelölve, mint a mi példányunkon, sőt a sörény még a fej felett is látható.

³ A. É. 45. 1931. 47. kép 1—2.

⁴ Fettich, A levediai magyarság. Századok, 1933. 377. skk.

⁵ A. É. 45. 1931. 50. kép 1—2.

⁶ Dolgozatok, Szeged. IX—X. 1933—1934. LXIX. tábla. 10.

⁷ Fényképét Fettich Nándor egyet. m. tanárnak köszönhetem.

¹ Alföldi, Theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen, Archäologischer Anzeiger, 46. 1931. 393. skk. J. G. Andersohn, Hunting magic in the animal style, Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, No 4. 1932. 221. skk.

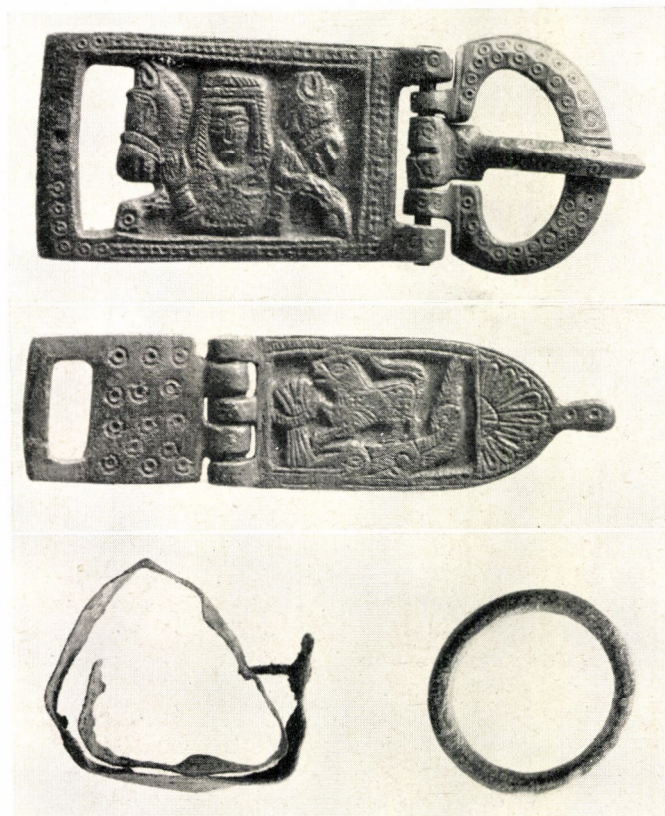
² Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Bd. I. 768. skk.

2—4. Égei tenger szigeteiről kerültek a G. Lambrakis-féle gyűjteménybe, majd az athéni Néprajzi Múzeumba. Az egyik darabon az aboba-pliskaival rokon oroszlán van ábrázolva.

5—8. Ismeretlen lelőhelyű darabok az

karikával, kettős állatképpel díszítve, balra tartó oroszlán alatt jobbra futó nyúl. Athén, Bizánci Múzeum. Ez a lelet Johannes Zimisces (969—976) pénzével van datálva.² A csoport legfontosabb lelete.

10. Kastro Tigani-i (Samos) nagy

107. KÉP.

Kastro Tigani (Samos). Sírlelet. — Eredeti nagyság.

istanbuli Görög-Római-Bizánci Régiségek Múzeumában. Ezek közül egyik szintén oroszlán-alakkal van díszítve.¹

9. Laurion (Görögország) közelében, egy basilica mellett talált csat, töredékes

¹ 2—8. darabokról Felvinczi Takács Zoltán egyet. c. rk. tanár volt szíves adatokat adni. A publikációjukat ő készíti elő.

basilica északi hajója egyik sírjából előkerült leletek (107. kép).³ A csat a szíj

² Alföldi András egyetemi tanár jegyzetei alapján. Támogatásáért e helyen is köszönetet mondok. Kotzias (Athén) készíti elő a közlését. Az érmet Jónás Elemér múzeumőr határozta meg (Sabatier, II. 142. l. 5. XLVIII. tábla 2).

³ Fényképét és adatait Alföldi András professzortól kaptam.

jobb végére volt fűzve, azért van a karika a csat jobb oldalán. A szíjvég, egyetlen e csoportban, csuklós szerkezetű.¹ Az övhöz tartozó bronzkarika megvan a burai leletben is (103. kép 6).

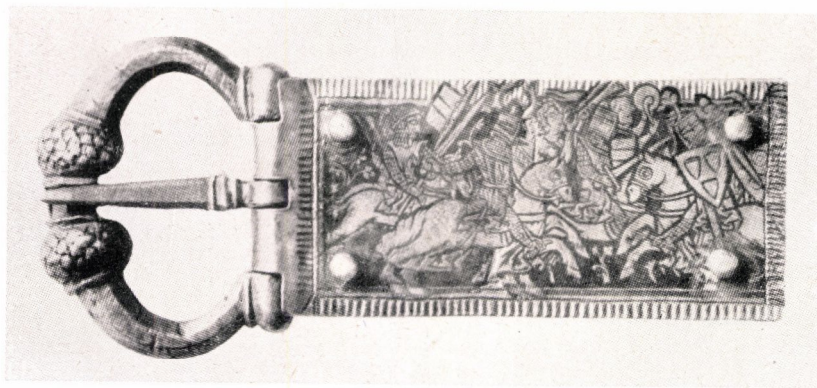
Nyolc db van H. Peirce (Bangor, USA) gyűjteményében, aki e példányokat az istanbuli bazárban vásárolta.²

Néhány darab van ezeken kívül a hamburgi Museum für Kunst u. Gewerbeben is, melyek Kis-Ázsiából valók.³

Mivel a csattípus a görög szigetvilágon és Istanbul vidékén került elő, joggal tartjuk bizánci készítménynek. Pontosabb

istanbuli csatoknak az az oldaluk, ahol a szíjat befűzték, jóval hosszabb, mint a csatkarika felüli.

Ezek a csatok szervesen kapcsolódnak ahhoz a déloroszországi Kr. u. I—III. századi emlékcsoporthoz, melyet Rostovtzeff dolgozott fel.⁴ Közös a téglalapalakú test, a jobbról balra beállított sphinx és állatábrázolás (három esetben oroszlánalak, szembenéző sörényes fejjel)⁵ és a csat befűzésére szolgáló fül.⁶ Eltérnek, természetesen, ábrázolási stílusukban, valamint abban, hogy míg a X. századi darabok csatkarikásak, addig az I—III. szá-

108. KÉP.

A kígyópusztai arany-niellós csat. — Eredeti nagyság.

műhelyhelyeket hiteles ásatások hiányában egyelőre nem állapíthatunk meg.

Meg kell még jegyeznem, hogy míg a burai darab majdnem téglalapalakú (a két rövidebb oldal különbsége mindössze 1 1/2 mm), addig az aboba-pliskai, athéni és

zadiak, kínai eredetre visszamenő kampóval vannak ellátva. E csatok készülési helye még nincs tisztázva, Rostovtzeff Parthiára is gondol, ahonnan a csatot a kaukázusi és kaspiai kereskedelmi utakon jutottak volna el Tamanba és Kercsbe.⁷ A forma és technika (bronzöntés) azon-

¹ Ilyen csuklós szíjvégek már az avarkorban is előfordultak. L. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters*, Bd. I. 1614. kép; Rhé-Fettich, Jutas u. Öskü, *Skythika* 4, I. tábla 1.

² Peirce levele (1935. I. 5) nyomán. Fontos az a közlése, hogy hasonló csatot nem látott Kairó, Jerusálem, Aleppo, Damaszkus és Beirut múzeumaiban. Figyelmeztetett a Louvre egy példányára, mely Kis-Ázsiából való.

³ Alföldi András figyelmeztetett e darabokra.

⁴ *Bronzeschnallen aus Südrussland*, Praeh. Zeitschr., Berlin, XXII. 1931. 46. skk.

⁵ I. m. Tafel I. 3—5.

⁶ Egy töredékes oroszlánalakúval díszített csat, mely a Rostovtzeff által közölt Taf. I. 5-höz áll legközelebb, van a gróf Zichy Jenőnek a Magyar Történeti Múzeumba került gyűjteményében (Lelt. sz. 2669.).

⁷ I. m. 53. l.

ban átkerült Kis-Ázsiába is, hol erős és termékeny gyökereket vert. A hamburgi múzeum sphinxes darabja,¹ minden bizonnyal ott készült. Kis-Ázsia virágzó bronzöntő műhelyeire újabban mindtöbb bizonyíték kerül elő.

A hiatus kitöltésére egyelőre hiányzik az adataim. Csak egyet kívánok említeni, melyre Alföldi András professzor figyelmeztetett, egy spanyolországi csatot, melyen tükröképszerűen van két oroszlán ábrázolva, szintén szembenéző fejjel.²

A burai csat, mely a X. század végén kerülhetett a földre, mint csattípus, tovább élt a középkor régészeti anyagában. Példára a kigyósi aranycsatot hozom fel (108. kép). Itt is hosszú téglalapalakú a csattest és a nyelvet a karikán kiemelkedő díszítéssel határolták. A csattal legutóbb Tóth Zoltán foglalkozott és sikerült a készülési időpontját előbbre, a XIII. század derekára tennie.³ Dolgozatában fontos adatokat találunk a középkor csattípusaira.

A honfoglaló magyarság leletanyaga, bár különböző forrásokból származik, stílusban és technikájában meglehetősen egységes képet mutat. A leletanyagban mint önálló csoport lépnek fel a XI. század elején a viking régiségek. Ezzel egyidejűleg kezdődhetett meg a magyarságnak a bizánci birodalommal való intenzív kapcsolata is, melynek egy korábbi bizonyítéka a délen, a bizánci birodalom területén készült burai csat. Arra az útra mutat, amelyet a Nyitraivánkán talált Konstantinos Monomachos, valamint Dukász Mihály koronái tettek meg.

Horváth Tibor.

¹ I. m. Taf. 1, 7.

² H. Zeiss, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich, Berlin u. Leipzig, 1934. Taf. 15, 7.

³ A kigyópusztai csat jelentősége, Turul, XLVII. 1933. 11. skk. A csat fényképét is az ő szívésségének köszönhetem. — Az oroszlán alak nagy szerepet játszott az orosz föld középkori templomdisztítésében. L. Tolstoj-Kondakoff, Russkaja Drevnoszti, VI. 46—47, 50—56 stb. képek.

A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak embertani vizsgálatának előzetes eredménye.

A. sír. 15 év körüli fiúgyermek sérült koponyája és hiányos csontváza. Homlokának balfelén 20 filléres nagyságú, ütéstől származó gyógyult seb látható. A bal csecsnyúlványon valószínűleg hajkarikától származó nagyobb zöldes patina. Az állkapocs teste jobb felének arc felszínén 20 filléres nagyságú kerek rozsdafolt (valószínűleg pénzdarabtól). Rassztípusa a kaukázusi (előázsiai) rassz formakörébe tartozik.

1. sír. 22—25 év körüli, zömök, rendkívül izmos férfi. Életbeli testmagassága a hosszúcsonatok méretei alapján 163,4 cm-re tehető. Úgy a csontváz jellegei, mint a koponya típusa ázsiai eredetre valának. Primitív típusú kaukazoid-nordoid-mongolid keveréknek látszik. Hasonló alakú koponya a Margitszigeten árpád-házi sírból került elő.

2. sír. 20—25 éves nő. Nőhöz képest igen erőteljes csontvázal. Életbeli testmagassága 167 cm körül volt. Koponyatípusa nordoid-mongoloid keveredésre vall.

3. sír. 40—45 év körüli nő. Csontváza nő léte rendkívül erősen fejlett. Életbeli testmagassága 174 cm körül volt, tehát az igen magas természetűek közé tartozott. Típusa a nagyon törött és hiányos koponyán nem állapítható meg. Annyi bizonyos, hogy rövid és igen széles fejű volt.

4. sír. 10 év körüli, valószínűleg leánygyermek. Rassztípusa még nem állapítható meg, de hasonlít a 2. sír női koponyájához.

5. sír. 3 egyén koponyájának és csontvázának hiányos és töredékes részei. Egyik gyermek, kettő pedig felnőtt, és pedig férfi és nő. A legnagyobb koponyarész 40—45 év körüli, rövidfejű nőé. Valószínűleg ehhez tartozik az állkapocs. E nő feje tetején, a jobb falcsonat elején nagyobb, előrehaladott gyógyulásban lévő seb helye látszik. Egy arctörödéken erősen mongoloid jellegek látszanak.

6. *sír.* 25—30 év körüli zömök testalkatú férfi. Életbeli testmagasság 163 cm. Koponyatípusa a mediterrán rassz alakkörébe tartozik. A bal csecsnyúlványon nagyobb, a jobbón kisebb zöldes patina.

7. *sír.* 50—55 éves, rendkívül fejlett, erősizomzatú, robusztus férfi. Életbeli testmagassága 178 cm körül volt. Koponyáján a nordicus rassznak valamilyen mongoloidtípussal való keveredése látható, úgy azonban, hogy a nordicus rasszjellegük túlnyomóan dominálnak. A baloldali falsont közepén 10 filléres nagyságú ütés-től származó előrehaladott gyógyulásban lévő seb helye látható.

8. *sír.* 55—60 éves, alacsony termetű nő. Életbeli testmagassága 147 cm körül volt.

Koponyája dinaroid-mongoloid rasszkeveredésre vall.

Eddigi árpádkori és honfoglaláskori temetőinkkel összehasonlítva — bár a csekély és nagyon töredékes anyag alapján messzebbmenő következtetéseket nem tehetünk — mégis feltűnő itt a hosszúfejűségnek uralkodása a rövidfejű alakokkal szemben. Temetőnk emberanyagának rasszkeveredésében úgy látszik, hogy a nordicus, előázsiai (kaukázusi) és valamilyen mongoloid rassz vitte a főszerepet. A nordicus és mongoloid rasszbélyegeknél eme feltűnőbb előfordulása alapján valószínűnek tartom, hogy temetőnk emberanyagában honfoglalás előtti (avar) maradvány is van. *Bartucz Lajos.*

Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz.

A kereskedelmi utak irányát külső és belső tényezők szabják meg. A külső tényezők az egyes területek földrajzi helyzetével és természeti kincseivel függenek össze, a belsők az illető területen lakók műveltségi állapotában és az élettel szemben támasztott igényeiben gyökereznek.

Erdélyről lévén szó, e terület központi fekvése olyan kedvező külső adottság, melynél fogva a különböző irányokból jövő népvándorlások és kulturális hatások útjába esik. Természeti kincsekben Európa egyik leggazdagabb területe. Ezek a természeti kincsek nemcsak belső viszonylatban, hanem szélesebb körben is állandóan közszükséglet tárgyát képezték. Ezen az alapon aztán megérthetjük, hogy miért is tudott Erdély már korán bekapcsolódni az egyetemes emberi művelődés vérkeringésébe olyan nagy mértékben. E természeti javak között döntő fontosságú a réz, az arany, ezüst, a vas és különösen a só.

Az alábbiakban egypár leletcsoportnak Erdélyben való földrajzi elterjedését fogjuk megfelelő térkép segítségével bemut

tatni. Az ezek körébe tartozó leletek egy része szórványos, de szerencsésebb esetekben sírokból, telepekből, vagy olyan leletek társaságában kerültek felszínre, amelyek segítségével közelebből is rámutathatunk azok művelődéstörténeti fontosságára.

I. Az obszidián.

Erdélyben elsődleges helyen a hunyadmegyei Glód-on, Cserbel-en bazaltban, a szolnokdobokamegyei Csicsólábfalván trachytban, továbbá a Hargitában; másodlagos helyen Kolozsvár mellett a Kiszamos partján kavicsban, végül a hunyadmegyei Valea Brádon fordul elő,¹ de olyan kis mennyiségben, hogy az ősember ipari feldolgozása szempontjából egyáltalán nem jöhetett tekintetbe. Ami obszidiángöröngy, magkő, szilánk, gyártási hulladék s egyéb kész holmi (vakaró, kés, árvéső) Erdély területén felszínre került, mind magyarországi import, az obszidiánnak Tokaj-Hegyalja-vidéki klaszszikus előfordulási helyéről.

¹ Szádeczky Gyula: A magyarországi obszidiánok, különös tekintettel a geológiai viszonyaira. Értekezések a természettudományok köréből, XVI. 1886. — V. Gordon Childe: The Danube in prehistory, Oxford 1929. 7. l.

Az alábbiakban ismertetjük azt a 99 lelőhelyet, ahonnan leleteink vannak. Köztük Erdélyen kívül fekvő lelőhelyek is szerepelnek a mellékelt térképen, hogy könnyebben kísérhessük figyelemmel a beszerzési forrás felől való elterjedés irányát.

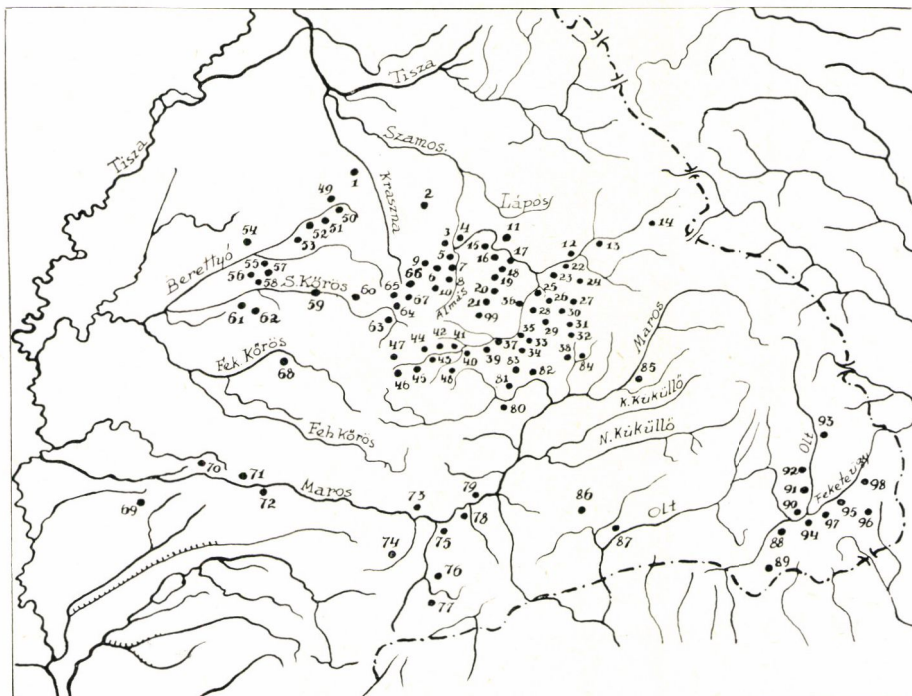
A helységnevek mellett zárójelben adjuk az illető helységnek a térképen szereplő

számát. És adjuk a megfelelő irodalmat is.¹

1. *Alsócsobánka* (17.). — Szolnok-doboka m. — A MNM.-ban magkő. AÉ. 1896. 442. l. — Szórványos.

2. *Alsófüld* (67.). — Kolozs m. — Az EMEÁ-ban magkő. — OTÉ. XI. 24. l., AÉ. 1911. 276. l.

3. *Alsósuzuk* (33.). — Kolozs m. — Orosz

109. KÉP.

¹ Rövidítések: AÉ. = Archaeológiai Értesítő, Budapest (r. f. = régi folyam). — AK. = Archaeológiai Közlemények, Budapest. — ASL. = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde Hermannstadt (Nagyszeben, N. F. = Neue Folge.) — CIA. 1876. = Congr. intern. danthr. et darch. préhist. Compte-Rendu de la Huitième session, Budapest 1876. — EM. = Erdélyi Múzeum, Kolozsvár. — EMEÁ. = Az Erdélyi Múzeumegyesület Ásványtára, Kolozsvár. — EMEÉ. = Az Erdélyi Múzeumegyesület Évkönyve, Kolozsvár. — EMER. = Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiség-tára, Kolozsvár. — Gooss Karl: Chronik der arch. Funde Siebenbürgens, Hermannstadt (Nagyszeben)

1876. Különlenyomat az ASL. N. F. XIII. 1876. k.-ból. — MNM. = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Martian I.* = *Martian Julius*: Archaeologisch-prae-historisches Repertorium Siebenbürgens, Mitteilungen d. anthr. Gesellschaft in Wien, Bd. XXXIX. (N. F. IX.) 1909. 321—358. l. — *Martian II.* = *Martian Julius*: Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița (Beszterce) 1920. — OTÉ. = Az erdélyi Múzeumegyesület orvos-ter-mészettudományi Értesítője, Kolozsvár. — *Schroller* = *Schroller Hermann*: Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens. Vorgesch. Forschungen, Heft 8., Berlin 1933. — SzNM. = Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

Endre gyűjt.-ben szilánk, amit szarukő-szilánk és aeneolithikum 2. fázisbeli kerá-mikai maradványok társaságában lelt a *La rugie*-határrészben. EM. XXII. 308—309. l.

4. *Andrásháza* (43.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben szilánk. OTÉ. XXVI. 1901. 22. l.

5. *Apahida* (37.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben: a) a *Darvas-hegyről* szilánk, b) a *Zapoadenak* a *Darvastóra* néző oldaláról szilánk, c) a *Continit*-határrész-ből szilánk, amit kovakés, kovaszilánk és aeneol. 2. fázisbeli kerá-mikai maradvá-nyok társaságában lelt, d) a *Paduritaról* egy 9·5 cm magas és 4 cm átm. magkő, szilánkok, a felette levő őskori telepről száznál több szilánk, e) a *Réti-őstelepről* szilánk, ami az aeneol. 2. fázisából származik. EM. XXII. 305—306. l., AÉ. 1902. 403. l., 1911. 276. l., EM. XX. 91—92. l., AÉ. 1908. 174. l., EM. XX. 92. l.

Balázsháza, 1. *Tasnádbalázsháza* (2.) Szilágy m.

6. *Barátka* (*Brátka*, 60) — Bihar m. — A *Coastea luchin* levő egyik fülkében az aeneol. 2. fázisából származó cserepek társaságában szilánkot leltem.

7. *Bács* (41.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Bácsi torokban* levő *Küszögő* déli lábánál lelt 8 szilánk és egy be-völgyülő talpú, gondosan kidolgozott nyíl-hegy. *Orosz E.* itt húsvörös bevonású cserepet és az aeneol. 2. fázisából származó kerá-mikai maradványokat is lelt. EM. XVII. 29—34. l., XXIII. (ú. f. I.) 1906. 340—341. l.

8. *Bánffygunyad* (63.) — Kolozs m. — Az irodalom magkövet ismer innét. AÉ. 1869. 56—57. l. és 3., 5. kép. ASL. N. F. XIII. 1876. 422. l. OTÉ. XII. (2. r. IX.) 300. l. 299. sz. *Martian* I. 54 sz., II. 341. sz.

9. *Bethlen* (22.) — Szolnokdoboka m. — A *Várkudu* felé eső első áteresztől jobbra fekvő s az aeneol. 2. fázisából származó telepről szilánkokat említ az AÉ. 1904. 357. l.

10. *Bélfenyér* (68.) — Bihar m. — A nagyvárad múzeumban magkő.

11. *Biharderecske* (54.) — Bihar m. — CIA. 1876. II. 12. l. szilánkot említ in-nét. Megjegyezzük, hogy az EMER.-ban neolithikus kaptafaalakú balta, ütőkő, ál-lati csontok társaságában lelt neolithikus cserepek, köztük egy húsvörös bevonású is van innét.

12. *Biharkeresztes* (56.) — Bihar m. — A MNM.-ban szilánk és magkő. AK. VII. 163. l. AÉ. r. f. I. 57. l., II. 63. l. — CIA. 1876. II. 12. l. *Pulsky F.*, Magyar-ország archaeológiája I. k. 22. l. *Hampel J.*, Antiquités préhist. de la Hongrie, Esztergom 1877. 10. l. és I. t. 89. sz.

13. *Biharpüspöki* (57.) — Bihar m. — Az EMEÁ.-ban szilánk.

Bikál, 1. *Magyarbikál* (*Kalotabikál*, 64.) — Kolozs m.

14. *Bojt* (55.) — Bihar m. — A debre-ceni ref. kollégium gyűjteményében szilánk. AÉ. r. f. II. 62—63. és 144—150. l. (*ugarkova*) CIA. 1876. II. 12. l.

15. *Boncnýires* (30.) — Szolnokdoboka m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Valea hol-ceragin* levő határrészből 2 szilánk. OTÉ. XX. 1895. 31—36. l. Az itten levő telep az aeneol. 2. fázisából származik. — V. ö. még OTÉ. XXVI. 1901. 42—46. l. EM. XX. 31, 93. l. *Martian* I. 87. sz., II. 86. sz. *Hoernes M.* Urgesch. d. bildenden Kunst, I. kiadás, Wien 1898. 301. l. — *Schroller* 74. l. 1. sz.

16. *Borberek* (79.) — Alsófehér m. — A *Meritőnél* levő s a tordosival egyező telepről szilánkok, vakarók az EMER.-ban.

17. *Botfalú* (88.) — Brassó m. — A *Pristerhügelről* három forgács a Barca-sági Szász Múzeumban, Brassóban.

Brátka, 1. *Barátka* (60.) — Bihar m.

18. *Búza* (31.) — Szolnokdoboka m. — A MNM.-ban szilánk. AÉ. 1891. 8. l.

Bükszád, 1. *Sepsibükszád* (93.) — Há-romszék m.

19. *Cege* (27.) — Szolnokdoboka m. — *Herepei Károly* a tó nyugati partján esz-közölt ásatásai rendjén szilánkot lelt 2 kőkalapács, kővésők, morzsolókövek, háló-

súlyok és cserepek társaságában. A leletek *Schroller* 74. l. 17. sz. szerint (tévesen *Nagyenyed*-nél említve) a tordosiakkal egykorúak.

Daróc, 1. *Nádasdaróc* (45.) — Kolozs m. 20. *Déva* (73.) — Hunyad m. — A *Várhegyen* aeneol. 2. fázisbeli kerámiái emlékek társaságában obszidiánholmik is lelnek. Hunyadm. Tört. és Rég. Társ. Évkönyve, XX. 1910. 31. l.

21. *Doboka* (99.) — Szolnokdoboka m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Vártetőről* szilánk.

22. *Erőd* (90.) Háromszék m. — A Székely Nemzeti Múzeumban Sepsiszentgyörgyön 7473. sz. gyártási hulladék a *Tyiszké*-hegyről.

23. *Élesd* (59.) — Bihar m. — Az irodalom egy itteni telepről kőékek társaságában lelt szilánkokat említ. *AE.* r. f. I. 77—78. l. *CIA.* 1876. II. 12. l.

24. *Érhatvan* (1.) — Bihar m. — Az EMER.-ban IV. 2340. sz. magkő. Szórványos.

25. *Érmihályfalva* (51.) — Bihar m. — A *Ráthonyi József* kertjében feltárt aeneol. 2. fázisbeli telepből magkő és szilánkok a nagyvárad múzeumban. *Roska M.* *Stațiunea preistorică dela Valea lui Mihai.* Anuarul Inst. de Studii Clasice pe anii 1928—1932. Cluj 1932. I. 73—80. l. *Childe*, *The Danube in prehistory*, Oxford 1929. 81. l.

26. *Érolaszi* (52.) — Bihar m. — A nagyvárad múzeumban magkő.

27. *Felsőcsobánka* (19.) — Szolnokdoboka m.) — Az EMER.-ban D. 535. sz. szilánk.

28. *Felsőszentmihályfalva* (80.) — Tordaranyos m. — Az EMER.-ban aeneol. 2. fázisbeli cserepek társaságában lelt szilánk.

29. *Felsőzsuk* (34.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a) az erdő déli széléről kőfejsze társaságában lelt két szilánk (EM. XX. 92. l.), b) a *Pietriș*-határrészből szilánk. EM. XXI. 307. l.

30. *Gálospetri* (49.) — Bihar m. — A debreceni ref. kollégiumban magkő. *AE.* r. f. II. 64. l. *Hampel J.*, *Catalogus de l'exposition prehist.* Budapest, 1876. 101.

l. — *CIA.* 1876. II. 12. l. — *AK.* II. 131—132. l.

31. *Gírolt* (20.) — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban aeneol. 2. fázisbeli cserepek társaságában lelt szilánk. EME. Évk. V. 139. l. *Gooss* 23. l. *Marțian* I. 22. sz., II. 294. sz.

Hétfalu, 1. *Hosszúfalu* (89.) — Brassó m.

32. *Hidegszamos* (48.) — Kolozs m. — Az EMEÁ.-ban *Ghelu-várából* szilánk. EM. IV. 133. l. — *OTÉ.* XI. (2. r. VIII.) 1886. 24. l.

33. *Hosszúfalu* (*Hétfalu*, 89.) — Brassó m. — *Teutsch Gyula* szíves közlése szerint a MNM.-ban magkő.

34. *Imecsfalva* (98.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban 2 szilánk. A SzNM. Évkönyve, I. 44. l.

Kalotabikál, 1. *Magyarbikál* (*Bikál*, 64.) — Kolozs m.

35. *Kelnek* (86.) — Szeben m. — A nagyszebeni Brukenthal-Múzeumban 6735—38. sz. vakarók és 6739. sz. magkő. (*Spek Rudolf* múzeumigazgató szíves közlése.)

36. *Kisiklód* (28.) — Szolnokdoboka m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Fundătură*-határrészből 2 szilánk. *AE.* 1911. 276. l. — EM. XXII. 310. l. — EME. Évk. 1906. 64. l.

37. *Kisürögd* (62.) — Bihar m. — A MNM.-ban szilánk. MNM. 1873. évi jkv. 78. sz. — *CIA.* 1876. II. 12. l.

38. *Kolozs* (38.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Katalin-tó* völgye melletti földvárszerű telepről aeneol. 2. fázisbeli cserepek társaságában lelt göröngy. Újság, Kolozsvár, 1928. okt. 31.-sz.

39. *Kolozsvár* (44.) — Kolozs m. — Az EMER.-ban : a) vasútépítéskor aeneol. 2. fázisbeli emlékek társaságában lelt szilánk (és a SzNM.-ban magkő); — b) a Farkas-utca 23. sz. ház kertjéből s a ref. leánygimnázium alapozási munkálatai rendjén festett kerámika társaságában lelt szilánkok, vakarók. Az emlékek egy része a kolozsvári ref. koll. gyűjteményében.

40. *Köbölkút* (53.) — A Debreceni Déri-Múzeumban magkő és magkő van a

nagyváradi múzeumban is. AÉ. 1901. 365. l.

41. *Kőfark* (11.) — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban 1668. sz. 7 cm hosszú és 1,5 cm széles penge. AÉ. r. f. III. 243. l. Gooss 31. l. Szolnokdoboka vármegye monográfiája I. k. 97. l.

Kudu, I. *Várkudu* (12.) — Szolnokdoboka m.

42. *Kusma* (14.) — Besztercenaszód m. — A besztercei evang. főgimn. gyűjt.-ben a *Peșterea țâharilor* (Tolvajok barlangja)-ból magkő. AÉ. 1903. 287. l. — *Martian* I. 375. sz., II. 217. sz. U. ott bronzkardot és aranygyűrűt is lelték.

43. *Lippa* (72.) — Temes m. — *Torma Károly* 1889-ben cserepeket és szilánkokat ajándékozott innét a MNM.-nak. MNM. Naplója 1889. júl. 1. 14. tétel. — *Milleker B.* Délmagyarország régiségleletei III. K. 92. l.

44. *Magyarbikál* (*Bikál*, *Kalotabikál*, 64.) — Kolozs m. — A kolozsvári ref. kollégium gyűjt.-ben magkő. EME. Évk. V. 138. l. — Gooss 14. l. OTÉ. 1878. 136. l. AÉ. r. f. I. 56. l. — AK. VII. 162. l. — CIA. 1876. II. 14. l. AÉ. 1911. 276. l. *Martian* I. 512. sz., II. 62. sz. (tévesen *Oláhbikálra*, *Bica Romána* teszi).

45. *Magyarborzás* (23.) — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban aeneol. 2. fázisbeli emlékek társaságában lelt 10,030. sz. szilánk. OTÉ. XXVI. 1901. 36. l.

46. *Magyargorbó* (46.) — Kolozs m. — *Székely János* vistai gyűjteményében a *Fața-dülőben* aeneol. 1. és 2. fázisbeli emlékek társaságában lelt szilánk.

Magyarvista, I. *Vista* (44. sz.).

47. *Marosvásárhely* (85.) — Maros-torda m. — Az irodalom régebről ismer innét magkövet. AK. VII. 162. l. AÉ. 1911. 276. l. — Az EMER. hivatalos ásatásai rendjén бүккi neol. csésze, festett kerámika és aeneol. 2. fázisából származó kerámiakai maradványok társaságában egy kisebb s egy nagyobbacska magkövet s egy vakarópengetőredéket lelt *Kovács István* (A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorlaskori temető. Sta-

tion préhistorique de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples, Dolgozatok.— Tra-vaux, Kolozsvár, VI. 1915. 226—325. l. V. ö. különösen az 5. kép 6., 7., 8. sz.-t).

48. *Málnás* (92.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban a Málnás-fürdő feletti *Füvenyestetőn* levő festett kerámikás s az aeneol. 2. fázisában és rézkorban is lakott telepről 2151. sz. magkő és 5103. sz. gyártási hulladék. (A SzNM. igazgatóságának szíves közlése. — *Teutsch Gyula* háromszögalakú nyílhegyet lelt ottan, mint arról szíves volt értesíteni.)

49. *Mezőföldvár* (32.) — Szolnokdoboka m. — A debreceni Déri-Múzeumban szilánkok. AÉ. 1915. 124. l.

50. *Mezőbő* (82.) — Tordaaranyos m. — Az EMER.-ban I. 6382. sz. magkő. EME. Évk. 1906. 64. l. — AÉ. 1911. 276. l. Szór-ványos lelet.

51. *Mezősámsond* (84.) — Az EMER.-ban aeneol. 2. fázisbeli cserepek társaságában lelt 10,044—46. sz. alatt obszidián-, szarukő- és jáspiszilánk. OTÉ. XVI. 1891. 156. és 186. l., XVII. 1892. 357. és 389. l. EME. Évk. 1903. 89. l.

52. *Mikes* (83.) — Tordaaranyos m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Tordai hegy*-határ-részből szilánk. OTÉ. XXVI. 1901. 40. l.

53. *Nagyalmás* (65.) — Kolozs m. — Az EMER.-ban 2. sz. 9,5 cm magas magkő. EM. III. 145. l. — AÉ. 1911. 276. l.

54. *Nagybár* (77.) — Hunyad m. — A dévai múzeumban 4297. sz. magkő. (*Mallász József* szíves közlése.)

55. *Nagyesküllő* (66.) — Az EMEÁ.-ban magkő. EM. VIII. 312. l.

56. *Nagyiklód* (36.) — Szolnokdoboka m. — A vasúti pálya és Dengeleg felé vezető országút összehalálkozása előtt létezett, de eliszapolt neolithikus telepen 1903-ban eszközölt ásatásomból I. 2341—42. sz. szilánkok, I. 6071—72 sz. magkő és szilánk az EMER.-ben.

57. *Nagymező* (18.) — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban a Semesnye felé eső *Sdrent*-határrészből IV. 2339. sz. magkő. Szór-ványos lelet.

58. *Nagyvárad* (58.) — Bihar m. — A nagyvárad múzeumban a *Guttman*-féle téglavető területén létezett neolithikus, festett kerámikás s az aeneol. 2. fázisában is lakott telepről magkövek, vakarók, szilánkok. *Hampel J.*, Catalogue de l'exposition préhist. Budapest, 1876. 110. l.

59. *Nádasdaróc* (*Daróc*, 45.) — Kolozs m. — *Székhely János* vistai gyűjteményében a daróci *Templomdomb* mellett létezett festett kerámikás telepről szilánkok.

60. *Nándorvália* (74.) — Hunyad m. — Az EMER.-ban a *Dos*-határrészben eszközölt ásatásomból a felső, tűzdelt pontszalagos kerámikás rétegből VI. 203. sz. vakaró. U. ott u. onnét a *Torma Zsófia*-féle gyűjteményben V. 9865—71. sz. magkövek és pengék.

61. *Nemeszuka* (35.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben 2 szilánk, amit a szamosvölgyi vasút 2. sz. őrházától 670 m-re a nemeszukai vicinális út árkolása alkalmával átvágott tűzhely mellett aeneol. 2. fázisbeli cserepek társaságában leltek. EM. XXII. 306. l.

62. *Oláhfordorháza* (16.) — Szolnokdoboka m. — Az AÉ. 1911. 276. l. magkövet említ innét.

63. *Oláhhorvát* (9.) — Szilágy m. — Az EMER.-ban I. sz. 15 cm magas és 8 cm átm. magkő. EM. III. 145. l.

64. *Oláhnémeti* (13.) — Besztercenaszód m. — Az EMER.-ban aeneol. 2. fázisbeli emlékek társaságában lelt I. 4263. sz. szilánk.

65. *Ottomány* (50.) — Bihar m. — A *Várhegyen* levő réz-, illetőleg bronzkori telepen vakarókat és szilánkokat leltem. A nagyvárad múzeumban vannak. *Roska M.*, Rapport preliminaire sur les fouilles arch. de l'année 1925. Dacia, București, II. 1925. 400—416. l. — U. a. Cercetări la Cetățuia de la Otomani. Anuarul Com. Mon. Ist. Sect. pt. Transilvania, 1926—1928. Cluj, 1929. 192—205. l. — U. a. Ásatások az ottományi Várhegyen és Földvárban. Grabungen am Várhegy und Földvár von Ottomány.

Dolgozatok. — Arbeiten, Szeged, VI. 1930. 163—177. l. — *Schroller* 19. 38. l.

66. *Perjámos* (69.) — Torontál m. — A temesvári múzeumban a *Sánchalmon* eszközölt ásatásokból vakarók, magkő, amik a telep rézkori rétegeiből kerültek felszínre. *Roska M.*, Ásatás a perjámosi Sánchalmon. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1911. évi I. füzet. — U. a. u. arról a Múzeumi és Könyvtári Értesítő VII. 1913. 2., 3. füzetében és VIII. 1914. 73—104. l., továbbá az 1913. és 1921. évi ásatásokról *Gemina, I.* Timișoara, 1923. 1—7. füzet.

67. *Pécska és Szemlak* községek határában a *Nagysáncon* (70.) — Arad m.-ben eszközölt ásatások rendjén szintén kerültek felszínre a rézkori rétegekből obszidiánvakarók, szilánkok. *Roska M.*, Ásatások a pécskaszemlaki határban levő Nagysáncon. Fouilles exécutées au Nagysanc dans la commune Pécska-Szemlak. Dolgozatok. — Travaux, Kolozsvár, III. 1912. 1—73. l. Úgy az 1910. évben, mint a háború utáni ásatások eredményei az aradi kultúrpalota gyűjteményében vannak.

Pusztaszentmiklós, I. *Szamoszentmiklós* (39.) — Kolozs m.

68. *Ráton* (10.) — Szilágy m. — Az EMER.-ban IV. 2345. sz. vakaró, amit tűzkővakarók, palakővéső, zúzókö, faltapasztöredékek és aeneol. 2. fázisbeli cserepek társaságában leltek.

69. *Récekeresztur* (21.) — Szolnokdoboka m. — Magánkézben kis magkövet láttam s állítólag gyakran lelnek ottan obszidiánt.

70. *Réty* (95.) — Háromszék m. — A debreceni Déri-Múzeumban a *Rétyi nyír*-ről szilánkok. AÉ. 1915. 124. l.

71. *Rójt* (61.) — Bihar m. — A nagyvárad múzeumban 673. sz. magkő.

72. *Sajósárvár* (*Sárvár*, 24.) — Szolnokdoboka m. — A *Poiana*-dűlőből 7 cm magas magkő került az egykori dési múzeumba. AÉ. 1911. 277. l. (*Orosz E.* itt tévesen *Sárvíz*et mond.)

73. *Salamon* (15.) — Szolnokdoboka m. — A szamosújvári főgimn. gyűjt.-ben

egy 11 cm m. és 5·7 cm átm. magkő. AÉ. 1911. 277. l.

74. *Sepsibessenyő* (97.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban a *Kistelek*-határrészből szilánk. SzNM. Értesítője I. 45. l.

75. *Sepsibüksád* (Büksád, 93.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban a *Váparából* festett kerámika társaságában lelt magkő és szilánk. (*Fadgyas Anna* titkárnő szíves közlése.)

76. *Sepsiszentkirály* (91.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban a *Lagtetejéről* 6023. sz. magkő. (*Fadgyas Anna* titkárnő szíves közlése.)

77. *Szacsva* (94.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban A. 1359. sz. magkő, amit a *Lapos* nevű erdőrészen lelték az A. 1358. sz. 32·5 cm hosszú kaptafaalakú kőekével, 93 886. sz. enyhén ívelt fokú, 13 cm hosszú kőfejszével. SzNM. Ért. I. 42., 44. l. AÉ. 1892. 405. l., 1911. 276. l. Az OTÉ. IV. 1879. 153. l. *bélkőnek* mondja a magkövet.

78. *Szamoszentmiklós* (*Pusztaszentmiklós*, 39.) — Kolozs m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Cigla*-határrészből szilánk, amit szarukőszilánkkal együtt lelt. EM. XXV. (u. f. III.) 257. l.

79. *Szamosújvár* (25.) — *Orosz E.* gyűjt.-ben a) *Pietris*-határrészből aeneol. 2. fázisbeli keramikával lelt szilánk és magkő. (AÉ. 1904. 229. l., 1911. 276. l.), b) a *Szent Antal-rét* déli széle feletti teraszról szarukőforgácsok, menilithes kőbaltá társaságában lelt szilánk (AÉ. 1904. 406. l. OTÉ. XXVI. 1901. 29–30. l.), c) a *Hétkereszthegyről* szilánk. OTÉ. XXVI. 1901. 30. l.

Mártonfi Lajos a) a *Lunka* elején levő terraszos lejtőről magkövet szerzett a szamosújvári főgimn. gyűjteménye részére (OTÉ. XVI. 152. és 186. l. AÉ. 1911. 276. l.), b) a Szamos és Lunka közötti területen szilánkot lelt, ami valószínűleg a *Lunka*-ról került le. OTÉ. XVII. 357. és 389. l., XXII. 1897. 10., 22. l.

Megjegyezzük, hogy a *Lunka* az aeneol. 2. fázisában lakott volt.

80. *Szászváros* (78.) — Hunyad m. —

A CIA. 1876. II. 14. l. obszidiánt említ innét.

81. *Szeér* (6.) — Szilágy m. — Az AÉ. 1896. 63. l. és a megye monográfiájának I. k. 29. l. magkövet említ innét.

82. *Szentegyed* (*Vasasszentegyed*, 26.) — Szolnokdoboka m. — *Temesváry János* gyűjteményébe a *Fundatura*-határrészben levő telepről szilánkok kerültek. Ugyaninnét szerzett a gyűjteménye számára *Temesváry* festett keramikát, aeneol. 2. fázisbeli holmikat s fémformát utánzó kőszerszámokat is. AÉ. 1895. 388. l., 1897. 97–104. és 106. l. Szolnokdoboka vm. monográfiája I. k. 99–100. l. OTÉ. XXVI. 1901. 20. l. *Marťian* I. 656. sz., II. 601. sz.

83. *Szék* (29.) — Szolnokdoboka m. — A szamosújvári főgimn. gyűjteményében A. 29. sz. magkő. *Mártonfi Lajos*, Földtani viszonyok és történelem előtti idők nyomai a Mezőségen. OTÉ. XVI. 1891. 153–155. és 186. l. AÉ. 1911. 276. l.

Orosz E. gyűjt.-ben a *Beszterce-völgy*-ből egy 10·5 cm magas és 5·6 cm átm. magkő. AÉ. 1911. 277. l.

84. *Szilágyborzás* (3.) — Szilágy m. — Az EMER.-ban IV. 2339. sz. magkő a *Nagy Lajos* tanyáján átfolyó patakból, tehát másodlagos helyről.

85. *Szilágyróna* (4.) — Szilágy m. — *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Rákóczi-hegyről* szilánk. OTÉ. XXVI. 1901. 33. l.

86. *Szilágysomlyó* (5.) — Szilágy m. — *Mártonfi Lajos* a szamosújvári főgimn. gyűjteménye részére magkövet szerzett, amit háromszögalakú tűzkőnyílhegy, tűzkőszilánk és aeneolithikus tűzkővakaró társaságában lelt volt a *Szenthegyen*.

87. *Sztrigyszentgyörgy* (76.) — Hunyad m. — A dévai múzeumban az aeneol. 2. fázisából származó cserepek társaságában lelt szilánk. (*Mallász József* igazgató szíves közlése.)

88. *Szucság* (42.) — Kolozs m. — Az EMEÁ-ban a *Csövahegy* alatti dűlőből 10 cm magas magkő. AÉ. 1911. 276. l. *Orosz E.* gyűjt.-ben a *Kismartontetőről* szilánk.

89. *Tasnádbalázsháza* (Balázsháza, 2.) — Szilágy m.) Orosz E. gyűjt.-ben 28 szilánk, amit festett, továbbá aeneol. 2. fázisbeli kerámika társaságában lelt a Zölce-határrészben. AÉ. 1910. 182—185. l. és 259—261. l. EM. XXVII. (ú. f. V.) 1910. 71—72. és 192. l.

90. *Topaszentkirály* (47.) — Kolozs m. — Az EMEÁ.-ban szilánk. EM. IV. 132. l.

91. *Tordai hasadék* (81.) — Tordaara-nyos m. — Az EMER.-ban 10,049. sz. magkő.

92. *Tordos* (75.) — Hunyad m. — Az EMER.-ban a *Torma Zsófia*-féle gyűjteményben V. 3327—423. sz. pengék, vakarók, árvésők, magkövek. U. ott a hitelesítő ásatások rendjén a negyedik ásatási helyről, ennek alsó rétegéből II. 2429—31. sz. szilánkok.

A nagyszebeni Brukenthal-Múzeumban 205. és 252. sz. vakarók. (*Dr. Spekk Rudolf* igazgató szíves közlése.) V. ö. ASL. N. F. XIII. 1876. 422. l.

93. *Újpalis* (71.) — Arad m. — A CIA. 1876. II. 11. l. szilánkokat említ.

94. *Várkudu* (Kudu, 12.) — Szolnokdoboka m. — Az EMER.-ban a *Torma Zsófia*-féle gyűjteményben V. 9983. sz. szilánk; a törzsgyűjteményben pedig 1708. sz. magkőtöredék és 1709. sz. szilánk, amiket 1870—71-ben lelték Várkudu és Csicsókeresztúr között útépités alkalmával (valószínűleg innét szerezte *Torma Zs.* is a fenti két darabot!) az aeneolithikum 2. fázisából származó kerámikai maradványok és kőholmik társaságában.

95. *Vármező* (8.) — Szilágy m. — Az EMER.-ban IV. 2337. sz. magkő a római vár területéről. Szórványos lelet.

96. *Vista* (*Magyarvista*, 44.) — Kolozs m. — *Székely János* gyűjteményében a község határában levő telepekről a következő obszidiánholmik vannak: 1. *Farkasberekoldalból* 13 magkő és szilánk. 2. *Fűzkútról* 2 szilánk. 3. *Kikutverméből* 1 szilánk. 4. *Kisrétről* 1 szilánk. 5. *Korpáskútról* 1 szilánk, 6. a *Költiberek*ből 1 szilánk, 7. a *Palotáról* 2 szilánk, 8. a

Rakottyaról 1 szilánk, 9. a *Rakottyai út*-ről 2 szilánk, 10. a *Szelájdoldalról* egy magkő. E telepek közül a *Költiberek* aeneol. 1., a *Palota* és *Rakottyai út* aeneol. 1. és 2., a többi aeneol. 2. fázisbeli emlékeket szolgáltatott.

97. *Vizakna* (87.) — Alsófehér m. — Vizaknától Északra szilánkot és 2 jáspisnyílhegyet lelt *Martian Gyula*, amiket *Bakk E.* plébánosnak ajándékozott. AÉ. 1903. 285. l.

A nagyszebeni Brukenthal-Múzeumban 1430. sz. vakaró. (*Spekk Rudolf* igazgató szíves közlése.)

98. *Zágon* (96.) — Háromszék m. — A SzNM.-ban 6910. sz. magkő. (*Fadgyas Anna* titkárnő szíves közlése.)

99. *Zilah* (7.) — Szilágy m. — A *Szikszay*-gyűjteményben volt egy magkő, melynek magassága az AÉ. 1896. 63. l. és Szilágy vm. monográfiája I. k. 29. l. szerint 16 cm, az AÉ. 1897. 356. l. szerint pedig csak 8 cm volt.

A fentiekben 99 lelőhely emlékeit soroltuk fel. Ezek jórésze szórványos, de szerencsére vannak telepekből származó leleteink is s az ezeket kísérő emlékek, a földrajzi elterjedésen és csoportosuláson kívül, fontos tanulságok levezetéséhez segítenek bennünket.

Ez a 99 lelőhely a maga elmékeivel a következő tudományos törvényeket rejtik magukban:

1. Az obszidián Tokaj vidékéről a főfolyók völgyén hatolt be Erdélybe. Ebben a tekintetben a Szamos játszotta a főszerepet, mert Tokaj felől legkönnyebben volt megközelíthető. De nem kicsi a Körösök és a Maros szerepe sem. E főfolyók mellékvizei mentén elhúzódó vándorlási és kereskedelmi utak közvetítették az obszidiánnak Erdély belsejében, sőt délkeleti sarkában való, szélesebb körű elterjedését.

2. Az obszidián részint mint csereanyag jött be Erdélybe, részben pedig ethnikus áramlatok hozták azt magukkal.

3. Ezeknek az ethnikai hullámoknak az idejét, a velük képviselt kultúra jellegét

meglehetősen pontosan tudjuk megállapítani.

a) Ma még nem tudjuk a Bükki kultúrfaciesnek Erdély belseje felé való kisugárzása mérvét annak érdeme szerint megállapítani, mert ebben a tekintetben még sok a kutatni való s különösen a Szamos völgyétől várunk meglepő eredményeket. Amikor azonban Tordoson, Marosvásárhelyen, fennebb pedig Gernyeszegen biztos nyomaira akadunk, lehetetlen elzárkózunk annak feltételezése elől, hogy Erdélynek Nyugatabbra s az eredeti forráshoz közelebb eső részein előbb-utóbb gazdag emlékeire fogunk akadni. Ezzel tör magának utat az obszidián első ízben Erdély felé.

b) Borberek, Nagyiklód, Nándorválya, Tordos, mint a tiszai kultúrának Erdélyben való meggyökerezése fontos állomásai, a maguk obszidiánleleteivel is fényt vetnek a második hullám terjedése irányára, a vele behozott művelődés jellegére.

c) Bács, Biharderecske, Kolozsvár, Magyarbó, Marosvásárhely, Málnás, Nagyvárad, Nádasdaróc, Sepsibükszád, Szentegyed, Szilágysomlyó, Tasnádbalázsháza, Vista a maga obszidiánnal kísért festett kerámikájával mutatja a harmadik foglaltatás jellegét és mérvét, s ha Málnás, Sepsibükszád a tripolje-kultúrához is áll közelebb, az összes többi lelőhelyek az eredeti forráshoz, a magyarországi bükki festett kerámikás kultúrához csatlakoznak szorosan. Ebben a felsorolásban nem szerepelnek olyan lelőhelyek, amelyek ugyan idetartoznának, de ahol eddig még nem leltek obszidiánt. A festett kerámikás telepek általában külön fejezet tárgyai lesznek.

d) Tudott dolog, hogy az erdélyi aeneolithikum első fejlődési fázisát képviselő s a tripolje-kultúrkörbe tartozó festett kerámika képviselőinek uralmát részben a Magyarország közvetítésével Nyugatról beszivárgó új népelem törli meg, mely magával hozza a barázdás tüzelés, lencsés dísz, zsinégdísz stb. alkalmazását. Felsőmagyarország obszidiánban gazdag vidékein jönnek át, a korábban is ismert

kitűnő ipari anyagot továbbra is feldolgozó részint a magukkal hozott készletből, részben pedig a cserekereskedés révén szerzett utánpótlásból. Ez az áramlat sokkal erősebb és szélesebb körű, mint voltak az előtte valók. Az obszidiánnal is jellemzett lelőhelyek közül Alsózsuk, Apahida, Barátka, Bács, Bethlen, Boncnyíres, Déva, Érmihályfalva, Felsőszentmihályfalva, Girólt, Kolozs, Kolozsvár, Magyarbó, Málnás, Mezősámsond, Oláhnémeti, Ráton, Szacsva, Szamosújvár, Szentegyed, Sztrigyszentgyörgy, Tasnádbalázsháza, Várkudu és Magyarvita sorolható ide. A hasonló jellegű telepeknek azonban se szeri, se száma Erdélyben, de ez alkalommal csak azok felsorolására szorítkozunk, amelyek a tételünket közvetlenebbül is igazoló obszidiánt is szolgáltatottak.

Nem először hangoztatjuk, hogy e kultúra képviselői magasparti telepeken laktak, barlangokban húzódnak meg¹ s olyanforma az Erdélybe való beszivárgásuk, mint sokkal később, a Kr. u. VII. és VIII. sz.-ban a szlávoké, csak azok sokkal vastagabb rétegben szállják meg Erdélyt. Ezt a kultúrát sok tekintetben színezi egy Észak felől behatoló finn-ugor, eredeti hazájában még kőkori, nálunk már az aeneolithikum második fejlődési fázisába sorozható kultúra.

e) Az ottományi Várhegyen, a perjámosi Sanchalmon, a pécska-szemlaki határban levő Nagysáncon, valamint Szentegyeden rézkori környezetben jelenik meg az obszidián. Ebből megint arra következtethetünk, hogy ha az Alföld keleti peremén természetesebbnek, magától értetődőbbnek is látszik az obszidián jelenléte, Erdély sem szakította meg a régi összeköttetéseket, ha a korábbi időkhöz képest aránytalanul kisebb mértékben is használja fel ezt a maga idejében roppant értékes anyagot. Sok tekintetben pótolta a tűzkövel.

*

¹ Roska M.: Az ősrégészet kézikönyve, II. k. Az újabb kőkor, Kolozsvár 1927. 419. l.

Ha annak okát kutatjuk, hogy miért jelentkezik az obszidián olyan tömegesen helyenkint, a következő megfigyelt adhatjuk.

A Berettyó mente éppen olyan fontos közvetítő út, mint a Sebes-Kőrös völgye. Az a feltűnő sok lelőhely a Kisszamos mentén, a Mezőségen, aztán az Egyesült Szamos és az Almás vize között kétféleképpen is magyarázható. Egyfelől ezek is közvetítő területek, másfelől a szolnokdobokamegyei sóvidék körül csoportosulnak. Egy harmadik eshetőségre is gondolhatunk, arra t. i., hogy itt valahol a közvetítő kereskedelemnek valami elosztó állomása, lerakata lehetett. A Nagy Szamos-mentiek is részben sóvidék mellett fekszenek, részben pedig mutatják az utat a radnai bányavidék felé. A hunyadmegyeiek a tiszai kultúra első telepeseinek beszivárgásával s a festett kerámika meghonosodásával függnek össze első sorban, aztán az aeneolithikum második fázisa kultúrájának képviselői terjesztették tovább. A kedvező létfeltételeket nyújtó háromszéki medencébe egyfelől talán a festett kerámiával jutott, másfelől pedig az eeneolithikum második fejlődési fázisa kultúrájának képviselői hozták oda. E tekintetben még újabb, hiteles leleteket várunk.

Az erősi Tyiszk-hegyen lelt gyártási hulladék rétegtani viszonyai ismeretlenek.

Kolozsvár.

Roska Márton.

A nógrádverőcei római erőd feltárása.

(Előzetes beszámoló.)

A váci Duna-könyök északi oldalán, közvetlenül a folyam balpartján fekszik *Nógrádverőce*. (110. kép.) Északról a Cserháthoz tartozó kisebb hegyek keretezik, amelyek völgyei mentén több, a Dunához vezető út torkollik itt össze. A községtől keletre fekvő Fehér-hegy gerince a Dunával párhuzamosan halad, amely mögött a Katalin-völgyben a balassagyarmati országút húzódik meg a hegy által

mintegy megvédve, a Duna felől elrejtve. A hegy lejtőjétől délre egy aránylag keskeny lapály, az ú. n. *Dunamező* terül el. Ezen hegyrajzi szituáció egy később tárgyalandó leletünk, illetőleg megállapításunk szempontjából különös fontossággal bír.

Az említett lapály közepe táján, a községtől mindössze kb. 1 km-re közvetlenül a Duna magas partszegélyén egy — a mellette létesült új út szintjétől kb. 3 m magasságot meghaladó — domb emelkedett, amely a rajta elhelyezett fakeresztről a *Kereszt-domb* nevet viselte. A domb Duna felőli oldalán fák, bokrok alól hatalmas

110. KÉP.

római faltömbök kandikáltak elő, amely maradványokat a hagyomány «*régi hídfeje*» néven tartotta számon. Römer Flórisnak a külszín alapján történt rövid leírásán¹ kívül a régészeti irodalom a hellyel és annak emlékeivel eddig alig foglalkozott. Hivatlan régészek, kincskeresők azonban annál több kárt tettek benne. A domb alatt rejlő római erőd feltárására az ösztönzést az 1934. év elején megkezdett dunaparti új út építése adta, annak első tervezett iránya veszélyeztetvén ugyanis a domb alatt feltételezett emléket. Hor-

¹ Újabb tanulmányaim a rómaiak dunamenti erődtírási rendszerét illetőleg Ó-Szőnyitől Szekcsőig. 1866. júl. 30. akadémiai felolvasás. Kézirat a Magyar Nemzeti Múzeumban. 15—16. l.

váth A. János nagymarosi tanár, a Nemzeti Múzeum hűséges külső munkatársa figyelmeztetett erre bennünket, mire a Műemlékek Orsz. Bizottsága azonnal akcióba lépett. A nógrádvármegyei Állam-építészeti Hivatal tüstént módosította a terveket, a vármegye igen tiszteletre méltó vezetősége pedig: Sóldos Béla főispán, Baross József alispán és vitéz Vadas Rezső járási főszolgabíró ettől kezdve mindvégig a legnagyobb áldozatkészséggel és odaadással lehetővé tették a nagyfontosságú emlékeknek nemcsak a feltárását, hanem annak a jövő számára való megőrzését is. Az ásás, majd a szakszerű konzerválás a Műemlékek Országos Bizottságának keretében történt. A munka kezdetén a M. Tudományos Akadémia gróf Vigyázó Alapja is támogatott bennünket.

Mindenekelőtt kutató árkokkal igyekeztünk a domb alatt rejlő építmény tulajdonképpeni alakját és méreteit megállapítani. Csakhamar kitudtunk, hogy a prae-historikus telephelyre épült késő-római erőd magvát egy — minden valószínűség szerint Valentinianus császár által épített — hatalmas, 23 m hosszú *burgus* alkotja, amely téglalakú és hosszanti oldalával párhuzamos a Dunával. (111. kép.) Alapban 320, feljebb pedig 280 cm széles falait a Dunára néző hosszanti oldalon az ár és jég évszázadok folyamán monumentális tömbökben leszakgatta. A főként faragatlan trachytból, mészkőből, részben spoliából minden különösebb rendszer nélkül, de annál jobb kötőanyaggal épült alap felett a falak külső borítása általában szabályosan megfaragott quaderekből állott, a belső részt pedig vastag habarcsba ágyazott kisebb kövek töltötték ki. A *burgus* belsejében levő nagy fesztávolságot, tekintettel arra, hogy az építményt toronyszerűnek, legalább két emelet-magasságúnak kell elképzelnünk, két hosszényszögű, nagyméretű téglából falazott pilléren hidalták át. A megmaradt falrészeken bejáratnak, küszöbnek nyoma sehol sem volt. Tekintettel arra, hogy az erődítmény barbár területre épült, ilyen a

föld színén nem is kereshetünk. Bejáratul csakis a délkeleti sarokba épült két hatalmas pilléralapzat köze szolgálhatott. Azonban ezek sem a földszinti padlósínt magasságában, amennyiben az onnan lefor-

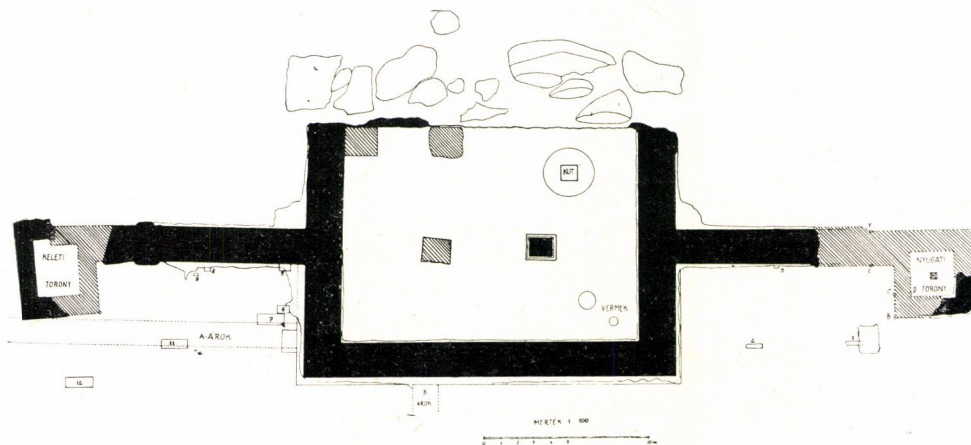
111. KÉP.

dult külső faltömbökön szintén nincs küszöbnyom, ellenkezőleg az alap felett még a felmenő fal csomjai láthatók. A pillérek tehát az emeleti magasságban elképzelt és csak létrával, hágcsóval, kötéllel megközelíthető, többszörösen eltorlaszolt, ható,

a külső fal szélességét is hozzászámítva több méter mélységű bejárat pillérei lehettek.

Mindazon építmények, falak, amelyeket az alaprajzon látunk, a falkapcsolódások tanúsága szerint nem egyszerre épültek a burgussal, hanem igen rövid időközben *ahhoz* épültek. Ahogy jobbra és balra távolodunk a burgustól, úgy mindig hevenyészettebb azoknak építési módja. Az erőd közepéről kétfelé a Duna folyásával egy irányban kinyúló 2 m széles szárnyfalak már nincsenek kívülről quaderekkel borítva.

még érdekesebbé teszik a szárnyfalak végén jelentkező még silányabb kivitelű, gyengén alapozott keskeny falú, négy-szögű kisebb építmények, valójában oldal- vagy szárnytornyok. Meglehetősen hiányos, kiszedett alapfalakkal kerültek napfényre; alakjukat, kiszedett falaik helyét azonban metszet-módszerünkkel a legtöbb esetben pontosan megállapíthattuk. Hogy tornyok voltak, azt a nyugati tornyocska közepén in situ megmaradt orsókö is igazolja, amelybe illesztett gerenda csakis egy a magasba vezető csigalépcső tartására szolgálhatott. E nyugati

112. KÉP.

A tulajdonképpeni erőd rendes, úgy látszik, nyugodtabb légkörben történt megépítésére nézve jellemző, hogy a Duna felőli, tehát áradásnak kitett fala számtalan cölöpre épült, amelyek helyei sok esetben a faltömbökben megállapíthatók. A burgus padozatán a tetőről lezuhant s a tűzben össze-vissza görbült vastag ólomlemezeket találtunk. Volt idő, mikor ezen ólmokért folyt itt a dűlás. A padlózat téglái is megmaradtak helyenként, az egyik sarokban pedig, valószínűleg már a középkorban, az itt talált téglákból, kövekből egy kisebb menedék épült be a még mindig tekintélyes romokba.

Az erőd sajátos alaprajzát (112. kép)

torony közelében levő külső kemény felszín egyébként azt bizonyítja, hogy később ezen tornyon, vagy tornyokon keresztül volt az erődnek kapcsolata, kijárata a bárbar terület felé. Így lesz érthető a szárnyfalakkal való kapcsolat is. A toronyból, vagy tornyokból kellő magasságban ugyanis a magas szárnyfalaknak, mellvédekkel ellátott tetején lehetett csak bejutni a tulajdonképpeni burgusba. Így lett az egész konstrukció egy egységes védelmi és megfigyelő erőddé. Hogy ez a könnyebb megközelíthetőség miatt veszélyesebb oldaltornyos szerkezet nem vált be s azt már maguk a rómaiak megszüntették, arra nézve döntő bizonyíté-

kunk van abban a tényben, hogy a szárnyfalak végén a többivel összefüggő humuszréteg egészen mélyen jelentkezett. A falakat egészen az alapig e helyeken már maguk a rómaiak bontották le, mert a humusz alatt semmiféle törmelék nem volt látható, ami későbbi kőszedés esetén mindenkor nagy mennyiségben jelentkezik. Ami az erődben s az a körül lefolyt, — a leletek, az érmek tanúsága szerint is — aránylag igen rövid időre korlátozható életet illeti, magában a főépületben mindössze két közvetlen egymásalatti padlószintet lehetett az elpusztulásnak a lezúduló tetőcserepekkel borított vastag égett rétege alatt megállapítani. Az észak-nyugati sarokban két *élelemverem*, kissé távolabb a kézi *malom* maradványai kerültek napfényre. A délnyugati sarokban viszont megtaláltuk az ellenséges területen épült erőd szempontjából különös fontossággal bíró *kutat*. Az eredetileg 3 m átmérővel kiásott mély gödör alsó, a vízzel érintkező része négyszögben nagyméretű, ma már részben kinyomódott római téglakkal volt kirakva, míg feljebb fakerettel bírt. A jövőre sikerült a kutat az elpusztult fakeret helyén vasbetonkerettel megmenteni. Ugyancsak átmeneti használatról tanúskodnak az erőd északi udvaraiiban talált, igen sebtiben megépített *sírok* is, legtöbbszörre szegényes, melléklet nélküli, IV. századi téglasírok.

A teljesen feltárt erődöt sikerült még az ősz folyamán az időjárás, a fagy pusztítása ellen helyenkénti felfalazással és védő betonréteg alkalmazásával restaurálni s a látogatók számára hozzáférhetővé tenni.

Tekintettel arra, hogy a nógrádverőcei erőddel szemben a túlsó oldalon, a szentendrei szigeten is van egy kisebbszerű, az építkezés módját tekintve vele egy konstrukciójú és korú *örtorony*,¹ kezdettől

fogva feltételezhető volt, hogy itt átmenetileg *hídnak* is kellett lennie. A hagyomány ezt számon is tartotta,² de biztos adatunk mindeddig erre nem volt. A halászház s a folyammérnökség a parttól kb. 40 m-re egy hajóroncsot állapítottak meg a mederben. Ed. Brown is említi már a *«hajdani hidat»* a XVII. században.³ Kutatásunk most erre vonatkozólag is kézzelfogható adatot szolgáltatott. 1934. nov.

113. KÉP.

² A *Vasárnapi Ujság* ismeretlen cikkírója Verőcéről értekezvén mondja, hogy «egy hajdani kőhídnak maradványai nemcsak ezen, de a túlsó részen is tisztán láthatók, sőt nevezetes apály alkalmával az alapkövek a Duna medrében is fellelhetők; ezen hidat a hagyomány római műnek állítja, ...» (1862, 295.)

³ Szintén «kőhidat» említi: Account of sereval travels in Hungaria ... London, 1673. c. munkájában. (Lásd: Szamota István, Régi utazások Magyarországon ..., Budapest, 1891, 328.) Az ismertetlen visszatérő tévedés onnan van, hogy magának a ma már ismert erődnek romjait nézték a híd maradványainak.

¹ Szintén hatalmas szélességű falai részben a parton szabadon vannak, részben pedig a vízben meglátszanak. Feltárását a sziget csúcsán, a kis-oroszi-i Kápolna-dombon levő örtoronnyal egyetemben a Műemlékek Országos Bizottsága az 1935. évi munkálatok során vette tervbe.

3-án alacsony vízállás mellett a keleti oldaltorony irányában, attól a víz felé alig 30 m-re sikerült a parti hídpillér több sorban, 7 m szélességben levert és Hollendonner Ferenc professzor szíves meghatározása szerint tölgyfából faragott cölöpeit megtalálnunk. (113. kép.) A vashegymentes cölöpök egyenetlen leverése seb-tiben készült munkára, egy parti pillérzettel ellátott hajóhíd összeállítására vall. Ezzel a nagyfontosságú lelettel kapcsolatban Alföldi András professor Ammianus Marcellinus egy helyére volt szíves figyelmemet felhívni, ahol (XXX, 5) Valentinianusnak a quadok elleni Kr. u. 375. évi hadjáratával kapcsolatban a következőket olvassuk:

«Praemisso igitur Merobaude cum militari peditum manu quam regebat, ad vastandos cremandosque barbaricos pagos, comite adiuncto Sebastiano, Valentinianus Acincum prope castra commovit: navigiisque ad repentinum casum coniunctis et contabulato celeri studio ponte, per partem aliam transiit in Quados, speculantes quidem ex disruptis montibus eius adventum, quo plerique ancipites incertique accidentium cum suis caritatibus secesserunt: sed stupore defixos, cum in regionibus suis, contra quam opinabantur, augusta cernerent signa.»

Íme, a hirtelen összetákolts híd (*contabulato celeri studio ponte*) maradványa, íme a hegyek, amelyekről jelentésünk elején szólottunk; a menekülő quadok észak felé tartó útját fedező hegyek gerincén kell elképzelnünk a megrémült *quadi speculantes*-t. A Duna balpartján, ahol oly kevés római emléket ismerünk Aquincum közelében, sem helyben: így a pesti piarista-telki castellum, sem pedig a Rákospatak torkolatánál fekvő burgus mögött, sem pedig Aquincumtól északra vagy délre (így a dunakeszii erőd mögött sem) ilyen közelségben, mint Nógrádverőcén hegyeket nem találunk s így Ammianus leírása csak erre a helyre vonatkozhat. A

most meglelt hídcölöpcsoport, egy többsorból álló szabályos négyzet, egy hajóhídnak (*navigiisque ad repentinum casum coniunctis*) partmenti rögzítő pillérzetét alkotta. Hasonló szerkezetnek kellett lennie természetesen a túlsó parton is, ahol a meglevő burgus-romoktól hasonló távolságra a Dunában egy újabb képződésű zátony-sziget van. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az innen nyugat felé állandóan növekedő sziget keletkezését a hídpillérzet által nyújtotta akadályban keressük. A hajókból összeállított hídszerkezetre vall egyébként még az 1934. december hó 1-én történt megállapításunk, amikor is a nyugati oldaltorony irányában a Dunaparton ismét hat facölöpöt fedez-

114. KÉP.

tünk fel a csekély vízben. Tekintettel a Duna folyásának nyugat-keleti irányára, ezen pár cölöpben a hajóhíd középrészait kifeszítő kötelek megerősítő parti cölökeit kell látnunk.

Az ásatás folyamán a magasabb rétegekben lelt XVIII. századi leletektől kezdve egészen a bronzkori leletekig sok emlék került felszínre, amelyek feldolgozása még folyamatban van. Az építmények szempontjából nagy figyelmet érdemel a felszínre került sokszáz téglabélyeg: valamennyi a valentinianusi erődépítés idejéből. A hadászati jellegű leletek, fegyverek, csatok stb. mellett a mindennapi élet használati tárgyai is szép számmal szerepelnek. Megemlítést érdemel máris egy filigrándíszes aranycsüngő,

egy bronzmécses és egy kettős fejfelvétel bronz-mérlegsúly (114. kép). A burgusban lelt nyers, megmunkálatlan borostyánkődarabok azt mutatják, hogy az előre-tolt erőd az észak felé induló utak ezen gócpontjában egyszersmind az északról jövő borostyánkőkereskedelem árubeváltó helye is lehetett. Az újabbkori leletek közül kiemelkedik egy a burgus romjait borító földrétegbe (cserépedényben) elrejtett XVI. századi éremlelet ezret meghaladó magyar ezüstdenárral és különféle veretű ezüst tallérokkal.

Az ásatás és kutatás munkájában Galus Sándor dr. és Radnóti Aladár archeológusok, valamint Méri István konzervátor fáradoztak igen elismerésemeltoan. Az emlékek s az ásatás eredményeinek részletes ismertetése a Műemlékek Országos Bizottsága kiadványsorozatában történik.

Paulovics István.

A régi Makedonok nemzetisége.

A Szellemi Együttműködés Szövetségének Magyar Egyesületének meghívására 1934. máj. 14-én tartott előadás kivonata.

A legújabb kutatások számos nyelvészeti és archaeológiai bizonyítékot találtak arra, hogy nemcsak a dórok makedóniai eredetűek, mint azt már Herodotosból tudjuk, hanem a többi görög törzsek is. A mai Hellas területén az első árja-görög nép az iónok voltak. (Kr. e. 2000 k.) Jellegetes cserépedényeiket (ú. n. minyische Keramik) Makedóniától a Peloponneszig megtaláljuk. A következő hullám az 1600—1500 körül bevándorló achaioké. Önük fejlődik ki tengerentúlról jövő krétai hatás alatt az előbbi vázátípusból az ú. n. mykeni edények típusa. Északi eredetüket bizonyítja kultúrájuk számos északra utaló eleme (megaron típus) és legfőképp a trebenische-i Kr. e. 6. századból való sírok. Ezek ugyanis világosan mutatják, mint élt tovább a visszamaradt achaiok kultúrája, menten a krétai hatástól. Az achaiokról ma már biztosan tud-

juk, hogy görögnyelvűek voltak. A már Homerosnál is előforduló makedóniai görög városnevek viszont görög településekre utalnak, tehát a vándorlók egyes csoportjainak ott vissza kellett maradniuk. Áll ez bizonyára a későbbi dór és a velük jövő északnyugati görög törzsekre is. Ezek a visszamaradottak a tengeri forgalomtól és déli testvéreiktől elvágvá külön állami és kultúréletet éltek. A déli, őslakókkal keveredett görögök *Μακεδνοί*, *Μακεδόνες* azaz «nagyak, karcsúnak» nevezték őket, mivel, úgy látszik, árja faji sajátosságait tisztán megőrizték. Makedónia volt tehát az első görög település és görögségét továbbra is megőrizte. Lakói mégsem számítottak helléneknek, mivel II. Fülöp koráig nem voltak tagjai a thermopylae-i amphiktyoniának. Ebből az is következik, hogy görögül beszéltek, bár írásait, melyek ezt pozitíve, közvetlenül bizonyíthatnák, úgy látszik, nem vésték maradandó márványba, mint déli testvéreik.

Különösnek látszott azonban, hogy a makedóniai görögöknél hiányoztak azok az erősségek, melyekkel déli testvéreik már régóta védték államaik függetlenségét. Keramopullos újabb kutatásai Nyugat-Makedóniában megdöntötték ezt a hiedelmet. Egész kis területet átkutatva nehezen megközelíthető hegyeken rengeteg olyan erődítés nyomait sikerült felfedezni, melyek a síkságon, védtelen falvakban lakó népnek menedékkül szolgálhattak és egyúttal a fontos stratégiai pontokat, utakat, hágókat őrizték. Szép példája ennek a mai Selitsa és Siatista körül, az egykori Elinaia fejedelemség területén a Haliakmon termékeny fensíkját körülvevő erődítéslánc. Az erősségek elhelyezéséből kitűnik, hogy olyan időkből származnak, midőn minden kis állam az összes szomszédjai ellen védekezett, tehát a makedón államszövetségnek Orestis hegemóniája alatt való megalakítása Kr. e. 700 körül terminus ante quem.

Ez éppen az utolsó dór vándorlások kora. Bizonyítható azonban, hogy ezek a makedóniai maradványok még régebbiek és

bennük a görögség ősi településformáját ismerhetjük fel. Ugyanis ugyanezt a típust megtaláljuk a déli görögöknél is, nemcsak a dóroknál (Akrokorinthos, argosi és thessaliai Larissa), hanem a krétai hatás alá nem került achaioknál is (Lykosura, Ithome). A makedóniai maradványok, melyeknek mai állapota ugyancsak igen régi voltuk mellett szól, ezen különös típus időrendben is első példái tehát és bizonyítékai a görögség makedóniai származásának, a makedónok és görögök vérrokonságának.

Prof. Dr. Anton D. Keramopullos.

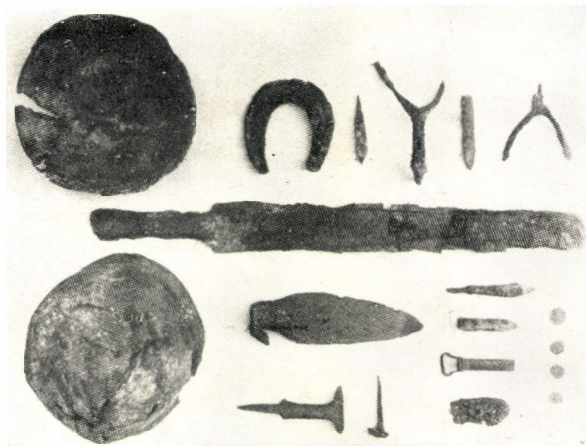
Solymár-vár újabb ásatási eredményei.

Az Archaeologiai Értesítő 1932—33. évi kötetében röviden vázoltam Solymár-vár ásatási emlékeit. Ez alkalommal kiegészítésként mutatom be a 115. képet, mely a vár főépületének, a palotának újabban napvilágra került festői romjait tünteti fel. Ez az épületrész a várhegy középpontját foglalja el, s mintegy 130 m²

115. KÉP.

Solymár-vár főépülete (palota).

116. KÉP.

Hadiemlékek Solymár-várából.

terjedelmű, nagyjából négy helyiségre tagozódó téglalaapszerű épülettömb, mely véleményem szerint a XV. század elején épülhetett. Keleti oldalát késő gótikus bejárat, nyugati oldalát pedig egy csonka, égnék meredő boltív zárja be. A belső falon egy szelelő nyílás és egy ablakszerű bevágás vehető ki. Általában a helyiségek szűkek, keskenyek és aránytalanul kicsinyek. Belső méretük szerint 6×1,70 m és 6×5 m nagyságúak. A falak anyaga kidolgozatlan kő, téglafőként a boltívben fordul elő; vakolásuk durva és érdes a mészszeccsétől. A boltív alatt egy hatalmas kapuzat darabokra tört kereteit találtuk meg. A várat ért katasztrófa következtében annyira szertehullottak a csúcsívesen hasított faragott kőrészletek, hogy a második bejárat helyét megállapítani alig lehet. A földtakaró, mely a falakat befödte, jól konzervált mindent. A leomlott faltömegek és a meszes rétegek sok emléket őriztek meg számunkra.

Ezekből a 116. képen mutatok be néhány hadiemléket: rézüst és réztál a XV. századból; elrozsdásodott szablya, fölötte patkó, nyílcsúcs, gótikus sarkantyú (XIV—XV. sz.), a szablya alatt vadaszlándzsa, tábori kovácsüllő, laposfejű

szeg, köpüs és tömör nyílcsúcs, egy tarsolytartó-függesztő, szép csúcsíves, geometrikus zeg-zugos díszítéssel, egyelőre — páratlanul áll; vetekedik vele a gótikus szíjvég, mely rézlemezből készült és rajta lándzsát tartó alak van. Egyesek Sámsont vélik benne felfedezni, amint botjára támaszkodva áll; körülötte stilizált levelek és levélcsomók. A kép oldalán pénzek I. Ulászló idejéből.

A leomlott falak alatt korai reneszánsz faragott kő és párkánytöredékek találhatók. Legutóbb egy gót stílusú lövőrésszerű kerület napfényre, mely környilással, résszel és mesterjeggyel van ellátva, egy darabból faragott gondos munka. Kerámiai anyagunk is szaporodott néhány korai és késői középkori darabbal. Szépek a grafitos kályhacsempék, kötéldíszes és hengeres tagú kidolgozásukkal, valamint a zöldmázzal ellátott csempék gótikus ornamentei.

Őskori kutatásaink ez évben szüneteltek, mert a fősúlyt a várfalak szabaddá tételére és egyes épületrészek alaposabb kiásatására fordítottuk. Annait azonban mégis megállapítottunk, hogy bronzkori emlékeink egyrésze az aunsetitzi kultúrának tipikus képviselői. Uránknál pedig három fejlődési fokozatot sikerült tisztáznunk.

Solymár.

Dr. Valkó Arisztid.

A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. II.

Multévi cikkünkben ismertetett kastélytól észak felé mintegy 150 méterre egy templom romjaira is akadunk. Ezt is teljesen kiástuk.

Alaprajzát a 117. képen mutatjuk be. Ebből láthatjuk, hogy a templom beosztása és elrendezése a jellegzetes magyar falusi templomé.

Magva a hosszúkás négyszögalakú hajó és a diadalívvá hozzácsatlakozó félkörű záródású szentély. Ez az Árpádházi királyok idején épült. Erről a templom, he-

lyesebben a szentély alakján kívül a talált cseréptöredékek egy része is tanúskodik. A templom bejárata nem a nyugati, hanem a déli oldalán volt, közel a nyugati sarkához.

Ezt a templomot a XV. század második felében vagy a XVI. sz. elején egy újabb, tompa félhatszöggel záródó szentéllyel, északi oldalán egy nagyobb és egy kisebb helyiségből álló sekrestyével, végül a délnyugati sarkán, a bejáratnál egy toronnyal egészítették ki. Ezt bizonyítják a habarcsvizsgálat eredménye és az építkezés különváló volta is. Ez a kiegészítés valószínűleg II. Ulászló idejében történt.

A templom és melléke nyilván a közeli Nyék község temetkező helyéül szolgált. Bizonyítékunk van azonban arra is, hogy ez a hely már a régi, Árpádkori templom fölépítése előtt is temetkezésül szolgált. A templom hajójának északnyugati sarkában ugyanis leásattunk az alapig és ott az alapfal alól kikandikáló medencecsontra és két bordacsontra akadunk.

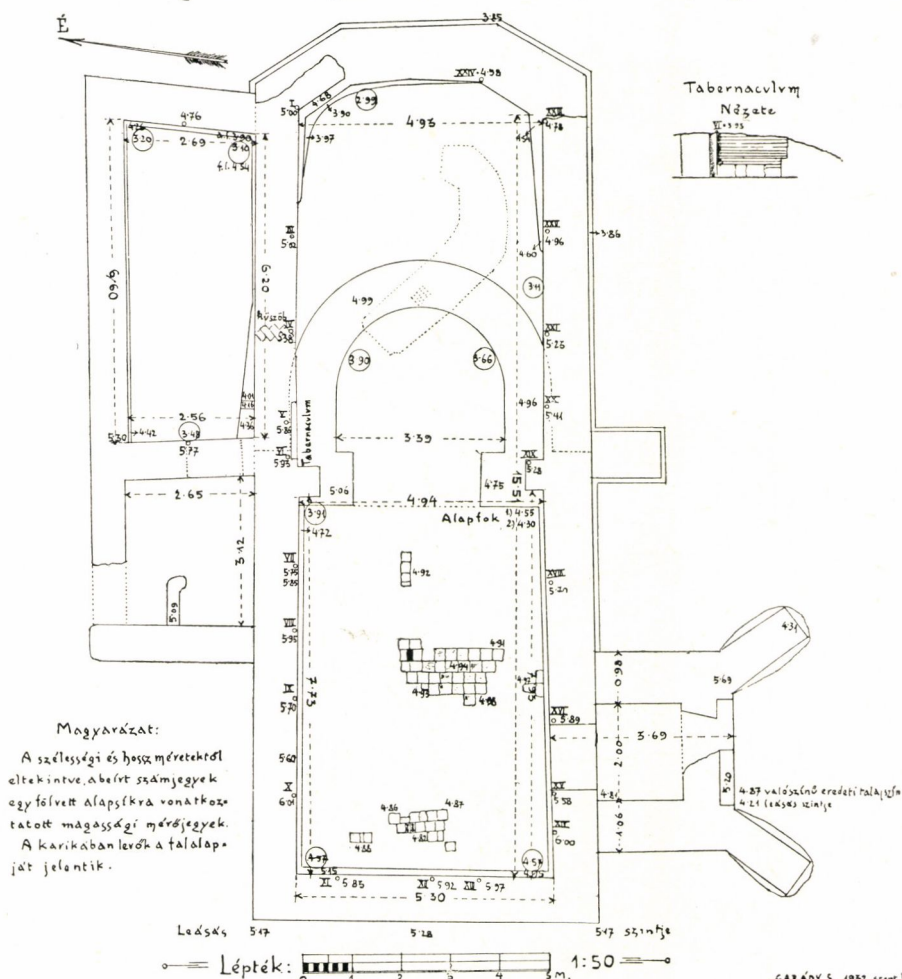
A templomnak nemcsak a hajója, hanem régi és új szentélye, valamint a nagyobbik sekrestye is telve volt holttetemek maradványaival. Ezek egyrésze még teljes, vagy csak kevésbé hiányos volt, de nagy tömegét a maradványoknak már össze-vissza hanyva találtuk meg. Mégpedig találtunk ép vagy többé-kevésbé ép tetem mellett és alatt is széjjelhányt csontokra és koponyákra. Ez annak a jele, hogy a tetemeket nemcsak a templom elpusztulása után, amely valószínűleg a török hódoltság alatt következett be, hanem akkor is megbolygatták, mikor a régebbi tetemek fölé újabbakat temettek. Talán helycsinálás, talán kifosztás eredménye ez a megbolygatás, vagy mind a kettő.

Nem is lehet ezen csodálkozni. Az egymástól többé-kevésbé eltérő magassági szintben eltemetett holttetemeket öt csoportba, helyesebben emeletbe oszthatjuk. Ezek az emeletek alig 22—25 cm magasságban következnek egymásra. A legalsó sor alighanem a templom építése

előtti időből való. A legfelső sor szintje alig félméternyire volt a padozat színe alatt. Ez semmiesetre sem egyeztethető össze a mai egészségügyi követelmények-

és csekélyértékű a lelet és hogy a leletek hovatartozása csak egyes esetekben volt kétségtelenül megállapítható. De valószínű az is, hogy az idetemetkezők, kevés

— A Hidegkúti út 48sz. telken föltárt templom alaprajza —

117. KÉP.

kel. Hajdanában azonban másképp gondolkodtak az emberek és ügylészük, nagy volt a helyszűke.

Részben a sokszoros megbolygatás és kifosztás eredménye, hogy aránylag kevés

kivétellel, nem lehettek túlságos jómódúban.

A faragott kőanyagban alig 3—4 darab van, amely kétségtelenül a templomból eredő. Ezek között említésre méltó két

késői csúcsíves boltozati borda. Az itt talált renaissance stílusú faragott kőtöredékeket részben nyilván a kastély romjaiból hurcolták ide. Erre egy kétségtelen bizonyítékunk is van.

A többi lelet között különösen említésre méltó a 118. képen látható román ízlésű ezüstözött bronz misekönyvsarok. Rajta stilizált növényi díszek között két

gyűrűket és ruhakapcsokat, elég sok cserépedénytöredéket, dárda és nyílhegyet, épületvasalást, végül állati csontokat is.

A cserépedénytöredékek közül egy-néhánynak fényképét a 119. képen bemutatjuk. Azok legnagyobb része Árpád-kori, sőt a hullámvonalasak között vannak darabok, amelyek népvándorlaskoriak is lehetnének. Egyéb okok is a mellett

118. KÉP.

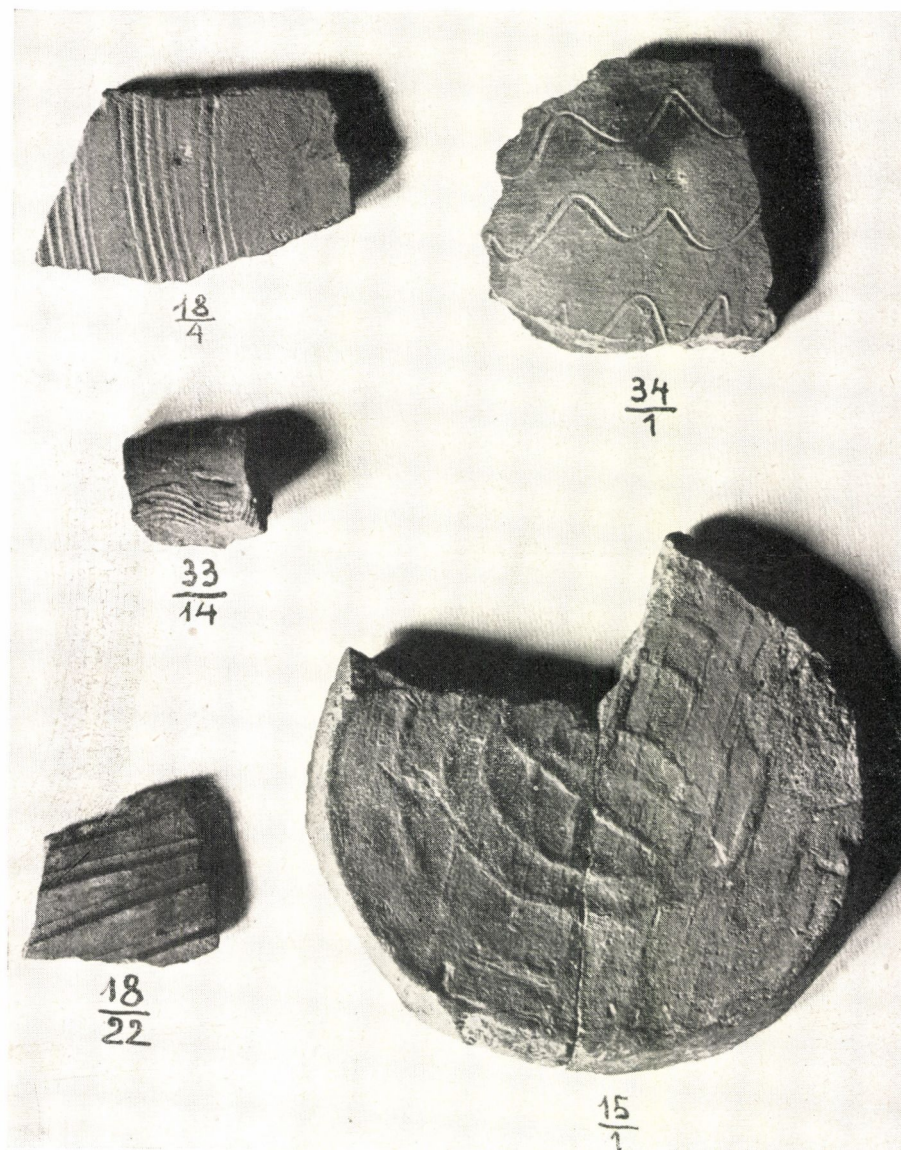
egymással szembenálló páva látható, amint csőrükben közösen egy keresztet tartanak. Hozzá közel hasonlót a legutóbbi egri ásatásoknál találtak.¹ A másik gótikus stílusú bronz könyvsarok a XIV. századból. Találtunk továbbá egy ugyancsak gótikus ízlésű bronzfeszületet, olvasónak gyöngyszemét, halántékgyűrűt, újra való réz-

szólanak, hogy e hely már akkor is lakott volt.

Van ú. n. fenékbélyeges cserépedénydarab is. Mindezekre itt most részletebben nem terjeszkedhetünk ki.

Különösen említésre méltó még két domborműves padlóburkolólap barnára égetett agyagból. Nagyon kezdetleges munka és a használattól erősen lekopott. Fent négyszögű mélyedésekkel díszített

¹ Ifj. Csemegi József műépítész úr közlése.

119. KÉP.

keretrész látható rajta, amely oldalt egyszerű vonalba megy át. Baldachinnak is gondolható. Ebben a keretben egy madár látható, csőrében gallyal, feje fölött talán csillagokkal és a jobboldalon három

törrel átvert szívvel. Alatta emberalak, feje körül alighanem aureolával, balján kereszttel. A fej közelében itt is csillagok láthatók. Az egész ábrázolás a burkolólemezen kétszer ismétlődik.

A másik lemez még különösebb. Sajnos, nem is egészen féldarab. Keresztalakú, egyszerű vonalas keretben, zegzugos irányt követő zsinór vagy indadisz között, egy felkunkorodó farkú állat hátsó fele mutatkozik a két hátsó lábával együtt, hasa alatt egy négyszögű elmosódott jellel. Egyelőre e lapokat nem tudjuk hová besorozni.

A templom területén még tovább is lehetne folytatni az ásatást és kutatást. Ezzel mindenesetre gyarapítanók eddigi, több tekintetben még hézagossá ismertek. Ezt azonban nem lehetne megtenni a templomrom még fennálló falainak veszélyeztetése nélkül. Mindenesetre megfontolandó, mi ér többet? A régmúlt idők kegyeleti emlékének látható jelenként a templom romjainak további fenntartása, vagy a tudás vágyának további kielégítése. Annyi bizonyos, ha fenn akarjuk továbbra is tartani e romokat, ez megfelelő tatarozással, részben befedéssel, tehát költséggel is van egybekötve. Azt sem tudjuk, hajlandó lenne-e a telek tulajdonosa e romokat fenntartani, mert a kastélyromtól annyira távol esik, hogy erre a feladatra a Székesfőváros nem vállalkozhatik.

Végezetül nem mulaszthatjuk el e helyütt is hangsúlyozni, hogy a Székesfőváros, a mai nehéz időkben különösen elismerésreméltó hazafias áldozatkészséggel és megértéssel a múlt emlékei iránt, lehetővé tette e romok feltárását, sőt a kastély területét a tulajdonosoktól meg is szerezte, a kastély kényesebb részeit pedig az időjárás szeszélyeitől megóvó ideiglenes tetőzettel látta el. Tudomásunk szerint szándéka a Székesfővárosnak a kastély romjait a pusztulástól megóvó végleges köntösbe öltöztetni és mellé a leleteket magában foglaló kis múzeumot emelni.

Garády Sándor.

PÓTLÁSOK

az «*Evagationes spiritus*» c. cikkhez.

(Arch. Ért. XLVI., 1934., 121. kk. old.).

Az egyik oldalán allegorikus nőalakot, a másik oldalán Krisztust az Olajfák-hegyén ábrázoló oltárszárny ismertetése közben a 124. oldal 2. jegyzetében rámutattam arra a körülményre, hogy e darabnak a Höfel-gyűjteményből származását az osztrák kutatás ismerte fel. Ugyanezt kell pótlólag a Kalászos Madonnára és az Apostolvértanúságokra nézve is megállapítani. Ezek a még nem közölt eredmények közvetve jutottak tudomásomra, s ugyanakkor utalás történt az azonosítás alapjául szolgáló Höfel-féle árverési katalógusra. Amint most Dr. Otto Benesch úr, Bécs, közli velem, az Apostolvértanúságok azonosítása Dr. Karl Oettinger, Bécs, érdeme, míg a fentemlített két esztergomi festményt ez ösztönadás nyomán Dr. Benesch azonosította.

A cikk megírásakor már ismeretes volt előttem, hogy az általam korábban («*Gazette des Beaux-Arts*» 1932, II, p. 136) az osztrák alpesi tartományok egyik festőiskolájából származtatott Kalászos Madonnát Dr. Benesch a Halleini mesternek, vagyis a salzburgi iskolának tulajdonítja.

Az ájtatosan imádkozó ember és a szórakozottan imádkozó ember ikonográfiai tárgyához megjegyzem, hogy eddig ismert legkorábbi ábrázolása a római Biblioteca Casanatense 1404. sz. kódexében maradt fenn. A XV. század elejének ezt a becses allegóriagyűjteményét Fritz Saxl találta meg és a *Festschrift für Julius Schlosser* c. kiadványban, Wien 1927, ismertette (v. ö. 115., 117. old.).

1934., november 18.

Pigler Andor.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

VALENTIN KUZSINSZKY: **Aquincum. Ausgrabungen und Funde.** Führer mit einer topographischen und geschichtlichen Einleitung. Herausgegeben von der Hauptstadt Budapest, 1934. 234 Seiten mit 2 Lageplänen und 150 Abbildungen.

Csak az Archaeológiai Értesítő tavaly megjelent kötetében mutatta be Láng Nándor a pannoniai régészet mesterének, Kuzsinszky Bálintnak a Budapest Régiségei XI. köteteként megjelent «A gázgyári római fazekastelep Aquincumban» című alapvető nagy művét, valamint az aquincumi vezető 7. bővített és átdolgozott kiadását, — s nekünk már ismét Kuzsinszky egy újabb, igen jelentős és fontos könyvéről kell beszámolnunk. Ötödik kiadásban jelent meg Aquincum német nyelvű «Führer»-je, s az 1924-ben megjelent 4. kiadáshoz képest terjedelmére nézve ötszörösére dagadt, jelentőségében ellenben még sokkal jobban nőtt. Végre adni tudunk a külföldi érdeklődők kezébe egy tudományos felkészültséggel megírt, a tudós kutató pontosságával magyarázó és Aquincum helyrajzára, történetére és kiállított leleteire teljes felvilágosítást nyújtó kalauzt, mely — és ez a mi nagy örömünk e könyvvel kapcsolatban — mindenképpen kiállja a versenyt a külföld legmodernebb tudományos apparátussal szerkesztett hasonló vezetőivel.

Minden római régészettel foglalkozó előtt ismeretesek azok a nagy gonddalzerkesztett vezetők, melyeket az Osztrák Archaeológiai Intézet bocsátott ki legnevesebb szakembereinek közreműködésével azokról a római lelőhelyekről és múzeumokról, ahol az Intézet ásátásokat, ku-

tatásokat folytatott s ahol az ezekből nyert leletanyagot elhelyezték. Carnuntum, Poetovio, Pola, Teurnia, Klagenfurt, Iuvavum és Ephesos megismerését lényegesen elősegítették és megkönnyítették ezek a jól kezelhető, könnyen áttekinthető és a nem szakemberre nézve is élvezetesen megírt kötetek, amelyekről Kuzsinszky a mintát vette úgy munkájának külalakjához, mint belső, tartalmi beosztásához.

A mű első fejezete, 30 lap, a «Zur Topographie und Geschichte Aquincums» címet viseli, s benne a tudós szerző rövid tájékoztatást nyújt Aquincum történetére, a város topográfiájára, mely a szokásos: katona- és civil városra való kettéosztottságot mutatja. Különösen bőven foglalkozik a katona-város helyrajzáinak meghatározható adataival, közöttük a Flóriántéri «hypocaustum»-mal és az újabban feltárt «cella trichorá»-val, míg a polgárvárosnak e fejezetben csak azokkal a napvilágra hozott emlékeivel foglalkozik, melyek «in situ» immár nem láthatók. Ugyancsak e fejezetben talál helyet Contraaquincum sokat vitatott kérdése is, s míg eddig általánosságban a Rákospatak körül előkerült romokban látták ez erődítmény maradványait, addig ma már inkább az Erzsébethíd körül lelt és felásott erődítmény romjaiban gyanítják ennek a késő római időkben oly fontos szerepet játszott helynek maradványait. A fejezet többi lapján a pannoniai helytartósági városban folyt egykori élet népszerűen írt, de az adatok tömegével illusztrált rajza talál helyet.

A II. fejezet a papföldi ásátások in situ őrzött maradványait magyarázza színesen

és érdekesen. De a legterjedelmesebb III. fejezet, 160 lap, az újonnan kibővített és egészében átrendezett múzeumban felállított leletek ismertetésének és magyarázatának van szentelve.

Ennek viszont legnagyobb részét a múzeumban, a múzeumot körülvevő oszlop-csarnokban és a múzeum közvetlen környékén mintaszerűen felállított kőemlékek alkotják. A «vezető»-nek a fontosságát igen fokozza, hogy ebben a részben a lapidáriumnak sok, eddig még közzé nem tett darabja válik ismeretessé és így felhasználhatóvá a további kutatások számára. Említsük meg közülök a «Deae Syriae et Balti Deae» tiszteletére felállított emléktáblát, mely történeti és városépítészeti vonatkozásai mellett csinos faragásával és ügyes térbeosztásával az aquincumi kőfaragó iskola kiváló alkotása. Nagy érdeklődésre tarthat számot és további vallástörténeti kutatások tárgya lesz az a nagyszerű realizmussal kifaragott mészkőből való bika-szobor, mely a maga nemében Pannonia egyik legszebb állatszobrának tekinthető. A Királyhegy környékén előkerült, Antoninus Piusnak dedikált feliratos kőtábla, a «tabula ansata»-t tartó Victoriákkal és az alattuk kifaragott Pegasusokkal, valamint a Tabánban előkerült Ariadnét és Bacchust satyros és silenos között ábrázoló dombozmű is java kőfaragó munkáknak tekinthetők. Történeti szempontból érdekes M. Lucilius Germanus signifer hatalmas kőtáblája, míg a Cirpi-ből (Dunabogdány) származó Ael. Quintus Probatius síremléke (S. 192., Abb. 141.) felépítésében és kivitelében két nemzeti múzeumi sírtáblánkkal tart közeli rokonságot (L. az egyiknek képét többek között A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Abb. 98, a másíknak leírását lásd Hampel: «A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái» 66. lapján), és minthogy ez utóbbi kettő másodlagos felhasználásban került elő Dunapentelén, új bizonyítékot kapunk itt arra, hogy az Intercisában ta-

lált kőemlékeknek az aquincumi kőfaragóműhelyekben kellett, legalább is nagyobb részükben, készülniök.

A kőemlékek ismertetéséhez hasonlóan pontos és kimerítő a múzeum termeiben igen tanulságosan felállított aquincumi kerámiai műhelyek emlékeinek bemutatása is, nemkülönben a kis bronz-szobrocskák és bronz-, vas-, csont-, arany- és ezüsttárgyak leírása és magyarázása, közöttük a ma már európai nevezetességgé vált orgonának tömör és jól megértető ismertetése. Fokozza mindezeknek a leírásoknak használatosságát, hogy a publikált daraboknál rövid irodalmi utalásokat is kapunk, a hasonlóan közzétett kőemlékeknél pedig a C. I. L. megfelelő sorszámaira is hivatkozik a szerző.

Legyen szabad a kötet 124. lapján közölt — Abb. 80. — karakterisztikusan késő antik formájú ezüst kancsóhoz néhány megjegyzést fűzni. A bécsi Kunsthistorisches Museum antik osztálya már régóta birtokában van egy hasonlóan késői formákat mutató ezüst kancsónak, melyen még a régi aranyozás nyomai is láthatók. (Kiállítva a gyűjtemény XIV. termének III. szekrényében 40. szám alatt.) A leltárban erre vonatkozólag (Inventar d. toreutischen Arbeiten 765. tétel) ez olvasható: «Gefunden vor cca 25 Jahren (a bejegyzés az 1891-1893. évekből származik) in Altofen bei Uferbauten. Tausch mit Fr. Gabrielle Schröll (100 Fl.); von Regierungsrat R. Kenner erworben.» Ez a bejegyzés keleti eredetűnek, esetleg törököknek mondja a kancsót, mely mellett azonban későbbi és más kéztől való írást mondja: «Ist spätantik (Kulturkreis a. d. Pontus)». Úgy látszik tehát, hogy a bécsi kancsó az aquincumival egy helyről származik; lehet, hogy egy leletnek voltak eredetileg a részei. Mindenesetre érdekes volna a leletfeljegyzéseket a két darabnál, ha vannak az aquincuminál ilyenek, összevetni, s a darabokat is alaposan összehasonlítani.

A kalauzt Óbuda római kori helyrajzát feltűntető térképnek ismertetése és ma-

gyarázata, valamint a képek jegyzéke zárja. A kötet kiállítása rendkívül gondos és a Franklin-Társulat nyomdájának lelkiismeretes munkája.

Kuzsinszky Bálint e kötet kiadásával fontos szolgálatot tett a magyar régészetnek. S tette ezt 70 éves korában, alkotóerejének teljességében és szellemének csodálatraméltó frissességével. Szébb ajándékot nem adhatott volna a VII. évtized betöltésének emlékére, mint ezt a népszerűnek szánt, de éppen idegen-nyelvűségénél fogva reprezentatív szerepre hivatott tökéletes «Kalauz»-t, mely szerzőjének Aquincum maradványainak feltárására és emlékeinek összegyűjtésére és magyarázatára fordított közel ötven esztendő munkájának kitűnő összegezése.

Oroszlán Zoltán.

NAGY LAJOS: **Az aquincumi orgona.** Budapest, 1934. Az Aquincumi Múzeum kiadványa, II. 8°, 144 l. 97 kép.

Az aquincumi múzeum anyagának 1931. évi gyarapodása között a legjelentősebb volt az az orgonamaradvány, amely a hazai kutatások körét messze túlhaladva, a nemzetközi tudományban is igen nagyjelentőségű helyet foglal el. Írott források és többkevesebb hűséggel visszaadott ábrázolások mellett ugyanis ez az első olyan orgonalelet, amelyből az antik orgona szerkezetére, technikai kivitelére, működésére vonatkozólag biztos útmutatást nyerünk. Éppen ezért a legnagyobb örömmel kell fogadnunk N. minden ízében alapos és gondos, minden vonatkozásra, kapcsolatra kiterjeszkedő, biztos kritikával dolgozó munkáját, amellyel az antik orgonával foglalkozó összes további kutatások számára alapvető jelentőségű és általában is mintaszerű publikációt adott a tudományos világnak.

A Kr. u. 228-ban, a collegium centonariorum számára készített orgonának a felső része, a szélszekrénytől fölfelé maradt meg, főleg a bronzalkatrészek (a szélszekrényt bevonó bronzlemezek, a szél-

csatornák, regisztercsúszkák, az ú. n. tabula summa s a sípok részei), míg a fa- és bőrrészeket a bronzot is megtámadó tűzvész elpusztította. Világos, jól szemléltető leírás tájékoztat számos áttekinthető rajz (Kalmár János munkája) kíséretében az orgona működéséről. Ma már nem állapítható meg pontosan, hogy az orgona víziorgona, vagy ú. n. légfújtató, pneumatikus orgona volt-e, mert erre nézve a maradványok nem szolgálnak kellő útbaigazítással. Az ókor u. is kétfajta orgonatípust ismer. Az egyik, amelyről Heron és fejlettebb alakjában Vitruvius tájékoztat, az alexandriai Ktesibiosz találmánya, a víziorgona (ὕδραυλις), lényegében és helyes meghatározással víznyomással tömített légszivattyús orgona; ez a típus szerepel leggyakrabban világosan felismerhetően az ábrázolások nagy részén is. A másik a légfújtató orgona, mely a víztartályt és a légszivattyút fölöslegessé teszi s szerkezetében egyenletesebb működésre képes. Használatára vonatkozólag csak néhány gyér irodalmi adatra s a konstantinápolyi obeliszk reliefsjeire vagyunk utalva. Az orgona antik ábrázolásait időrendben felsorakoztató fejezet mellett legfontosabb és záró fejezet az, amely az orgona helyét és jelentőségét tárgyalja az antik kultúrában. A syrinxből fejlesztett és gépies úton megszóltatott orgona első kezdetleges alakját, mint érzés nélkül dolgozó gépezetet a nemes görög hagyományok tisztelői elvetették, úgy hogy igazán kedvelt hangszer csak a rómaiaknál lesz, ahol gyors fejlődésnek indul (Vitruvius — aquincumi orgona). Legtöbbször a gladiatorjátékoknál alkalmazzák, de gyakori szórakoztatója a lakomáknak is, sőt még a keresztények is elismeréssel szólnak róla. Az antik kultúrában való szerepét az aucto-
rok följegyzéseiben egész 757-ig nyomon kísérhetjük, további fejlődése már az újabbkori orgona történetébe tartozik.

Ez a rövid ismertetés természetesen csak ízelítőt adhat az aquincumi orgona publikációjában felsorakoztatott irodalmi és képanyag imponáló bőségéről, a szempon-

tok gazdagságáról és sokoldalúságáról. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a német szöveg csupán kivonatos s így éppen a nemzetközi tudományba való maradéktalan beilleszkedés szempontjából, akár egy teljesebb kétnyelvű második, akár önálló német kiadás elkerülhetetlenül szükségesnek látszik, amire a Főváros áldozatkészsége, amely már ebben az alakban is igen méltóan állította ki a kötetet, remélhetőleg módot fog találni.

Erdélyi G.

Dr. HEINRICH DRERUP: **Die Datierung der Mumienporträts.** (Studien z. Geschichte u. Kultur des Altertums XIX. köt. I. f.) Gekrönte Preisschrift der Universität Bonn; F. Schöningh, Paderborn, 1933, 66 l. és 20 táblán 31 kép.

Mumiaportréknak nevezik azokat a vászonra vagy fatáblára tempera- vagy viaszfestéssel festett mellképeket, amelyeket az egyiptomi mumiák arca fölé láthatóan szoktak volt a pólyáikba beilleszteni: bizonytalan portréhűséggel, vagy egyenesen a kivágásba készültek a halottról, vagy (eredetileg?) régi fali képmásokból megfelelően adjusztáltattak. Belőlük 10 volt ismeretes, mielőtt 1887-ben Th. Graf, egy bécsi kereskedő, Fayûm ékeleti sarkában körülbelül 300-at vásárolt össze és 93 válogatott darabot — nagy feltűnést keltve — kiállított belőlük. Később (1889, 1911) Flinders Petrie Hawaraban szisztematikus ásatással még 146-ot hozott napfényre úgy, hogy ma — az újabban forgalombakerült Graf-félékkel együtt — mintegy 600 darabról tudunk.

Ezeket a portrékat az első gyűjtemény után hellenisztikus, sőt sokszor egyenesen Ptolemaios-ábrázolásoknak tartották; azóta vitán felül áll, hogy még a legrégebb darabok is csak Augustus-Tiberius koráig mennek fel, a legfiatalabbak pedig a Kr. u. IV. sz. végére valók. Újabban azután — R. Delbruecktól ösztönözve — a fiatal Drerup elérkezettnek láthatta az

időt, hogy az összes ismert darabok összegyűjtéséhez és az eredetük meghatározásához, az egyes darabok datálását lehetővé tevő methodikus elveknek a kidolgozásához is hozzáfogjon. Ennek a nagy tervzetnek előmunkálata az az előttünk fekvő provizórium, amellyel szerző — előre bocsáthatjuk — nemcsak a készülő Corpusban követendő eljárásmodnak adta biztató mutatványát, hanem sikerült a származáskérdésben is figyelemkeltő javaslatokat tennie, nemkülönben a helyes keltezés alapelvét is, mai legjobb tudásunk szerint, rendszeresen felvázolnia.

Kétségtelen, hogy ezek a portrék nemcsak elsősre mutatnak valóban római vonásokat, hanem a ruházat, hajviselet, ékszer és hasonlóak szempontjából közelebből is: ugyanazokkal a jellegzetességekkel vallanak majd a Claudiusok, majd a Flaviusok és Traianus, majd Hadrianus és az Antoninusok, majd a III. század (Caracalla, Gallienos), végül a IV. századi hanyatlás korára, amelyeket a római arcképplasztika, illetőleg a pompeii-i arcképfestészet irodalma (v. ö. Hekler, Görög és római arcképszobrászat, 1913, XXXVI kk.; illetőleg a festészet első korszakára vonatkozóan L. Curtius, Pompeji XI, XII. tábl.) már régebben tipikusan ilyeneknek ismert fel, állapított meg és sokszorosan igazolhatott. Nagyon is érthető tehát, ha szemben ezekkel a feltűnő és tetszetős eredményeket kínáló egyezésekkel, D. nem gondolt az elhanyagolhatóbb maradványokra, hanem arra a tényre figyelt csak, hogy Róma éppen Kr. e. 30-ban okkupálta és árasztotta el veteránaival Fayûmot, a mumiaportréknak klasszikus, szinte kizárólagos lelőhelyét, amikor ott ez a divat kimutathatóan megkezdődött. Amint azt sem írhatjuk nyilván D. terhére, hogyha a modern kutatás általában ma is legfeljebb reménytelen nosztalgiával vágyódhatik olyan ideálisabb-individuálisabb tökéletességre, amelyik nem mindig és okvetlenül tekinti a pupilla festésmódját, a szakáll- vagy hajviseletet és a mellkép formáját csálthatatlan korkriteriumoknak; ame-

lyik nemcsak tudja, hanem le is számíthatja az eleven élet és a művészi önkény mindamaz esetlegességeit, amik adott esetben a korszerű stilizálás vagy az uralkodótól teremtett «divat» elveit keresztezhetnék. Igenis vannak azonban vonások, amelyekén át nézünk, ha végig mereven csak a római művészet kétségkívül jellemző kriteriumainak érvényét akarjuk igazolni; és vannak kétségkívül tények, amiket nem fogunk maradéktalanul a D. (mindenesetre igen szerény formában is felvetett) hipotéziséből megérthetni, abból t. i., hogyha az egyiptomi mumiaportrét egyszerűen úgy nézzük, mint a római sírreliefeknek a veteránusok által az egyiptomi szokásokhoz történt akkomodálását (16. l.). Nem is szólva arról (amire G. Lippold figyelmeztet, *Dtsche Ltzg* 1934, 1323. l.), hogy áthidalhatatlan szakadék van a római köztársaságkori sírreliefeknek tomparealisztikus, többnyire frontális tartású arckifejezése és ezek között «az alexandriai pathosú ábrázolások» között. Bármennyire igaz ugyanis, hogy a mumiaportré római stílusban készült és benne inkább csak a hanyatlás enged rikítóbb keletgörög, vulgáris egyiptomi, kopt stb. vonásokat felülkerekedni, mégis: a portré anyagában elválaszthatatlan magától a mumiatól, eredete szerint kétségkívül Egyiptomhoz van fűzve és művészetileg is helyi kezek, hagyományok hozták létre. Szerzőnk maga is hangsúlyozza (15. l.), hogy okvetlenül legközelebbi rokonságban áll a Hoffmann-féle gyűjteménynek bizonyos, a legkorábbi Ptolemaios-időkből származó halottlepleivel (jóllehet ezek mindenesetre a halott egész alakját ábrázolják) és nem lehetett teljesen független az V. dinasztia óta találkozó gipsz- és festett maszkoktól, illetőleg az arceliefektől és plasztikus mellképektől sem (XXI, XXII. dinasztia). Aminthogy azt is, maga D. is szintén jól tudja (15, 23, 28 l.), hogy részben igen individuális gipszfejek (v. ö. például a Graf-gyűjteményből Heklerné is, i. h. XLVIII. l. reprodukált darabot) és mumiamaszkok a portré mellett

le a IV. sz. végeig, paralleljelenségek gyanánt megmaradtak és kimutathatók. Apriori tehát: a mumiaportrék teljes megértését a római portréművészet kizárólagos szempontjaival, annál kevésbbé tekinthetjük lehetségesnek, minél bizonyosabb, hogy az összes rokonjelenségek nyilván egyiptomi hit szerint hangsúlyozván a halott sértetlenségének és életszerűségének látszatát, a mumiaportrék is szükségkép csak a túlvilági boldogságnak esélyeit iparkodhattak erősíteni és ekként nekik is kellett valami helyi-vallásos koloritot és jelentőséget is tartalmazniok.

Részünkéről ilyennek nézők csakugyan, például (v. ö. D. 13, 17. ll.) a mumiaportré szemeinek állandó, sajátosan komor, mondhatnók mágikus nyitottságát, ami több és más, mint a tipikus, alexandriai tekintet, vagy — az ismert pompeii-i freskóképen — a Publius Paquius Proculus és felesége eleven nagyszemei. Ilyennek a száj következetes, konok zártságát, szemben pl. a Proculus és mások sokszor könnyedén és természetesen mozdult szájával. E szerint a halottnak a mumiaportrékon jellegzetes szájelzárása annak a sajátosan egyiptomi gondolatnak volna makacs vetülete (v. ö. Homerus *Comparatus* IV, E Ph K XL, 73 kk.), amelynek pl. a Chabas-féle Papyrus Magica-ban a száj — rontás ellen való — elbilincseléséről írt varázsnak is kifejezést ad (l. id. *dolg.* 77. l. 1. j.). Viszont a nyitott-merev tekintet végeredményben azzal a «szemmegnyitás» néven ismeretes, nagy, szimpathikus varázsceremoniával függhetne össze, amelyik (sokszor szájfelnitással is a halottat látásra-képessé akarta tenni (l. a fentid. hely és E Ph K XLI, 698. l. kívül l. főleg Budge, *The Book of Opening the Mouth* 2 köt., *passim* és A. Wiedemann, *Der Blutglaube im alten Ägypten*, A f R W 1923/24, 72 kk.), azaz belőle varázssosan ezt az életszimpotát (is) provokálta. Mintha tehát a mumiakép jellegzetes szeme eredetileg az említett csodatevő rituálénak nézne elébe, zárt szája pedig mint a maradéklélek kiröppe-

nésének akadályozója, jelképezné és ige-
nelné megint csak az örök élet-célt.

Ezekről a szerény megjegyzésektől ter-
mészetesen annál távolabb van a preten-
ció vagy a gáncs, minél őszintébb meg-
győződésünk, hogy a mellett az alaposság
mellett, amellyel D. jól megválogatott
anyagát eddig feldolgozta, maga is —
Corpusa nöttével — szükségkép rájött
volna, hogyan és mennyire kell az eddig
hevertetett helyi-vallásos faktort is mobi-
lizálnia. Amint — hisszük — munkaköz-
ben az a biztonságérzése és -érezetése is
csökkenni fog, amely most mintha olykor
feledné, hogy ma még egy «teljes» Corpus
is milyen elenyészően csekély anyagból
tud ítélkezni, azokhoz a mumiahegyekhez
képest amelyeket a XVI—XVIII. szá-
zad mint tömeggyógyiszer elárúsított vagy
a XIX. sz. elégetett és fűtött. Részünkről
— mindent összevéve — a legteljesebb
bizalommal nézünk D. valóban hézagpótló
Corpusa elé és érthető kíváncsisággal vár-
juk tőle, a többi magyarországi közt, külö-
nösen a homályos, de datálási szempont-
ból annál fontosabbaknak látszó B. 189
és még inkább B. 190. számú (=Freuden-
berg M., *Archaeol. Ért.* 1913, 5. és 3.
kép) mumiaportréinknak is (v. ö. Mahler
Ede, Beöthy Zsolt egyiptológiai gyűjte-
ménye a budapesti kir. m. Tudomány-
egyetemen 1913, 245 és 247 kk. II.) a le-
írását és osztályozását. *Marót Károly.*

**KADIĆ OTTOKÁR: A jégkor embere
Magyarországon. — Der Mensch zur
Eiszeit in Ungarn.** Nagy 8°. (*Annal.*
Inst. Reg. Hung. Geologici XXX. k. 1.
füzet. p. 1—147) 16 tábla, 74 szöveg-
kép, 1 térkép. Budapest, 1934.

A könyv címéből ítélve azt várhatnók,
hogy Kadić műve kizáróan, vagy legalább
túlnyomó részben a hazánk földjén nap-
fényre került ősember-csontok palaeo-
anthropológiai leírásával, méltatásával s
esetleg a diluviális ember életkörülményei-
nek ismertetésével foglalkozik; ebben
a várakozásunkban azonban csalódnánk.

Megtaláljuk ugyan az egyik újabb — a
Mussolini-barlangban talált — ősember-
tani lelet rövid leírását, a könyv súly-
pontját azonban a szerző kétségtelenül az
őskőkorszak egyes rétegeiből előkerült
paleolit-eszközök bemutatására, valamint
a magyarországi diluviális kultúrával fog-
lalkozó szakirodalmi adatok összegyűjté-
sére helyezte. Ezenkívül — az utolsó fe-
jezetben — kísérletet találunk összes pa-
leolitos leleteinknek a diluvium «jelenleg
elfogadott» rétegsorába való beilleszté-
sére is.

Mindenekelőtt el kell ismernünk, hogy
a szerző a főntebb körvonalazott célkitű-
zéssel nem csekély föladatot vállalt. Mert
igaz ugyan, hogy a hazánk diluviumára
vonatkozó irodalom nem nagyon régi ke-
letű, s nem is túlságosan nagy tömegű,
de szerteszórtsága miatt mégis nem könny-
en áttekinthető. Kadić ezzel a föladat-
tal szemben megállta a sarat. Sikerültnek
mondható a lelőhelyek, barlang-szelvé-
nyek és paleolit-szerszámok rendszeres
bemutatása is. Általában szembetűnő a
szerzőnek a rendszerezés iránt való érzeke.

Helyesen érezte azonban a szerző azt
is, hogy tudományos súlyra és méltány-
lásra igényt tartó műtől a szorgalmas föl-
sorolásokon, számbavételeken kívül egye-
bet is elvárunk. Ilyen tudományos zo-
máncú célkitűzés Kadić könyvében egyes
diluviális leletek korának megállapítása, a
leletek időrendi beosztása, s mindezek
felül és legfőként a geológiai szinteknek
a kultúra-szintekkel való összeegyeztetése.

Abból, hogy Kadić maga szükségét
érezte kézírata fölülbíraltatásának (p. 4),
gyanítanunk lehet, hogy a könyvnek ez a
legutolsó fejezete kemény dió volt szá-
mára. És sajnálattal kell megállapítanunk,
hogy aggodalma nem volt alaptalan. A
felsődiluviális szinteknek a szerző könyvé-
ben bemutatott beállítása egyes esetek-
ben nem felel meg azoknak a munkáknak
szemszögéből sem, amelyekre hivatkozik.
Így ma már lehetetlen tudomást nem venni
a moustérien első felének enyhe éghaj-
latáról. Semmi sem támogatja a szerző-

nek azt a fölfogását sem, hogy az aurignacien állatvilága nálunk jégkori jellegű. Kirívó erőszakoskodás tehát, hogy Kadić a ságvári — mindenképpen jellegzetes magdaléni — paleolit lelőhelyet az aurignacienbe sorozza. Föltűnő továbbá, hogy Hollendonner anthracotomiai vizsgálatainak eredményeiről, sem Mallász legutolsó, posthumus dolgozatáról nem szerzett tudomást. S ha mindehhez hozzávesszük, hogy nemcsak az európai, hanem még a magyarországi diluvium szép számmal fönnálló problémáiból sem kísérli meg egyetlen egynek megoldását, vagy legalább komolyan tudományos tárgyalását sem, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Kadić könyve nem jelent nyereséget a szakirodalom számára.

A szerző könyvét tulajdonképpen németül írta meg, míg a rövid magyar kivonat Kormos Tivadar munkája.

Gaál István.

J. BAYER: Der vor- und frühgeschichtliche Mensch auf dem Boden des Horner Bezirkes. (Ausztria.) (Klnyt. hely és évsz. n.)

J. Bayer hátrahagyott munkáját első sorban mint helyi monografiát (Lokalmonographie) akarom bírálat alá vonni. Munkamódszerében igen fontosnak tartom a következő mozzanatokat:

1. Az archeológiai kérdéseket a teljes európai háttér bevonásával kezeli.

2. Az anyagot könnyen áttekinthető kultúrcsoportokra osztja.

3. Részletes lelőhelystatisztikát ad.

4. Nagy képanyagot közöl, mely a cserépanyagot sem hanyagolja el.

5. Munkáját nemcsak a szakember, hanem a feldolgozott terület archeológiájának barátai és műkedvelői számára is írta. Erre a körülményre helyi monografiáknál mindig ügyelnünk kell, és így magyarázandók Bayernél az alapfogalmaknak a nagyközönség számára készült magyarázatai és a kis terület érdemes kutatóinak fényképei. Természetesen, ezen a szak-

embert nem érdeklő részleteket, mindig a kellő határok közé kell szorítani, mint ahogy Bayer is teszi.

Egy, szerintem igen fontos részlet elmaradását azonban kifogásolnom kell. Bayer nem hoz a feldolgozott vidékről lelettérképet. Ismeretlen kis helynevek felsorolásánál semmiféle képet a kultúrák elhelyezkedéséről nem kaphatunk, amely kép, ha térképet közlünk, közvetlenül és azonnal adódik.

A jégkorszakról írt rövid összefoglalás (184—187. o.) sajnos, sok vitás megállapítást tartalmaz. Sehogysem tartom szerencsésnek, hogy Bayer ebben a mindig népszerűsítő célokat is követő műfajban, ily nehéz kérdésekben ennyire kategórikusan foglalt állást. A «szakócás ember» (Faustkeilmensch), «széles pengéjű ember» (Breitklingenmensch) és «vékonypengéjű ember» (Schmalklingenmensch)-ről alkotott elmélete például semmiképpen sem tartható fenn, mert a felosztás ezen módjánál gondolnunk kell a kő feldolgozási formalehetőségeinek igen korlátolt voltára, és veszedelmes dolog hasonló tipológiai jelenségek-ből (amelyek tehát származhatnak a kő feldolgozási technikájának igen korlátolt variáció-képességéből is) kultúra és faj-összefüggésekre és ezzel kapcsolatban messzire ágazó vándorlásokra következtetni! (Ezen megjegyzésem természetesen a legnagyobb mértékben vonatkozik Menghin munkájára is: Die Weltgeschichte der Steinzeit.)

Bayer a továbbiakban az egyes kultúrcsoportok kidolgozásához lát. A Solutréennél Magyarország irányába eső eredetet tételez fel. Ezen nézete a magyar kutatók álláspontjával egyezik. (193. o.) Az alluvium klímaingadozásairól írt rövid összefoglalása fontos:

1. A litorina-kor klímaoptimuma közvetlen a késő magdalénien után. A klíma jobb, mint ma.

2. A jó klíma a neolitikumban és bronzkorban is kitart. A klíma szárazabb, mint ma.

3. A bronzkor folyamán a klíma romlik

és a halstattkorban hidegebb van, mint ma és erősen csapadékos (850. Kr. e.).

4. Innen kezdve a klíma újból javul és cca Kr. körül eléri mai jellegét. (198. o.)

Meg kell említeni egy, a mesolitikumból származó kőpattintó műhely feltalálását. A leletek a környék ősközetének mállási rétegében feküdtek. Geometrikus típusok hiányoznak (Lelőhely: Galgenberg bei Horn 199—201. o. Taf. IV.). A neolitikum kultúrái a linear (szalagdiszes) kerámia és a «nordische Kultur». Azt hiszem, hogy a «Wolfsbachiennek», mint külön szalagdiszes kerámias fációsnek a körülhatárolása nem bír praktikus jelentőséggel, viszont fontos a mikrolitok felépítésének hangsúlyozása, bár ezen mikrolitok kapcsolatbahozatala a Capsien, illetve Magdalenienel, mintha kissé mérész gondolat volna. (205. o.)

Érdekes néhány egész tipikus északi sílexkés megjelenése (Taf. X.).

Ámbár az «északi» hullám a neolitikumban Magyarországon is átvonul (ú. n. badeni kultúra), ezen kések minálunk nem fordulnak elő.

A bronzkort az aunjetitzi kultúra, a «Hügelgräberkultur» és késő bronzkori leletek képviselik. Megemlítendő egynéhány «Daumenschutzplatte» (hüvelykujjat védő lemez) (?) Taf. XI. 1—2.

A hallstattkorból egy a 223. oldalon említett gazdag sírlelet érdemel figyelmet, sajnos azonban az anyagról Bayer nem közöl fényképet.

A laténkorból egy nagyobb teleplet említ (228. o. Taf. XVII—XVIII.), a leletek legnagyobbbrészt a késő laténbe sorolhatók.

A római és népvándorlaskor alig szolgáltatnak leleteket. A legfontosabb tárgy egy liténizáló zabla (Taf. XIX). Lelőhely Wechselberg bei Mödring. Nagyobb népsűrűséget mutat a szláv betelepődők kora (VII—X. szd. Kr. u.). A Thunau melletti szláv temető koponyavizsgálatai egy «subnordische Rasse» megállapítását eredményezték. (235. o.) A XX—XXI. táblák szláv képanyaga fontos.

A XXII. táblán Bayer nagyon értékes grafikai ábrát közöl a klíma-ingadozásokról, amelyet a legújabb kutatások csak megerősíthetnek. A lösz IV (Magdalenien) elismerése valószínűen azon elmélete alátámasztására történt, hogy a lösz különösen a jég előretörésekor vagy visszahúzódásakor keletkezik, egyezik azonban a közelmúlt magyarországi ásatáseredményeivel (löszmagdalenien Ságváron. Lásd A. É. 1930, 213. o. skk. 1931, 240. o. skk).

Összefoglalva a mondottakat, Bayer munkája csekély hibáiban is igen tanulságos példája, sőt példaképe a helyi monografiaírásnak. Ifj. dr. Gallus Sándor.

Teleilat Ghassul I. Compte rendu des fouilles du l'institut biblique pontifical. 1929—1932. Par Alexis Mallon S. J. Robert Koeppl S. J. René Neuville. Rome 1934.

A Teleilat Ghassul, magyarul «a kis Ghassul-halmok» Palesztinában fekszenek a holt tengertől északi irányban. A halmok alig észlelhetők, viszont messzi belátást biztosítanak a környező vidékre (3. o.). Az ásatók négy réteget különböztetnek meg, amelyek együtt cca 7 m vastagságot érnek el.

Metodikailag az ásatást érdekessé teszi egy geológus jelenléte. Ezáltal bevezetésképpen igen érdekes fejtegetéseket kapunk a lelőhely geográfiai, geológiai és klimatológiai helyzetéről. (1—4. fejezet). Ma, amikor az egyes kultúrákat mindinkább a települési területhez (Siedlungsraum) való viszonyukban igyekezzük megérteni, az ilyen kezdeményezések fontosak és úttörőek. A kiadvány sematikus rajzai igen jók, s külön ki kell emelnem a «Regenfall in Palestina» c. ábrát (Abb. 2), amely világosságával szinte iskolapélda. Stratigrafiai vizsgálataiknál mikroszkópot alkalmaztak (25. o.). Az ásatóknak sikerült megállapítaniuk, hogy a Teleilat Ghassul a palesztinai megalitkultúra várostelepe. (155. o. f. «La civilisation mégalitique» c. fejezet). Szerző fejtegetéseinek eredménye:

1. A kultúra valószínűen Susa környékéről származik (159. o.)

2. A kultúra Palesztinába a bronzkor elején, esetleg a bronzkort megelőzően érkezik, a harmadik évezred folyamán virágzik és a második évezred elején elpusztul. (160. o.) A kultúra egyezéseket és hasonlóságokat mutat részben a predinasztikus és koradinasztikus Egyiptommal, részben Mezopotámiával (edényformák, ékszerek). A festett kerámia tárgyalásánál szerző igen helyesen Elamra hivatkozik. Ugyancsak feljegyez szerző hasonlóságokat a minosi krétát megelőző rézkori és korabronzkori kultúrákkal. Az analógiák helyesek és azokat az erős kultúrhatásokat jelentik, amelyek az oriensről (Egyiptomot beleértve) elindulva a korai Krétát befolyásolták.

A IV. rétegben már bronzfejszéket (7 % ón) találtak, melyek azonban igen primitív típusúak (Taf. XXXIV. A—B).

A mezopotámiai és egyiptomi anyagra nézve jó képeket találunk a következő munkákban: Gordon Childe, *The most ancient east*. Hoernes—Menghin, *Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa* 250—251. o. Wooley, *Ur excavation*.

A ghassuli szép talpastálak legközelebbi rokonai kissé váratlanul Krétában találhatók. A Krétával kulturális kapcsolatban álló Dél-Spanyolország edényei is még közelebb állnak Ghassulhoz, mint az egyiptomi és mezopotámiai példák. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy a középeurópai neolitikum talpastálai semmiféle fejlődési kapcsolatba nem hozhatók az oriens talpastályaival. (Tompá F. A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. V—VI.) A krétai és spanyol formák az orientális csoporthoz tartoznak.

Az oriens egy másik, szélteben elterjedt edényformáját egyelőre megmagyarázhatatlan módon és majdnem azonos formákban azonban Magyarország rézkori kultúrájában, a bodrogkeresztúri kultúrában fellelhetjük. Azon rövid csészékre gondolok, melyek itten igen gyakoriak.

(Hillebrand, A pusztaitvánházi koraréz-kori temető, Arch. Hung. IV. 19. o. f.) Lehet, hogy konvergentiajelenségekkel állunk szemben, különösen, miután a bodrogkeresztúri kultúra szoros kapcsolata a magyar neolitikummal kimutatható. Gondolhatunk azonban a Ghassul-kultúra bizonyosfokú Európából kiinduló befolyásolódására is. Ebben az esetben a hatások semmiesetre sem érhetnek oda a III. évezredet megelőzően. Külön felemlitem a következő analógiákat: Ghassul fig. 43, 1 és Hillebrand Abb. 4, 2 (!), Ghassul fig. 56, 6 és Hillebrand Abb. 14, 9 és Taf. VI, 5. (?) Ghassul fig. 23, 7 (kő) és Hillebrand Abb. 16, 6 (agyag) (!).

Ami a Ghassul-kultúrát valóban meglepővé teszi, azok a falfestmények! A szerző hangsúlyozza, hogy lakóházakban találták, mégis valószínű, hogy vallásos tartalmúak. Legfontosabb a címtáblán bemutatott nagy festmény. Nyolcágú geometrikus és mégis fantasztikus dísszel ellátott csillag előtt állatfejű ember vagy Isten áll. Érdekes, hogy a publikálók nem ismerték fel az ábrázolt alakzat ormányát és hatalmas agyarait. Lehet, hogy a ghassuli művész elefántszerű fejet akart érzékeltetni. Az egyetlen analógia ily ormányos és fantasztikus emberalakokra a Frobénus által felfedezett afrikai sziklafestmények között van csupán. A pl. LXVII—LXX hasonló alakok fejtörédekeit hozza.

Az igen gondosan megírt és illusztrált munkáért elismerés illetheti a szerzőket.

Ifj. dr. Gallus Sándor.

Tanulmányok Budapest multjából.

I. 1932. 144 old. 21 képpel.

A legnagyobb elismerés illeti meg székesfővárosunk vezetését, amikor kultúrprogramjába illesztette az ország fővárosának történeti és művészeti multjára vonatkozó események és emlékek feldolgozását, kiadását. Gárdonyi Albert főlevéltárnoké és Némethy Károly tanácsnoké az érdem, akik a szerkesztésükben

megjelent monográfia-sorozat első kötetének tanulmányaiban már meg is jelölték azt a keretet, amelyen belül az egykor különálló három város anyaga kerül feldolgozásra. E kötet munkatársai a helytörténet, művészet- és művelődéstörténet legkülönbözőbb koraiból szakítanak ki eddig ismeretlen részeket, mintegy előkészítő munkát végezve egy későbbi szintetikus feldolgozás számára. Méltán forráskiadványnak is nevezhetjük a sorozatot, mely a fővárosunk történetével foglalkozók számára úgyszólván nélkülözhetlenné válik.

Szomorúan kell megállapítanunk, hogy amikor a nyugati országok legjelentékenyebb falvairól is kimerítő, tudományos értékű és ízléses kiállítású leírások forognak közkézen, ugyanakkor Magyarország fővárosának még maig sem írták meg monográfiáját. Elég csak az osztrákok szervezettségére, gyors felkészültségére és áldozatkészségére hivatkoznunk, akik az ezeréves területünkől elszakított Kis-marton megírásával iskolapéldát nyújtottak kitűzött nagy feladatok megvalósításához, akarásához. Budapestről eddig történeti szempontból Salamon Ferenc, művészettörténeti alapon Divald Károly munkája az egyetlen, melyet alapvetőnek mondhatunk. E munkák azonban ma már nem elégítenek ki bennünket, mert mindkettő csak a Mátyás király koráig terjedő időszakot öleli fel s az eddig tárgyalt részek is az újabb ásatások és levéltári kutatások alapján erősen helyesbítésre szorulnak. Ezért örvendetes az a széles körben megindult kutató munka és adatközlés, mely fővárosunk régi kultúrállapotára igyekszik fényt vetni.

Gárdonyi Albert XVIII. századi telekkönyvi bejegyzések nyomán a török hódoltság alatt elpusztult középkori Szentfalva község templomának pontos helyét jelöli meg a mai Boráros-tér déli oldalán. Következtetéseit egy Zsigmond korabeli oklevél-szöveg helyes értelmezésével is megerősíti. *Garády Sándor* a Mátyás korabeli vadaskert területének megállapítása

után tovább folytatva kutatásait, megtalálta a király buda-nyéki vadászkastélyának maradványait is. A kastély, mely II. Ulászlónak is kedvelt nyaralója volt, az eddig előkerült művészi értékű épület-töredékek alapján kiválóbb építmény lehetett. Jelen tanulmányban a hely topográfiai meghatározásáról, az ásatások menetéről és a telkek sorsáról számol be a szerző. *Horváth Henrik* a Fővárosi Múzeum tulajdonába került H. Heinrich Faust Lotharingiai Károly diadalmenetét ábrázoló olajfestményén feltüntetett Buda várának hiteles ábrázolásáról értekezik. A cikket Buda ábrázolásának szempontjából alapvető, kritikai tanulmánynak is vehetjük, mert szerzője az analógiák kapcsán kideríti, hogy a Schedel-krónika fametszetétől kezdve mennyire valószerűtlen, teljesen hamis, legtöbbször pedig csak egymást kopizáló és a rajzoló hovátartozóságának városképi hatása alatt készültek általában e metszetek. Rekonstrukciós kísérletek számára nagy fontosságot tulajdoníthatunk e festménynek. *Bánrévy György* a budai királyi palota III. Károly alatti építkezésével foglalkozik behatóan, vagyis egy olyan periódussal, melyet eddig inkább csak érintettek. Bár az itt szereplő nevek, Hölbling és Prati nem voltak ismeretlenek, mégis a levéltári felkészültséggel megírt s a legapróbb részletekre kiterjedő tanulmány — amelyből sokat elengedtünk volna — új lehetőségekre, kombinációkra adott gazdag anyagot. E munka azonban nemcsak építészettörténeti, hanem kultúrtörténeti vonatkozásban is rendkívül érdekes fejezetét adja a XVIII. századi Buda lassú feltámadásának s kitűnő tükörképet nyújt az udvar nemtörődömségéről, fővárosunk mellőzéséről. *Kovács Lajos* a Viziváros egyik legrégibb épületének, a ma is fennálló, azelőtt «Három nyúl» kaszánya épületének történetét írta meg. A nagykiterjedésű s elég változatos sorsú épületkomplexum, melyből egy rész, mint serfőző és vendéglő a város tulajdonában volt, szorosan bekapcsolódik e városrész fejlődéséhez.

désébe. E tanulmány alapján sokkal biztosabb nyomokon követhetjük az épület különböző korszakainak stílusjegyeit. *Rokken Ferenc*, a hajdan híres Angol királyné szálloda és az előtte elhúzódó első dunaparti sétányról szóló munkájában nemcsak a rondella és az 1792–93-ban épült Kemnitzer-ház történetéről ad szemléletes leírást, hanem főleg azokról az esztétikai törekvésekről is, melyeket később a Szépítő Bizottság is magáévá tett. Utóbbi megjegyzésünket azért hangsúlyozzuk, mert a XVIII. századi város polgárságának ha nem is volt írott programja, a város szépítése érdekében tett közvetlen intézkedéseiben több lelkesedést találunk, mint a későbbi Szépítő Bizottság hivatalos adminisztrálásában. *Bierbauer Virgil* a pesti építómesterek munkásságát mutatja ki a Szépítő Bizottságnak benyújtott 12,000 terv alapján 1809–1847-ig. A gazdag adatgyűjteményt tartalmazó tanulmánynak alapvető újítása az igen ügyesen összeállított, könnyen áttekinthető időrendbeli és mesterenkénti táblázat. A táblázatokat színesen megjelölt topográfiai feldolgozás is kíséri, mely megkönnyíti a kutató munkáját. Szerző a XIX. század építéstörténetének tanulmányozásához megbecsülhetetlen forrásmunkát nyújtott. *Nagy Lajos* a régi pesti és budai játékkártyákban ad — különösen a városábrázolásokkal — teljesen új-szerű adalékokat fővárosunk multjához.

Rév helyi (Réh) Elemér.

Tanulmányok Budapest multjából. **II. 1933.** Budapest, 191 o. 45 képpel.

A városunk multja iránt felébredt nagy érdeklődésnek legértékesebb eredményei azok a kötetek, amelyek *Budapest Város-történeti Monográfiái* címen évente napvilágot látnak. Tartalmuk sokrétű és színes, minden irányú érdeklődésnek és kutatásnak szabad tere nyílik és e szerencsés sokirányúságot a módszeres kutatás tudományos alapossága és felkészültsége

fűzi egybe. Az ideális cél: annak a nehezen körülhatárolható, egyéni fogalomnak, amit számunkra Budapest jelent a maga sajátos varázsával, egyéni levegőjével, a történelmi megismerés által izmosodó definiálása, a még szétfolyó fogalomnak pontosabb tartalommal való kitöltése. Ezért minden kulturális és művészettörténeti, minden gazdaságtörténeti kérdés helyet kap a kötetekben, amelyek mindegyike egyben biznyságot szolgáltat arról, hogy száraznak tetsző adatokból, egyhangúnak ítélt regesztákból a történész életrekelő tolla által az olvasó előtt a mult egy-egy érdekes fejezete elevenedhetik meg. Nem hallgatjuk el az ebben rejlő veszélyeket sem: itt-ott a részletadatok felvonultatása, a krónikásjellegű elbeszélő részek beiktatása túlhaladja a kívánt mértéket, de ez a kis hiba a kötet érdemeivel szemben valóban elenyésző és különben is a jövőben könnyen kiküszöbölhető.

Az egyes tanulmányok — amelyek mi időrendi sorrendben ismertetünk — városunk történetének minden szakával foglalkoznak. *Kuzsinszky Bálint* klasszikus tömörséggel vázolja fel Aquincum immár felderített topográfiáját, helyesbítve több berögzött téves adatot és pontosan körülhatárolva az egykori katonai és polgári városok egymáshoz való viszonyát. *Lux Kálmán* behatóan foglalkozik a közelmult egyik legérdekesebb műemlék-helyreállítási-esetével, ami a belvárosi plébániatemplom eredeti középkori magjának megismerését eredményezte. A nagyszámban előkerült részeket kapcsán az olvasó világos képet nyer a templom egykori gazdagságáról. Különösen becsesek az oratorium belsejében talált freskórészletek, amelyek középkori festészetünknek a főváros területén megmaradt egyetlen emlékei. *Bánrév György* bámulatraméltó alapossággal dolgozza fel a budai szertár történetét és ezzel kapcsolatban megismertet minket egy érdekes katonai építőmester, Johann Mathey alakjával és működésével. A korai barokk kutatásában kifejtett eddigi jelentős érdemeit remélhetőleg nemsokára kiegé-

szíti azzal, hogy feldolgozásába belevonja a művészettörténeti problémák megoldását is. Nagy látókörével és szigorú módszerességével ezúttal is kiemelkedik *Horváth Henrik* tanulmánya, amely egy döbrentei-utcai házban előkerült XVIII. századbeli chinoiserie freskósorozatról értekezik. Nemcsak a datálás és a mintakép fontos kérdéseit oldja meg, hanem rámutat mindazokra a kor és ízléstörténetbeli érdekes tényezőkre, amelyek a chinoiserie áramlatát Európában létrehozták és nálunk is — különösen iparművészet terén — felvirágoztatták. Kerek, lezárt monografikus egésznek képez *Rév helyi Elemér*nek a Károlyi-palotáról írt érdekes dolgozata, amely a bonyolult építéstörténetnek különösen barokkori fejezetét teljesen megoldja és főleg az általa felfedezett Jung József építész alakját gazdagítja újabb megállapításaival. Hézagpótló feladat megoldására vállalkozik *Rokken Ferenc*, aki a Ferenc József-tér történetének megírásával megbízható alaposággal tárja fel az egyes épületek történetét. Sajnálatos módon mellőzi a térrel kapcsolatos fontos városépítészeti és városesztétikai kérdések tárgyalását. *Kelényi Ottó* nagy felkészültséggel vázolja fel a pesti német színház építésének gazdaságtörténeti hátterét és az így nyert képet kiegészítik a kortársaknak a színházra vonatkozó, jellemző nyilatkozatai. Színháztörténettel foglalkozik *Rexa Dezső* tanulmánya, aki a magyar színjátszás kezdeteinek kevésbé ismert eseményeit és darabjait fedezi fel számunkra. Haydn és Beethoven magyarországi szereplésének néhány igen érdekes, eddig ismeretlen mozzanatát tartalmazza *Lettnér Jakab* zenész feljegyzései, amelyekre *Isoz Kálmán* élvezetes tanulmánya irányítja a figyelmet. Végül *Gárdonyi Albert* — akinek gondos és szeretetteljes szerkesztési tevékenysége a szép kötet mindenik lapjából kiviláglik — a budai hegyvidék, különösen a Svábhegy nyaralótelepeinek történetét írja meg és ezzel egy teljesen megíratlan könyv első értékes fejezetét nyújtja.

Zádor Anna.

Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. 180 old. 32 képpel.

Hogy a szerkesztés vezetőinek komoly célkitűzése mennyi megértést, munkakedvet és impulzust váltott ki, ezt immár a harmadik kötet fokozatosan bővülő anyaga igazolja legjobban. A várostörténet — úgy érezzük — ma már általános érdeklődésre talált, mert mióta annyi, a magyarság sorsával összeforrt terület szakadt le az ország testéről, nemcsak egyszerű ráeszméléssel, hanem intenzívebb érdeklődéssel, vágyakodó ragaszkodással fordulunk városaink multja felé. Kutatót és érdeklődőt egyförmán a helyi rög, a genius loci köti össze s ezért a főváros részéről e kiadványok megjelenése nem is tekinthető többé hivatalos kötelesség teljesítésnek, vagy régi mulasztások jóvátételének. A tanulmányok egy közös óhajnak és kérdéseknek megvalósulásai, válaszai. Jelen kötetben *Kuzsinszky Bálint* «Régészet és történelem» címen rámutat azokra a szempontokra, melyek e két tudományágat a legszorosabb kapcsolatba hozzák egymással. Az ásátások felderítő munkája, a lelőhely, az objektumok, a feliratos, vagy egyéb szignatúrákat és művészi jegyeket feltüntető emlékek nemcsak kiegészítik a kútfók adatait, hanem általuk bepillantást nyerünk olyan korszakok ismeretébe, melyek ismeretlenek volnának számunkra. E tekintetben különös fontossággal bírnak nálunk a prae-historikus és római-kori leletek, mert nélkülök a történetírók feljegyzései hézagosakká válnának. *Nagy Lajos* az eskütéri ásátások nyomán eldönti Pest város eredetének kérdését. A Duna balpartján eddig Contraaquincumot tartották az egyedüli átkelőhelynek, római hídfőnek. Az újabb ásátások meglepő eredményei azonban nyilvánvalóvá tették, hogy az itt feltárt falak egy sokkal jelentékenyebb erődnek, egy castellumnak maradványait tüntetik fel. Az átkelés védelmére épült erőd fontosságát és kedvező helyzetét honfoglaló ősünk is felismerték s itteni letelepülésükkel így lettek mai fővárosunk alapítói.

A szerző értékes megállapításai nagyban emelik Anonymus hitelét, mint aki legelőször emlékezett meg a pesti várról. *Gárdonyi Albert* a Krisztinaváros településtörténetét ismerteti. Szemléltető módon jut benne kifejezésre a katonai hatóságok és a polgárság elkeseredett harca a Városmajor birtoklásáért. A terület és környékének betelepítése nem volt a város szívügye s ezért mindaddig, míg nem alakították át nyilvános köztertté, mint kertgazdaság Buda város jövedelmezőségeihez tartozott. Ezzel szemben a Vérmező tulajdonjogi kérdése sohasem volt vitás, de ez mint katonai terület erősen akadályozta a polgárság gazdasági életét, az egységes városrész kialakulását. *Gárdonyi* a telkek történetéből világítja meg e városrész mostohasorsának igazi okait. *Rokken Ferenc* az Erzsébet-híd és a Belváros szabályozásának érdekében kifejtett kísérletekről számol be, melyek nemcsak a mult, hanem a jelen városrendezés programjának is egyik legfogasabb kérdésévé vált. A nehézséget mindenkor a belvárosi plébániatemplom helyzete idézte elő s ezért a javaslatok közül a híd tengelyének a mai Petőfi-térre való eltolása adta volna a legkedvezőbb megoldást. Kár, hogy a szerző nem nevezi meg a felsorolt tervek készítőit. *Kovács Lajos* a régi pesti Vigadó építésének előzményei kapcsán rendkívül érdekes adatokkal szolgál a XVIII. század végének kultúrtörténetéhez. A Polláck által felépített régi Vigadó egy 22 évig tartó izgalmas harcnak jelentette befejezését, melyben az uralkodóktól kezdve a nádor, a helytartótanács, a kamara, báró Schilson adminisztrátor, a Szépítő Bizottmány, több magánfél és a város polgársága egyformán kivették részüket. E küzdelemben ha eltekintünk a személyek és hatóságok szerepétől, a magyarosodó, önérzetes, önálló utakra tért és mindjobban fellendült Pest várossal a mindenhatóságra törekvő bécsi befolyás akaratát látjuk szembenállni. Schilson báró városszépészeti és fejlesztési elgondolása sok tekintetben megdön-

tik az eddig a Szépítő Bizottmánynak tulajdonított városrendezési kezdeményezéseket. Szorosan az előző értekezéshez csatlakozik *Bierbauer Virgil* művészettörténeti tanulmánya a régi pesti Vigadó építéstörténetéről, melyben az építész éles megfigyelésével analizálja az Aman- és Polláck-féle tervek művészi kvalitásait. Itt Aman udvari építész személyében még egyszer felujul Bécs harca most már a pesti építőmestercéh ifjú építészszénijével, Polláck-kal, melyben végül is az építőmester vérbeli tudása legszebb diadalát aratta a hivatalos intrikákkal dolgozó udvari építész vérszegény és sok helyen értelmetlen elgondolása felett. *Bierbauer* a klasszicizmus külföldi nagyságainak hűvös, akadémikus felfogásával szemben rámutat az olasz hagyományokra támaszkodó Polláck életerőtől duzzadó forma- és térmegnyilatkozására, mely éppen úgy szét-sugározta hatását, mint az előző korszak pesti és budai építőmestereinek alkotásai. *Horváth Henrik* a Székesfővárosi Múzeum Köemléktárának legújabb szerzeményét, az elpusztult budavári Szent György-templom művészi reliefsét ismerteti. Meggyőző módon utal a képszerkesztés analógiáira, annak mintaképeire, *Vittore Carpaccio* Szent György-ábrázolásaira, amiből következik, hogy e jelentős alkotás keletkezése 1520 köré tehető. A relief hitelességéhez kétség nem férhet, mert a szerző nemcsak régi leírások nyomán, hanem az elpusztult templom további sorsát kutatva, elvezet a legvalószínűbb lelőhelyhez. *Rexa Dezső* az eddig tévesen 1790-re tett pesti első magyar nyilvános színelőadás dátumát két fennmaradt eredeti színlap alapján, naptárszámítással helyesen az 1785-ös évben állapítja meg. Cikkében színes kultúrképet kapunk az akkori színházi viszonyokról, amikor magyar szerzők műveit nem magyar, hanem német színészek adták elő. *Genthon István* a drezdai Grünes Gewölbe-ben őrzött aranycsészét, melyet *Olmücsi Ágoston* budai humanista a Budai Tudós Társaságnak ajánlott fel, a «bevéssett» renaiss-

sance és későgótikus díszítő elemek összevegyítéséből helyes megérzéssel magyar alkotásnak tartja. Mesterét a szerző a névszerint is ismert budai udvari ötvösök egyikében keresi. *Garády Sándor* a Buda mellett épült, egykor híres szentlőrinci pálos-kolostor és templom romjainak folyamatban lévő ásatásaival párhuzamosan a történeti irodalom és levéltár anyagát veszi vizsgálat alá, hogy az alapfalak szétszórta maradványainak összefüggését megállapíthassa. Munkájával a szerző hasznos szolgálatot végez a feltárás megkönynyítése számára. *Schoen Arnold* a ma is fennálló pesti szervitateri Mária-emplék felállításának történetét írja meg, összekapcsolva a tér rendezésének történetével. A szerző stíluskritikai következtetések és történeti lehetőségek figyelembe vételével Hörger Antal budai szobrász személyében látja az emlékmű mesterét.

Hasznosan értékesíthető adatai megvilágítják a Pest-budai barokk szobrászat megindulásának mostoha viszonyait. *Isoz Kálmán* a művészetek egy másik ágán, a zenén keresztül vezet bennünket a testvérvárosok szellemi életének megismeréséhez. Az 1836-ban megalakult Pest-budai Hangászegyesület sikeres működése, nyilvános hangversenyei egyszerre zenei központtá tették mai fővárosunkat. A gondosan összeállított műsorok jegyzéke mutatja legjobban, hogy Pest mult-századbeli zenei élete a klasszikus szerzők műveinek domináló szerepe után ítélve magas színvonalon állott.

E tanulmányok egymásutáni sorrendjében a változatosság helyett célszerűbbnek tartjuk a kronológiai folytonosságot, mely jobban megfelel a történeti fejlődés menetének.

Rév helyi (Réh) Elemér.

MÁRTON LAJOS

1876–1934.

Az abonyi sírkert, az imádott szülőfalu temetőjének kapujánál új lakó kér bebecsátást. Messze útról, Európa széléről érkezik a fáradt vándor, hogy örök pihenésre kérjen magának a szülőföldben szerényen csak egy kicsi, alig két lépésnyi helyet. Megpihenésének helyét csak egy fejfa jelöli, emléket egy egyszerű mondat őrzi meg: Márton Lajos élt 58 évet.

58 év a mindenségben röpké pillanat, még emberéletnek is alig valami. És ebbe a rövid időtartamba mégis belesűrűsödik a magyar tudomány történetének egy kis fejezete, a magyar ősrégészeti kutatásnak pedig egy egész lezárt szakasza.

Ez az aránylag rövid élet annyira egybeesik ezzel a fejlődési szakasszal, hogy most, amikor elborongunk a veszteség felett, amely a magyar tudományosságot Márton Lajos halálával érte, önkénytelenül nem s annyira ezt az életet látjuk magunk

előtt vajudásaival, hanyódásaival, előretöréseivel, vagy meg-megtorpanásával, apróbb-nagyobb emberi szenvedéseivel vagy múltó örömeivel — mint inkább egy többé-kevésbé sikeres harcnak a folyamatát, amelynek ő mindvégig katonája, bajnoka volt.

Ez a harc azért folyt, hogy a nálunk egyidőben hanyatlásnak indult őstörténelmi kutatás új erőre kapva lépést tudjon tartani, európai szinten tudjon maradni, és hogy tudományos jelentősége, az írásos emlékeken alapuló történelmi kutatással való egyenjogúsága végre idehaza is felismertessék és elismertessék.

Amidőn a Rómer Flóris korszakának ásató tevékenysége, amely az ősrégészetben ugyanazt a tudományos módszert jelent, mint a levéltárakban való bűvárkodás — a század fordulóján sajnálatos módon veszített az erejéből — Márton

Lajos módszeres, gondos, mindent megfigyelő és nemcsak a leletgyűjtésre szorító tőszegi ásataival képviselte azt a legitim kapcsolatot, amely a kutatást újból a régi és egyedül célravezető alapokra vezette vissza.

Bizonyára a helyes és módszeres iskola hiányának és az éppen ebből következő magára maradottságának tudható be, hogy amíg a múzeológia terén meg tudott szabadulni a tipologikus felállítás élettelen és tudománytalan sablonjaitól és elgondolásaiban körvonalazni tudta a tudományos oktatás és a szélesebb alapokon mozgó népművelés szolgálatába állított múzeum képét, addig az anyag irodalmi feldolgozásában a régi módszert követve jóformán mindvégig a sokszor tévútra vezető tipologizálást választotta alapul. Hampellel együtt ő képviselte nálunk Montelius sokáig divatos iskoláját, jóllehet művészi lelkületének megfelelően szívesen hajlott a főként Hoernes Móríc által képviselt művészettörténeti irányba is. Nem említve azokat az értekezéseit, amelyek kisebb terjedelmű anyagot ölelnek fel, ez a két módszertani irány a «Magyarhoni fibulák osztályozása» c. nagyobb dolgozatában, amely az Archaeologiai Értesítőben jelent meg — jut leginkább érvényre.

Másik nagy munkájában, a «Korai La Tène kultúra Magyarországon» c. monografiájában iparkodik már a tisztára történelmi célkitűzésekkel és szemlélettel dolgozó új generáció módszereit a magáévá tenni, jóllehet a tipologiai és műtörténelmi anyagértékelés még nála itt is előtérben áll.

Működése éppen ezért jelentette a magyar őstörténelmi kutatásnak egy önálló fejezetét, amely szorosan illeszkedett bele

abba a folyamatba, amelyen ez a tudományág irány és módszer keresésében mindenütt természetszerűleg átment.

De már ő is a települési archaeológiát akarta szolgálni azzal a munkájával, amelyben a Tőszegen végzett ásatainak eredményeit foglalta össze és amelynek első részével, a telep és a települési viszonyok ismertetésével el is készült.

Ez a munka — tekintettel a bronzkori Tőszeg biztos alapot nyújtó rétegrajzára — annyira fontos, hogy szükségesnek látszik azt a leletek ismertetésével kiegészítve minél előbb megjelentetni.

Az az öt év, amelyet ő a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának igazgatói székében eltöltött, minden rövidsége mellett is elégséges volt arra, hogy rámutasson a rendszeres ásások nagy jelentőségére és bizonyosságot tegyen a mellett, hogy lendületes és eredményes kutatás csak egy tudományos decentralizáció és bizonyos fokú önállóság mellett végezhető.

Utolsó tudományos ténykedésével is, amelyet váratlan halála annyira tragikussá tett, e mellett tett hitet a madridi muzeológiai kongresszuson, ahol az utóbbi években Magyarországon végzett régészeti ásások eredményeivel akarta bizonyítani, hogy a múzeumi anyaggyűjtés alapja csak a rendszeres ásókatás lehet, maga a múzeum pedig azáltal lesz élő gyűjteménnyé, ha a felállítás módjával is az itt nyert eredményeket akarja illusztrálni.

Márton Lajost, mint embert, már másutt jellemeztem (Napkelet), ezen a helyen, ahol annyiszor olvashattuk az ő írásait, a tudós kutatónak akartam emléket állítani.

Tompa F.

†
GRÓF CALICE FERENC

Calice Ferenc gróf, volt budapesti osztrák követ 1934. decemberében tragikus autóbaleset áldozata lett. Halálával folyóiratunk egyik legigazibb barátját és leglelkesebb munkatársát veszítette el. Egyiptológiai dolgozatait az utolsó hat esztendő folyamán úgyszólván kizárólag folyóiratunk hasábjain tette közzé.

Érdekes, vonzó embertípus volt. Egész lényét előkelő könnyedség és mozgékony, csillogó elevenség jellemezte. Tudás-szomjba torkolló belső nyugtalansága már kora fiatalságában a tudományos kutatómunka felé vonzotta. Mint autodidakta kezdte el diplomáciai hivatalos pályája mellett második, szív pályáját s volt elegendő szívóssága és energiája arra, hogy saját erejéből az egyiptomi filológia legavatottabbjai közé küzdje fel magát. Ezirányú munkásságát a szakörök nagy elismeréssel fogadták s érdemei elismeréseül Calice grófot Akadémiaink is kültagjai sorába választotta. Mikor pár évvel ezelőtt nyugalomba vonulva felszabadult a hivatalos munka idegfejtő gondjaitól, fiatalos, boldogan derűs munkakedvvel fogott neki a tanulásnak s néhány hónappal halála előtt a bécsi egyetemen megszerezte egyiptológiából a doktori képesítést. Fiával egy napon avatták doktorrá. Ez volt életének tán a legboldogabb napja. A boldogság azonban nem soká tartott, mert jött a vak véletlen s ma már Calice Ferenc csak emlék. De ezt az emléket meleg, szerető kegyelettel őrizzük!

—r—l.

†
PROF. ERNST STEINMANN

A római Biblioteca Hertziana meghitt termeiből örökre eltűnt mindenki számára kedves szikár alakja. Aki valaha is dolgozott itt, nem fogja elfelejteni azt a mindenkor segítségre kész, nagyműveltségű tudóst, aki fiatal kezdőnek és neves kutatónak egyforma készséggel nyújtott támaszt. Róma művészetének és forrásainak nemcsak egyik legnagyobb ismerője, hanem melegszívű rajongója is volt, aki élete jelentős részét töltötte az örök városban. Tudományos pályája egyike volt az eredményekben és megbecsülésben leggazdagabbaknak. Fiatalkorában a firenzei quattrocento művészetével foglalkozik, Botticelliről és Ghirlandaioról írott monografiái ma is fontos kiindulópontját képezik a kutatásnak. Élete főműve a Sixtuskápolnáról szóló kétkötetes monografia, mely mind a közölt levéltári anyag, mind a művészettörténeti méltatás, mind a képanyag tekintetében mintaszerű volt. Michelangelo képezte ezután is kutatásainak gerincét; hangyaszorgalmú és mindenre kiterjedő figyelmének eredménye a kétkötetes Michelangelo bibliografia. Kisebb-nagyobb cikkeinek is jelentős része foglalkozik Michelangelóval. Személyében a magyar művészettörténeti tudomány nemcsak a nagy tudóst, hanem a megértő barátot is gyászolja, aki ha szükség volt rá, mind szóval, mind pedig tettel sietett kutatóinknak és intézményeinknek támogatására.

—d—

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

ARCHÆOLOGISCHER ANZEIGER

NEUE FOLGE, BAND XLVII.

(1934)

INHALT.

	Seite
L. M. UGOLINI: Le recenti scoperte archeologiche Italiane in Albania.....	189
U. FERRAGUTI: Il calco del toro etrusco di Vulci al Museo Nazionale di Budapest	192
K. von SZABÓ: Die Ausgrabungen des Kecskeméter Museums.....	195
ST. PAULOVICS: Halter für dreieckige Dolichenus Reliefs aus Brigetio.....	196
G. ERDÉLYI: Aeneas' Flucht	198
K. MÁRKI-POLL: Armringe mit Trichterenden aus der Avarenzeit	198
A. KAMPIS: Meister Paul von Lőcse.....	199
G. HÖLLRIGL: Funde aus der Gruft der reformierten Kirche zu Csenger I....	203
G. BIRÓ: Zwei spätbarocke Paläste zu Kolozsvár.....	204

KLEINERE MITTEILUNGEN.

FR. von TOMPA: Eine bronzezeitliche Ansiedlung in Hatvan.....	206
ST. PAULOVICS: Neuere Forschungen im Legionslager und in der Umgebung von Brigetio	206
A. GALLUS: Ausgrabung bei Fonyód.....	207
T. HORVÁTH: Gräber der Landnahmezeit in Tiszabura.....	207
M. von ROSKA: Beiträge zu den vorgeschichtlichen Handels-, Kultur- und Völker- wanderungswegen Siebenbürgens	209
ST. PAULOVICS: Freilegung einer Römerfestung in Nógrádverőce.....	210
A. D. KERAMOPULLOS: Die Nationalität der alten Makedonen.....	211
A. von VALKÓ: Die neueren Ausgrabungen in Solymár	212
A. von GARÁDY: Die Dorfkirche von Nyék bei Buda.....	212
A. PIGLER: Nachträge zu den «Evagationes spiritus».....	212

BUCHBESPRECHUNGEN.

	Seite
VALENTIN KUZSINSZKY: Aquincum. Ausgrabungen und Funde (<i>Oroszlán Z.</i>)	170
NAGY LAJOS: Az aquincumi orgona. (<i>Erdélyi G.</i>)	172
Dr. HEINRICH DRERUP: Die Datierung der Mumienporträts. (<i>Marót Károly</i>)	173
KADIĆ OTTOKÁR: A jégkor embere Magyarországon. — Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn (<i>Gaál István</i>)	175
J. BAYER: Der vor- und frühgeschichtliche Mensch auf dem Boden des Horner Bezirk (Ifj. dr. Gallus Sándor)	176
Teilat Ghassul I. Compte rendu des fouilles du l'institut biblique pontifical (Ifj. dr. Gallus Sándor)	177
Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. (<i>Révhelyi (Réh) Elemér</i>)	178
Tanulmányok Budapest multjából. II. 1933. (<i>Zádor Anna</i>)	180
Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. (<i>Révhelyi (Réh) Elemér</i>)	181

* * *

Márton Lajos † (<i>Tompa F.</i>)	183
Gróf Calice Ferenc † (—r —l.)	185
Prof. Ernst Steinmann † (—d—)	185

Alle für den **Archaeologiai Értesítő** bestimmte Zusendungen wolle man an den
Herausgeber **Prof. A. Hekler, Budapest, II., Pálffy-tér 5.** richten.

LE RECENTI SCOPERTE ARCHEOLOGICHE ITALIANE IN ALBANIA.

Durante la campagna di esplorazione archeologica dell'Albania ebbi la fortuna di trovare un'acropoli arcaica, nella collina denominata Kalivò presso il lago di Vivari. Questa però non poteva essere l'antica Buthrotum di cui parla Virgilio a motivo della mancanza di corrispondenza con alcuni particolari topografici troppo chiaramente espressi da Virgilio. Tale gioia mi fu riserbata nel pomeriggio dello stesso giorno, scoprendo i ruderi sorgenti su una collinetta posta non lungi da Kalivò e pure presso lo stesso lago di Vivari. Molte ragioni, che non sto qui ad enumerare, provano che le rovine di questa acropoli sono quelle dell'antica Buthrotum. I Veneziani che qui costruirono un castello, coruppero il nome *Buthrotum* in *Butrinto* e i pastori chiamano *Vuthroto* quella collina.

A mezzogiorno poi del giorno seguente ero in contemplazione di una terza antica città del tutto ignorata, situata su di una certa collina denominata Monte Aetòs; circondata da mura di tipo poligonale. In due giorni avevo scoperto ben tre antiche città sconosciute. Il terzo giorno rintracciai due recinti di mura appartenenti al III° sec. av. Cristo.

Cosa naturale a prevedersi, mi sorse immediato e vivo il desiderio di eseguire degli scavi nella seconda delle città morte per farla rivivere. Ciò però avvenne soltanto quattro anni dopo (1928) e posso affermare che pochi luoghi, i quali sono stati fatti oggetto di scavo archeologico, hanno dato, nei primissimi loro saggi di esplorazione, dei risultati così buoni come quelli ottenuti a Butrinto; d'altra parte,

si può pure aggiungere che per poche località trovasi — come per Butrinto — un substrato storico rivestito di una così smagliante e suggestiva veste di tinta poetica e leggendaria.

Occorre risalire agli scavi della città di Troia, di Micene, di Tirinto per trovare comparizioni analoghe.

E in realtà la città di Butrinto ha, con i luoghi ora ricordati, una stretta affinità poichè anch'essa si ricollega alla più grande epopea dell'antichità: quella della lotta sostenuta dai Greci contro i Troiani per il ratto di Elena, lotta terminata come è noto, con la distruzione di Troia.

Ma mentre il ciclo delle gesta storico-leggendarie più propriamente troiane trovò il suo cantore in Omero, Butrinto invece e gli avvenimenti che ivi si svolsero furono narrati da Virgilio. (Aen. III°, 293 e seg.)

Poche località sono così pittoresche come quelle di Butrinto. Su una piccola lingua di terra che si inoltra nel lago omonimo (detto anche di Vivari) s'erge ripida una collinetta ricoperta di verdeggianti bosco, tra il quale qua e là emergono ceneregnole rovine di muri. Da un lato il panorama è montano, da un altro invece è pianeggiante, e da un terzo, al di là dello stretto canale del mar Jonio, appare, azzurra visione, l'Isola di Corfù. Qui, proprio sulla vetta dell'acropoli, la missione piantò le sue tende nel marzo 1928. Alacremenente ci si mise all'opera e dopo non molti colpi di piccone, ma superando difficoltà gravi e varie cominciammo a vedere apparire i primi risultati.

È facile comprendere come una delle

prime nostre cure sia stata quella di fare saggi di scavo quà e là lungo il percorso delle mura di età classica, per vedere se poteva esistere una porta, la quale, in età classica, potesse corrispondere a quella ricordata da Virgilio. Porta che Virgilio deve aver visto, poichè a mio avviso egli deve aver visitato Butrinto per poterne parlare con tali particolarità topografiche. Butrinto inoltre era un luogo troppo caro a lui e alle gesta cantate, troppo legato alla primitiva storia di Roma e troppo vicino a Brindisi per non recarsi a vederlo.

La ricerca in un primo tempo presentavasi di esito dubbio, ma ora credo di poter affermare che essa è stata trovata; la parte giace anche «a sinistra» dell'insegnatura ove sorgeva il porto antico. Tale ingresso alla città prima dello scavo era del tutto interrato. Dopo che è stato riaperto, e si è mostrato assai notevole. Misura esso 5 m. di altezza, presa però questa dalla soglia originale che trovai a un metro più in basso del lastricato ora esistente il quale invece è di età veneziana. Inoltre esso è perfettamente conservato, e mostra il soffitto ancora provveduto di grandi architravi e mensole di sostegno.

Durante le ricerche nel percorso delle mura è venuta alla luce un'altra porta, di minori dimensioni della Porta Scea, ma interessante perchè ha l'architrave scolpito. Vedesi un leone che sta divorando un toro: per questa particolarità è stata denominata la Porta del Leone.

Lo scavo più notevole come monumento, più ampio come mole, e presentandosi maggiormente difficile per la tecnica di lavoro, tra le scoperte sin qui fatte a Butrinto è stata quella del teatro. Prima che si iniziassero i lavori del teatro affiorava soltanto, per pochi decimetri, la cima del muro della scena. Un bosco foltissimo, impenetrabile, vi prosperava sopra. Più che altro, la conformazione del suolo e la parete del colle in quel punto, fecero sospettare l'esistenza di un simile monumento. E le condizioni del soprasuolo fecero sperare più o meno quei

buoni risultati che poi in realtà furono ottenuti.

La cavea è quasi tutta addossata alle pendici meridionali del colle di Butrinto. A destra vi è il sacello a Esculapio scavato nel 1929 e a sinistra è in corso di scavo un edificio di età romana. I sedili di ottimo calcare bianco sovente recano iscrizioni, contenenti decreti di alleanza, di liberazioni di schiavi e di consolato onorario. La cavea, a semicerchio, è divisa in cinque settori da quattro scalette di accesso.

L'orchestra è pavimentata col solito calcare bianco, e il lavoro è ottimo. Tanto la cavea quanto l'orchestra costituiscono il nucleo più antico del teatro, risalente alla fine del IV° sec. av. Cr. o al principio del III.

La scena invece è costruzione romana appartenente al principio dell'Impero. Essa, che posa su pochi resti di quella precedente di età greca, è abbastanza ben conservata. La scenae frons (diremmo noi: il fondale del palcoscenico) è costituita da archi provveduti di nicchie per le statue; la fronte del pulpitum (palcoscenico) è adornata di nicchie rivestite di marmi; una specie di cunetta serviva per calarvi entro il sipario allorchè si iniziavano le rappresentazioni; a tergo della scena vi sono degli ambienti adibiti agli spettacoli: per esempio, vi venivano preparati i tuoni, i fulmini, i lampi ecc. accompagnanti la comparsa di Giove, il «deus ex machina».

Due ingressi coperti, posti tra la scena e la cavea, sono le parodoi che immettevano i cori nell'orchestra. Altri due accessi ai lati della scena servivano al passaggio degli attori per recarsi su di essa.

Le statue furono trovate appunto nell'area della scena, e una di esse è divenuta celebre per la sua bellezza e per una vicenda: la testa della «Dea di Butrinto» donata da S. M. Re Zog I° a sua Ecc. Mussolini.

L'esemplare statuario più notevole tro-

vato nell'ultima campagna di ricerche è una testa di Esculapio, il cui prototipo risale all'arte greca della metà del V^o Sec. Av. Cr. (scuola di Fidia).

Lo scavo è stato di una difficoltà non comune. La terra di riempimento raggiungeva i 10 m. di altezza; le radici di secolari alberi entravano nelle sconnesse dei muri; grossi macigni franati dalle pareti del colle, alle volte raggruppati, ostacolavano il regolare svolgersi dei lavori e riuscivano di penoso trasporto; le statue obbligavano i direttori dello scavo ad una continua oculatezza; i gradini e ancor più le iscrizioni aumentavano le difficoltà rese poi addirittura ardue negli strati bassi per la presenza di abbondante acqua di infiltrazione.

Naturalmente la Missione ha rivolta la propria attenzione anche ai monumenti di età romana, e buoni furono i frutti che se ne raccolsero.

Vicino al teatro è stato scoperto un grande pavimento di un ambiente (forse il *frigidarium*) delle terme romane. Tale pavimento è mosaico, ben conservato, a tessere di diversi colori, formanti un grazioso disegno geometrico.

A ridosso del teatro è venuto alla luce un sacrario votivo ad Esculapio, composto di due celle. Nella più interna si sono trovate statue, resti d'iscrizioni dedicatorie e la stipe votiva. Cioè una raccolta di circa 350 *ex voto*, molto vari, di terra cotta, intatti, donati al dio Esculapio, in segno di gratitudine, da coloro che avevano recuperato la salute.

Pure non molto lontano di qui e in mezzo a un bosco in gran parte di alloro, sono stati rimessi allo scoperto i resti ancora notevoli di un ninfeo, con vasca e pianta semicircolare; muro di spalliera è alto m. 4 ed è provveduto di tre nicchie. Ai piedi di due di esse furono trovate le statue, e cioè un giovane Bacco (la cui testa è molto bella) e un Apollo, entrambe di età Romana.

Riusci poi assai difficile lo scavo di un pozzo notevole per la sua conformazione,

per l'uso che per molti secoli se n'è fatto, e perchè la sua acqua fu ritenuta sacra. Il pozzo si compone di una cella dinanzi alla quale si apre un nicchione a volta, che ricopre il pozzo vero e proprio. L'acqua, che scaturisce dalla viva roccia attraverso tre fori, è salmastra. La base della costruzione appartiene all'età greca, la parte alta invece è romana. Nella lunetta, formata in alto dalla volta a botte, si vede una pittura a vivaci colori rappresentante due pavoni affrontati, e in mezzo a loro un vaso a calice. Sul parapetto del pozzo è incisa questa iscrizione greca, di carattere votivo: «Giunia Rufina amica delle Ninfe».

Le ricerche delle antichità del Basso Impero Romano hanno dato dei risultati anch'esse di prim'ordine. Una ben tracciata trincea mise allo scoperto un tratto di pavimento a mosaico. A scavo completo rividero la luce i resti di un Battistero rotondo (forse del V^o sec. d. Cr.) con il pavimento a mosaico. Sedici colonne di granito — tolte da edifici romani — reggevano il tetto. Al centro della costruzione trovasi la vasca battesimale (per il rito ad immersione), di marmo, a forma di croce greca, ben conservata.

Il mosaico del pavimento merita speciale ricordo. E' in ottimo stato di conservazione, è policromo ed è diviso in sette zone concentriche: cinque sono ornate di motivi geometrici, e due sono composte di medaglioni (in tutto 64 di numero) contenenti ognuno la rappresentazione di un animale. Tra l'ingresso e la vasca battesimale interrompono il generale disegno del mosaico due raffigurazioni simboliche; una reca un vaso da cui si dipartono due tralci di vite con uva e pampini, sui quali posano due pavoni. Rappresenta quindi l'Eucarestia; mentre nell'altra raffigurazione è simboleggiato il Battesimo, poichè si vedono i due cervi alla fontana. Su di essi trovasi la Croce latina racchiusa in un arco di trionfo a due palme.

Furono pure eseguiti altri saggi di

scavo degni di nota, quale per esempio, quello entro una chiesa medioevale situata sulla vetta dell'acropoli (vi sono stati ritrovati resti di mosaico figurato); un altro scavo accanto ai ruderi di una chiesa triabsidata bizantina; una cisterna, ecc.

Dalla città dei vivi lo scavo è stato esteso a quella dei morti. Rintracciata che fu la necropoli si passò alla sua esplorazione e fu aperto un rilevante numero di tombe. La loro età varia a seconda delle tombe e va dal periodo greco-ellenistico fino ai primi anni del secolo passato. Degno di nota è la suppellettile funeraria composta di vasi, bronzi, ossi lavorati, vetri, in qualche caso ben conservati, ecc. Furono trovati

anche alcuni oggetti ornamentali in oro.

Alle escavazioni fin qui ricordate devono essere aggiunte altre, delle quali non parlo per brevità. Non posso però passare sotto silenzio il ritrovamento di *oggetti preistorici*. Tra questi, appartengono alla pura età della pietra due ascie levigate (di porfirite), due coltelli di ossidiana, e altri piccoli oggetti. Sono invece di età protostorica alcune fibule di bronzo, qualche fusaiola, ecc.

Da l'Acropoli di Butrinto nella primavera dell'A. XI dell'E. F.

Luigi M. Ugolini

Capo della Missione Arch. Italiana
in Albania.

IL CALCO DEL TORO ETRUSCO DI VULCI AL MUSEO NAZIONALE DI BUDAPEST.

Vulci: una delle più opulenti e ricche lucemonie della dedacopoli etrusca, sorgeva su un massiccio isolato dal fiume Fiora, nella grande valle della Maremma Toscana, presso il promontorio Argentario. Ivi Vulci aveva il suo porto marittimo: Cosa (Ansedonia) presso l'attuale Orbetello.

Ai fianchi del massiccio, per oltre 2000 ettari tutto intorno, si distendeva la sua immensa necropoli, che da tombe VIII-VII° secolo a. c. vanno fino ai primordi dell'era cristiana, dopo la caduta di Vulci nel 280 a. c. Console T. Coruncanio, come ci precisano i Fasti Capitolii.¹

¹ Sulla Caduta di Vulci, abbiamo una datazione precisa nella Tavola IX del I° Pilastro dei «FASTI TRIUMPHALES POPULI ROMANI» in Campidoglio.

(TI CORU)NCANIUS — TI — F — TI — N
— COS — AN — CDLXXIII
(DE V)ULSINIENSIBUS — ET — VULCI-
ENTIIB — K — FEBR

La spedizione di Coruncanio, è quindi dell'anno 474 secondo Varrone — 280 ac.

Coruncanio, secondo Cicerone (pro Plancio 20)

Questa immensa necropoli, riscoperta per caso dal Princ. Luciano Bonaparte,² nel 1828, fu frugata e devastata per oltre un secolo dai più grandi scavatori che ne trassero tesori immensi. Ultimo il François che mentre eseguiva nel 1857 i suoi

era di Tuscolo, secondo Tacito (Ann XI 24) era di Camerino. Fu tuttavia il primo pontefice plebeo nel 280 a. c., e «dictator» nel 246 a. c.

² Luciano Bonaparte semi esiliato dal Pontefice Pio VII in Canino dopo la caduta di Napoleone ebbe in proprietà il grande feudo di Musignano ove ignorava che una volta era stata Vulci — Un giorno del 1828, presso il Ponte della Badia, presente la Principessa, una coppia di buoi arava terreno: questo cedette all'improvviso, e buoi, aratro, ed uomo scomparvero in una fossa apertasi sotto il loro peso = Era la volta di una tomba a camera piena di oggetti e suppellettili che si era improvvisamente rivelata — Cominciarono subito gli scavi L. Bonaparte pubblicò nel 1829 a Viterbo — Tip. Frilli — il «Catalogo degli Scavi del 1828—1829» riempì il Vaticano, mandò al Louvre, ed ori e vari e bronzi invasero i musei del mondo.

Naturalmente gli scavi seguirono sotto varie direzioni fino al François nel 1857, ma soprattutto fu distruzione, e ben poco resta di comunicazioni di scavo fatte scientificamente.

scavi alla Coccumella,¹ veniva ucciso repentinamente dalle febbri che allora devastavano la regione, quasi un fato volesse impedirne le ulteriori scoperte. Da allora l'oblio e l'abbandono, erano scesi sulla grande necropoli, e con essa la devastazione fatta dalla natura e dagli uomini.

Attratto da questa leggenda tragica, venni preso dalla passione di rimettere in luce quanto era totalmente scomparso fra rovi, arbusti e frane, e togliere alla terra i segreti che ancora gelosamente essa rinserava. Dare un contributo a quel grande edificio della valorizzazione etrusca, madre della vita, dell'arte, della coltura romana che, nata fra braccia etrusche all'epoca dei Re di Roma, era stata alimentata dalla pienezza etrusca nel suo splendore del V°-VI° sec. a. c., per sommergerla ed assorbirla verso il III° sec. a. c., quando tutta la Etruria marittima veniva conquistata dalla spada romana, che da essa cominciava a librare le sue aquile sulle vie del mondo.

Per oltre cinque anni — dal 1927 al 1933² — coadiuvato dall'Ing. Raniero Men-

garelli il rivelatore della Etrusca Caere, scavai fra l'immenso silenzio della piana palustre e malarica, entusiasmato della vita palpitante che dal piccone veniva a parlare della grande epopea dei nostri progenitori e della loro saggezza, della loro arte e scienza, e della grandezza alla quale dovevano essere giunti, mentre a poche chilometri di distanza, Roma era appena ai primi albori della sua adolescenza.

Potei così scoprire e mettere in luce tutto quel misterioso monumento funebre militare detto della Coccumella, col suo, dedalo di gallerie sotterranee ed i suoi templi e locali esterni.

Potei rintracciare tutta la grande serie di tombe rupestri nel fianco della roccia, a picco sul Fiora; riparare e rimettere in uso il Ponte Etrusco della Badia,³ scavare nella città.

Potei scoprire tutta una serie di are

voro. Purtroppo per le inesattezze dei precedenti scavatori, moltissime delle tombe più note, non si sono neppure più potute rintracciare come ubicazione. Quelle ritrovate, sono state tutte restaurate, e messe in condizione di resistere al tempo. Innumeri ancora sono le tombe vergini, di cui un'enorme zona ne ho ritrovata ed aperta. Una vera città sotterranea con le sue vie, nelle quali ci aprivano lateralmente le porte delle varie camere tombali (quasi tutto V° sec.): porte ancora chiuse a massi: a con le loro suppellettili intatte nella maggioranza.

³ Il Ponte della Badia è una meraviglia di ingegneria etrusca che deve risalire al V° sec. a. c. nato per essere a copertura lignea, con quattro piloni in pietra rossa arenaria, serviva a congiungere i due lati della Fiora; e serviva soprattutto a sostenere su un lato il grande acquedotto che portava l'acqua alla città di Vulci.

Verso il I° sec. a. c. i romani ripresero gli antichi piloni etruschi e li rinforzarono, gettarono un magnifico arco (a 30 metri di altezza dalla Fiora) e da allora, il ponte è sempre rimasto in uso. Fino al 1870 era posto di confine fra il Papato e la Toscana — Poi l'incuria minacciava distruggere il solo ponte superstite di epoca etrusca; vanto e gloria del genio costruttivo degli antichi popoli, e nel 1931 ne feci fare la totale riparazione liberandolo da ogni sovrastruttura e ridando ad esso la libertà di attraversamento. Alla testa del Ponte sorgeva, il primo convento — forse — Cistercense in Italia, divenuto poi fortilizio, caserma ed ora fattoria.

¹ «Coccumella» è un nome paesano, dato a quelle colline che si elevano improvvisamente dal terreno, ed aventi forma emisferica (atumulo). Molte colline sono chiamate «Coccumella» nella Etruria Marittima alcune naturali, altre invece che sono dei tumuli tombali, sono interamente artificiali = Questa di Vulci è artificiale. Era sormontata ai suoi tempi da una torre (il Canino parla di due torri: è da escludere) tutta a massi quadrati sovrapposti, e che finiva con la base nelle gallerie sotterranee. Queste sono un dedalo di corridoi 2x2, che s'incrociano e si intersecano, formando un vero labirinto sotterraneo — All'esterno, due Templi s'incuneavano dal piano nella collina artificiale. I primi scavi nella Coccumella, solo per ricerca di oggetti, risalgono a L. Bonaparte nel 1828 — Questi nel suo libro già citato dice «nei suoi scavi della «Rotonda» sotterranea non si sono trovate iscrizioni d'ipogei» quindi non trovò tombe — Vi trovò solo poche vasi a figure nere (greco del VI/V° sec. a. c.) che elenca.

² Ho cominciato i miei scavi nell'autunno del 1927 e li ho condotti ininterrottamente fino ai primi del 1932 — sempre con l'amico Ing. Mengarelli — esplorando tutta la regione, ed abbandonando solo le zone dove la devastazione più completa ed i franamenti del terreno, rendevano inutile ogni la-

votive lungo un piccolo torrentello ai piedi della città, e le basi dei suoi templi: infine tutta una grandissima inesplorata necropoli, malgrado che prima di me si pensa siano state frugate diecimila tombe, ed io ne abbia fra aperte e riaperte, passate in esame almeno tremila! Fra il grande gruppo rupestre sulla Fiora, di fianco alla celebre Tomba François¹ — da dove uscirono le meravigliose note pitture — scavai tutta una serie di tombe a camera, aventi ognuna un lungo corridoio nella roccia, prima di giungere alla porta, e poscia ognuna composta di una serie di grandi ambienti riproducenti in varie vaste camere scavate nella pietra, il tipo della casa lignea, con imitazione dei tetti a travi e spioventi. In questi ambienti erano tombe di intere famiglie, in molteplici sarcofagi, muti, o scolpiti coi nomi delle casate che ivi dormivano.

Fra queste vi è una tomba assai vasta, del IV° sec. a. c. della famiglia «Tarnas»² il cui nome ricorre su vari sarcofagi. Tomba fragata e devastata dai ladri di oggetti archeologici, con quasi tutti i sarcofagi frantumati per la ricerca delle suppellettili. (Fig. 1—4).

¹ La Tomba così detta dal suo scopritore François, è nota e molto descritta. All'interno della grande camera centrale — delle 10 sale che la compongono — aveva ai muri una grande decorazione pittorica con figure grandi al vero, fra le quali, oltre il ritratto del capo famiglia «Vel Saties» tutta una raffigurazione della storia di Mastarna, Achille i Trojani ecc. Tomba nel IV° sec. a. c. capolavoro di decorazione e pittura. Il grande affresco venne asportato ed è ora nel Museo Torlonia a Roma. La grande sala fu dipinta già precedentemente alle pitture ritrovate ed asportate, con altra pittura avente la stessa decorazione e lo stesso soggetto. Pittura ad incausto, a fondi e bordi gialli e rossi (come Pompei) piena di festoni, di figure e volute che insieme a stucchi incorniciavano le pareti delle varie stanze. — La maestria e la forza della grande pittura è una cosa impressionante: i tratti ed il disegno hanno forza michelangiolesca, specie in alcune figure che sono i capisaldi della grande raffigurazione.

² La tomba «Tarnas» è la terza di grandi dimensioni dopo la François, nella stessa parete rocciosa, solo che la Tomba «Tarnas» ha il suo «dromos» in piano, e la François in forte peneinza prima di

Un sarcofage enorme, ora tutto in pezzi, era nella quarta camera di fondo della tomba «Tarnas» ed era sorretto da due enormi mensoloni raffiguranti gli avancorpi di due Tori, le ginocchia piegate in terra, in atto di sorreggere sul collo, taurinamente velloso, con grande sforzo, il peso dalla immane pietra che sulle due spalle poggiava, forse con la spoglia del capo della Famiglia: Lucumone, guerriero od artista? Questi mensoloni, sono sculture meravigliose, in quella pietra tufacea tenera e grigia, detta «nenfro», che sono rimaste a testimonianza viva di un'arte somma, verista, magnifica. Ed oltre l'arte, una testimonianza della razza taurina allora in Etruria, cioè la razza di importazione a traverso gli scambi alpini e marittimi con la opposta sponda Adriatica, la razza taurina forse della Valle del Danubio.³ Questo prova anche che fin d'allora era vivo lo scambio fra l'Etruria e quella regione che sarà la Pannonia, divenute poi: Italia e Ungheria!

Per queste ragioni visitando la Gipso-teca del Museo, e non vedendo affatto ivi rappresentata la grande arte Etrusca,

giungere alle rispettive porte d'ingresso, nella grande parete — La «Tarnas» si compone di cinque sale: tre consecutive all'ingresso e due laterali, di cui la laterale sinistra vuota di sarcofagi e mai usata per tumulazioni, forse per depositi: contiene, questa tomba fra grandi e piccoli, circa venti sarcofagi. Nella ultima sala ci sono nove sarcofagi, di cui il penultimo laterale sinistro è quello che poggiava (perchè ora tutto in pezzi) su due mensoloni a foggia di Tori ed intorno alle pareti corre anche la banchina funebre. E' interessante fra tante, la iscrizione dipinta su una cassa in latino M. TARNA. M. F. — non più in etrusco — che mostra come la tomba abbia servito, fino alla invasione romana, a tumulare persone della famiglia Tarnas.

³ E' interessante come confronto la pittura della tomba Colini (dei Velii) ad Orvieto = E' noto come essa raffiguri un grande banchetto e fra le altre pitture vi è riprodotta la caccia, la carne a quanto altro deve passare poi alla cucina (un vero quadro di natura morta) e fra l'altro una testa di toro. Questa è ben diversa dal nostro di Vulci, ed Orvieto ne dista solo pochi chilometri. Quello di Orvieto è il toro a «lunate corna».

pensai far eseguire un calco del Toro nella sua tomba più che bimillenaria, ed inviarlo in dono. Anche perchè, uscendo esso dalla solita scoltura Etrusca che si ripete e che è nota in tutti i musei, costituiva qualcosa di diverso e di palpitante, che nella sua espressione e nella forma, raffigurava quello che oggi dice al mondo l'Ungheria: un toro piegato, ma non domo, sul punto di rialzarsi per mostrare tutta la sua rigogliosa forza giovanile.

Per la benevolenza di S. E. Homan Bálint il mio dono fu accolto, ed ora il Toro è fra i grandi gessi del magnifico Museo di Budapest, e di questo ne rendo vive grazie, per l'atto cortese e gentile usati.

Purtroppo dopo cinque anni di lavoro, ho dovuto sospendere lo scavo ulteriore di Vulci e delle sue tombe, donando al

Museo di Villa Giulia in Roma tutto il materiale trovato ed asportabile.

Quel fatale mistero che tutti invano cercano scoprire, torna a richiudersi sulla immensa necropoli che speravo poter tutta scavare. Ma quel tanto che ho solo in parte esplorato, ha dato già enorme messe di tesori, di arte e notizie, di cui sto curando la pubblicazione.

Nei suoi fianchi Vulci racchiude ancora chi sa quali e quante meraviglie, che in altri tempi mi auguro, saranno portati alla luce.

La sfinge etrusca sorride beffardamente soddisfatta, sfuggendo ancora una volta, lungi sempre dall'essere pienamente svelata.

Roma

Ugo Ferraguti

Regio Ispettore Onorario
degli scavi di Vulci.

DIE AUSGRABUNGEN DES KECSKEMÉTER MUSEUMS.

(Auszug.)

Neben der Ortschaft Tiszaug liegt Kisrépart, wo auf einem 3—4 M aus der Umgebung sich erhebenden Erdhügel eine urgeschichtliche Siedlung sich befand. Die Siedlung besteht aus einer zusammenhängenden Kulturschichte. An zwei Stellen gelang es unberührte Hockergräber mit Gefässbeilagen zu finden (Abb. 7—8). Die grosse Anzahl der vorhandenen Haustierknochen beweist, dass dieses Volk sich hauptsächlich mit der Tierzucht beschäftigt hatte. In kleiner Anzahl wurden Steinwerkzeuge gefunden, kupferne scheinen aber überhaupt nicht vorhanden gewesen zu sein. Besonders ausgiebig war die Ausgrabung an keramischem Material, welches für die Erkenntnis der spätneolithischen Kultur weitere wichtige Angaben lieferte. Die Gefässe sind in derberer Ausführung unverziert oder in feinerer Ausführung verziert. Von letzteren lassen sich einige Gruppen unterscheiden: grosse Schüs-

seln (Abb. 10—11), kleine Schüsseln (Abb. 12), Trinkgefässe (Abb. 14), Becher und topfförmige Gefässe (Abb. 15—17).

Die Gefässe sind mannigfaltig verziert. Aus kleinen Strichen gebildete Dreiecke und Rombusse kommen am meisten vor. Oft wird Punktverzierung mit der Strichverzierung gemischt angewendet. Welche primitive Darstellung eines Gegenstandes oder einer Menschengestalt das Urbild der Verzierungselemente auch abgeben mochte: hier sind sie in völlig dekorativem Sinne verwendet. Die Gefässe wurden öfters innen und aussen verziert. Die schönste Dekoration bilden die Meanderstreifen (Abb. 17). Es ist besonders charakteristisch für die Siedlung, dass die Gefässe nicht nur in der vorerwähnten Art verziert, sondern auch mit Buckeln versehen wurden, oft wird das Fussgestell der Gefässe mit zahlreichen solchen Buckeln geschmückt.

Sie dienten ausser der Dekoration auch praktischen Zwecken: um das Anfassende der Gefässe zu ermöglichen, oder ihr ausgleiten zu verhindern, oder sie sind am Rande angebracht, um diesen zu verstärken (Abb. 17).

Eine besondere Gruppe bilden bei dieser Siedlung die mit einem Sockel oder Fussgestell versehenen Gefässe. Oft sind sie fast tellerartig niedrig gehalten. Es kommen auch ganz feine Stücke unter ihnen vor (Abb. 31). Einen Übergang zu den Röhrengefässen bilden jene Schlüsselformen, die mit einem 4—10 cm hohen Sockel versehen sind (Abb. 32). In grosser Anzahl wurden 20—25 cm hohe Röhrengefässe gefunden, deren Fuss ausserdem mit Löcherverzierung versehen ist. Da alle diese Gefässe mit Küchenresten zum Vorschein kamen, ist es sicher,

dass sie für den täglichen Gebrauch und nicht für einen Kult bestimmt waren. Der höchste Röhrenfuss beträgt 30, der niedrigste 7 cm. Die mit einem Röhrenfuss versehenen Schüsseln sind zumeist niedrig und an der Innenseite reich verziert (Abb. 37 a—e). Eine Sondergruppe bilden jene Gefässe, deren Fuss mit tiefen Einschnitten durchbrochen ist, dadurch scheinen sie auf einem Säulengestell zu stehen (Abb. 39). Auch einige ungewöhnlichere Gefässformen wurden gefunden, so Abb. 34, sowie der Bruchteil eines Wasserschöpfers Abb. 40.

Die Form, sowie die Verzierung der Gefässe, die Geräte sowie die Begräbnisart weisen alle darauf hin, dass diese Siedlung am Ende der Steinzeit, am Anfang der Kupferzeit bewohnt wurde.

Koloman von Szabó.

HALTER FÜR DREIECKIGE DOLICHENUS-RELIEFS

AUS BRIGETIO.

(Auszug.)

Anlässlich der Erwerbung der inneren Ausstattung des Dolichenums von Brigetio aus einer Privatsammlung, kam auch der hier behandelte bronzene Gegenstand in das Ungarische Nationalmuseum. Er wurde schon bisher ganz richtig als «Signum-Halter» erklärt (Ferd. Láng in «Klebensberg-Emlékkönyv», 1925, 106). In Kenntnis des Exemplars aus Zugmantel im Saalburg-Museum (H. Jacobi, Saalburg Jbuch 6, 1927, 168 ff) verdient er jetzt noch grössere Aufmerksamkeit, denn in Verbindung mit dem Objekte können wir nun die Frage der Anwendung der bekannten, hieher gehörigen Dolichenus-Dreieck-Tafeln (S. Anm. 1 Seite 40) vielleicht endgültig erklären.

Unser Stück (Abb. 54 unten, mit der Vorderplatte der Tafeln von Kömlöd und Abb. 55) ist 20 cm hoch und 24·4 cm breit. Es ist viel einfacher und beschei-

dener, als das Saalburger Exemplar. Es besteht aus einem nach oben sich verjüngenden, oben mit Kragen versehenen Rohr, wovon unten beiderseits leierförmig gebogene, nach oben ebenfalls sich verjüngende runde Arme herausragen. Dieselben sollen wohl auch hier Schlangen darstellen, sie enden nämlich in Schlangenköpfen, sind aber bei ihrer primitiven Bearbeitung mit denen am Saalburger Exemplar nicht zu vergleichen. Die Schlangenköpfe, sowie die in Blattform emporstehenden Enden (das eine ist abgebrochen) des mittleren Rohres sind mit zwei — an ihren Enden schräg abgeschnittenen — schmalen Leisten zusammengehalten. Die zwei Bronzeplatten waren ursprünglich zwischen diese zwei Leisten eingefügt. Nur ursprünglich, denn später ist der — auch an anderen Stellen zerbrochene und zusammengelötete —

Gegenstand hier gebrochen und bei der Ausbesserung der Abstand zwischen den zwei Leisten mit Blei ausgefüllt worden.

Nun war es aber nicht mehr möglich, die Platten zwischen die Leisten einzufügen und man hat sich deswegen in ziemlich primitiver Weise so geholfen, dass man an beiden Enden der einen Leiste ein — oben durchlöchertes — dreieckiges Bronzeplättchen anlötete.

Die dünnen Relief-Platten des Dolichenus-Kultes in Brigetio sind uns zwar verloren gegangen, sie müssen aber unten unbedingt durchlöchert gewesen sein. Wir haben aber die berühmten Platten aus Kömlöd, die etwas grösser sind, wie die von Brigetio gewesen sein dürften, denn sie passen nicht zu unserem Halter. Im Besitze dieser Bronzegegenstände können wir aber nun die Anwendung der Dolichenus-Platten pünktlich bestimmen und die viel umstrittene Frage der Zahl dieser Tafeln endgültig entscheiden.

Die Bronzeplatten von Kömlöd waren versilbert, wie uns die Spuren in den Vertiefungen der Reliefs dies deutlich zeigen. Am unteren Rande derselben, in ca 1 cm breiten Streifen ist die Versilberung gänzlich und ziemlich frisch erhalten. Die Platten waren also (mit ihren hinteren Seiten aneinandergefügt) mit den zwei Streifen zusammengepresst und die Versilberung ist dadurch unter den Streifen geschont geblieben.

Es können also nur zwei Platten vorhanden gewesen sein und die Rede von 3—4 zusammengehörigen Platten, das Annehmen pyramidenförmiger Kultgegenstände ist nicht mehr haltbar. Noch weniger haltbar ist die Annahme, dass diese Dreieck-Platten an ihrer Spitze die Bronzestatue der Victoria trugen. Diese ganze Annahme kommt daher, dass mit den Dolichenus-Platten von Kömlöd auch die Statue der Göttin (Abb. 56) gefunden wurde. Wir wissen aber und gerade

in Verbindung eines inschriftlichen Postaments mit einer dolichenischen Bronze-Gruppe (St. Paulovics, Römischer Künstlerlehre aus Brigetio. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1932, 183 ff) aus demselben Heiligtum in Brigetio, wo die Stelle der, für die Bronzeplatten auch sonst zu schweren, auf der Erdkugel stehenden Victoria-Statue zu suchen ist (Vgl. St. Paulovics, Eine kleinplastische Werkstatt in Pannonien, *Pannonia* I, 1935, 21 ff).

Es ist noch eine technische Frage, nämlich das Zusammenhalten dergleicher Platten an den Seitenrändern zu erklären. An den Rändern der Platten von Kömlöd sind die Reste der nach hinten gebogenen Kanälchen zu finden, in denen an mehreren Stellen zinnartiges Lötmaterial aufzufinden ist. Die Platten wurden also unter diesem rahmenbildenden Wulst aneinandergefügt.

Der Platten-Träger von Brigetio erklärt uns gleichzeitig, warum an einigen Platten unten — z. B. an der Platte von Aalen — Löcher zu finden sind. An der hinteren Seite des Trägers von Brigetio sind zwei kleine, rhombusförmige, durchlöchernde Plättchen an die Leiste gelötet. Nach der oben erwähnten Ausfüllung des Raumes zwischen den zwei Leisten war es schon nicht mehr möglich, die Platten in ursprünglicher Weise einzufügen, man musste die eine Leiste erhöhen und die Platten mit Hilfe zweier Nietnägel befestigen. Die uns verlorenen Platten von Brigetio mussten also unten zwei Löcher gehabt haben.

Prof. Andreas Alföldi hat mich liebenswürdiger Weise auf die alexandrinischen Münzen des Hadrian aufmerksam gemacht, wo das Dreieck des Vexillums (Abb. 57) uns wahrnehmen lässt, wie die Anwendung und das Tragen der Dolichenus-Dreiecke zu denken ist.

Stefan Paulovics.

AENEAS' FLUCHT

RÖMISCHES RELIEF IM MUSEUM ZU SZÉKESFEHÉRVÁR

(Auszug)

Dieses aus Dunapentele stammende, fragmentarisch erhaltene Kalksteinrelief zeichnet sich gegenüber jenem ebenfalls in Dunapentele im Jahre 1903 gefundenen Aeneas-Relief durch lebhaftere, schwungvollere Darstellung der Bewegungen aus und ist auch bezüglich der Raumwirkung überzeugender. Während diese beiden Reliefs im Grunde auf ein gemeinsames Vorbild zurückgehen, weist das in 1902 zu Fövenypusztá (Kom. Fehér) zum Vorschein gekommene Aeneas-Relief viele individuelle Züge auf und vergegenwärtigt uns dadurch jene Umgestaltung, welche die aus fernen Kulturzentren zugeführten Kunsterzeugnisse unter dem Einfluss der lokalen keltischen Auffassung erlitten haben.

Die mit dieser Darstellung in Verbindung stehenden Probleme bildeten schon öfters den Gegenstand eingehender Besprechung in der Fachliteratur. In der

griechischen Kunst tritt dieser Bildtypus noch vereinzelt auf, dagegen erfreut er sich in der römischen Kunst schon einer grossen Verbreitung. Zuerst erscheint die Aeneas-Darstellung auf den im Dienste der nationalen Heldensage stehenden Monumenten, später aber auch auf den mit dem Jenseitskult in Verbindung stehenden Grabdenkmälern. Wahrscheinlich sind die hier behandelten, aus der 2. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. stammenden Aeneas-Reliefs ebenfalls als Teile grösserer Grabmonumente aufzufassen. Die grosse Verbreitung dieses Themas dürfte teilweise mit den anlässlich der 900-jährigen Jubiläumsfeier der Gründung Roms geprägten Münzen und andererseits mit den wahrscheinlich durch die Vermittelung Kölns hierher gelangten Musterbildern in Zusammenhang zu bringen sein. (Literatur sowie die Abbildungen 58—60s. im ungarischen Texte.) *Gizella Erdélyi*

ARMRINGE MIT TRICHTERENDEN AUS DER AVARENZEIT.

(Auszug.)

Im ungarländischen Fundmaterial befindet sich eine Anzahl solcher trichterförmig endenden Armringe, deren Abstammung bisher nicht geklärt wurde. Ihr Alter war schon gleich zu Anfang im Funde von Szt. Endre (Abb. 62) durch eine beiliegende Phokas-Münze auf den Anfang des VII. Jh. festgestellt. Dieselbe Datierung ergab die Untersuchung der Entwicklungsgeschichte der Scheibenfibeln, die Prof. A. Alföldi in seiner Arbeit: «Zur hist. Best. d. Avarenfunde» (ESA IX. 1934. S. 285—307) uns bietet. So war nur der Kulturkreis zu bestimmen, dem die Armringe angehören konnten.

Dazu kam uns ein neuer Fund aus Cserkut zu Hilfe, den Museumsdirektor Dr. G. Fejes veröffentlicht (Abb. 61). An der Hand der Begleitfunde versuchten wir der Lösung der Frage näher zu kommen. Die gegossenen Ohringe (I, 4) kommen im byzantinischen Kulturkreise, aber auch durch Barbaren verfertigt, häufig vor (Reichenhall, Knin). Die Teile des Brustschmuckes (5—8) sind teilweise einem aus einer früheren Pécs-Grabung stammenden sehr ähnlich. (Pécs-Baranya m. Múz. Egy. Ért. 1909. II. 4. Abb. 7) Zu den umgekehrt-herzförmigen Stücken haben wir eine Analogie bei Äberg (Die Franken u. West-

goten, Abb. 302), aber auch in bronzezeitlichen Exemplaren aus Ungarn (Hampel, *A bronzkor emlékei*. Taf. XCIII, CXC, CCXXII), woraus man auf ein Weiterleben des Kunstgeschmackes der illyrischen Unterschicht schliessen könnte. Die in Spiralen endigende Wellenlinie der Rautenform mag die verkümmerte Gestalt eines ehemaligen Schlangenhängsel sein (Zeichn. 3, 4), das am Anfang wahrschl. eine magische Bedeutung besass; später wurde es zum Kettenträger (Zeichn. 1, 2). Derartige Schmucksachen kennen wir aus germ.-nordischen Gebieten. (Lindenschmit, *Handb. d. d. Altert.-Kunde*, X. 13. — Aarbøger, 1869. Pl. VII. 3, 4.) Auch der Ring gehört in diesen Kreis. Die Chronologie der germ. Fibeln mit rechteckiger Kopf- und in Tierkopf ausgehender ovalen Fussplatte ist durch Åberg (*Die Goten u. Langobarden*, S. 44) auf die Mitte des VI. Jh. bestimmt. Unsere stark abgenutzten Stücke mögen schon längere Zeit in Gebrauch gewesen sein, ehe sie ins Grab kamen.

Da die Begleitfunde ihre nächsten Verwandten im germ.-nordischen Gebiete hatten, können die aus denselben

Gebieten stammenden, wenn auch spärlichen Analogien doch eine stärkere Beweiskraft besitzen. Der Armring auf Zeichnung 5, zeigt dieselbe Form, der auf Abb. 63 dieselbe Verzierung, als unsere Armringe. Der erste stammt aus Udenheim, der zweite aus Livland.

Wegen ungenügender Kenntnis der s. russ. Funde können wir eine Verbindung dieser Gruppe mit den Kuturgur-Funden nicht ausschliessen. Aber es ist doch auch möglich, dass die Armringe, die in so ansehnlicher Zahl bei uns vorkommen, hier im Lande durch germanische Goldschmiede gefertigt wurden. Das Fundinventar der Goldschmiedegräber, besonders ihre Werkzeuge, sind denen aus nordgerm. Gräbern stammenden ähnlich. (D. Csallány, *A kunszentmártoni ötvössír*, S. 34.) Anscheinend arbeiteten die germ. Goldschmiede auch nach der avarischen Invasion für die neuen Herren weiter, woraus sich auch die hier übliche Verschmelzung der Ziergegenstände rein avarischer Form mit der Dekoration des II. germ. Tierstiles u. des Flechtbandornaments erklären lässt.

Katharina Márki-Poll.

MEISTER PAUL VON LÖCSE.

(Auszug.)

In den nachfolgenden Ausführungen bemühen wir uns jene Probleme zu lösen, die sich um die Persönlichkeit und Kunst unseres Meisters ranken. Als Bildhauermeister des Lócseer Hauptaltars wurde Meister Paul von P. Still entdeckt und zufolge seiner Mitteilung durch Henszlmann in die Kunstliteratur eingeführt. Letzterer begnügte sich mit der — den Namen enthaltenden — Grabaufschrift und versucht daraus seine Lebensdaten zu entnehmen. Hiedurch gelangt er zu dem Ergebnis, dass der Altar zwischen 1510—15 entstanden sein müsse. Bezüg-

lich des Meisters erwähnt er nur, dass er wahrscheinlich «ein vornehmer Schüler Veit Stoss' gewesen sei», dessen Kunst mit jener des Meisters wetteiferte. Nach Henszlmann befasste sich Divald eingehend mit der Kunst des Meisters Paul, dessen Einfluss er auf fast alle Schnitzwerke des XVI. Jh's in Oberungarn ausdehnt. Andreas Péter weist energisch die weitgehenden Attributionen Divald's zurück und anerkennt nur die Skulpturen des Hauptaltars und der Bethlehemgruppe als eigenhändige Werke. Der Káposztalvaer Hauptaltar, sowie die heiligen

Jakobus, Johannes und Andreas in der Kirche zu Kisseben seien Werkstattarbeiten. Jedoch nicht nur die inländische Literatur hat unsrem Meister so viel Interesse entgegengebracht. Daun und Lossnitzer erwähnen in ihrer Stossmonographie öfters unseren Meister und schreiben ihm — ohne Autopsie und mit Vorbehalt — den Verkündigungsalter zu Kisseben, sowie den Mettertialtar zu. Das grosse Handbuch W. Pinders denkt auch des Meisters und macht ihn — Abramowskis Forschungen zufolge — zu einem Übergangsmeister aus der Spätgotik ins Protobarock, indem er hiezu seine angeblichen Danziger Werke benutzt.

Unseren Ausgangspunkt bilden die auf den Meister Paul bezüglichen authentischen Daten, die wir zu erweitern suchen. Von den schriftlichen Quellen sei als ältester und wichtigster jener Epitaph erwähnt, welcher an der Aussenmauer der St. Jakob-Kirche zu Lőcse sich befindet. Diese Aufschrift gibt nur davon Kunde, dass der Hauptaltar von irgendeinem Meister Paul verfertigt wurde. Auf diesen Hauptaltar bezieht sich eine Aufzeichnung der Kronik von Lőcse, — auf die schon Merklas verwiesen hatte — laut welcher im Jahre 1508 «hat man das grosse Altar zu Leutsch mit der Tafel zugedeckt». Dieselbe Kronik enthält eine weitere Eintragung aus dem Jahre 1522, die jedoch nicht mit Sicherheit sich auf den Altar bezieht. Später wurde die Quelle dieser Kronik, das Tagebuch des Konrad Sperfogel aufgefunden, wo die Widmung des Poliers Messingschläger für den Hauptaltar klar ersichtlich ist. Diese Daten wurden im Jahre 1911 durch Dr. B. Iványi ergänzt, was aber die neuere Forschung nicht genügend in Betracht zog.

Henszlmann datiert also den Altar auf die Jahre 1510—1515 und sieht in der auf das Jahr 1508 lautenden Eintragung der Kronik einen Irrtum, umso mehr, da seiner Ansicht nach die Altarflügeln

nach der im Jahre 1509 erschienenen Passion des Cranach verfertigt wurden, folglich nicht schon im Jahre 1508 fertig sein konnten. Divald beweist die falsche Interpretierung der Aufschrift durch Henszlmann, er setzt die Lebensdauer des Meisters in frühere Jahre und kann dadurch mit Leichtigkeit den Altar im Jahre 1508 beenden lassen. Péter hingegen lässt von stilkritischen Folgerungen ausgehend den plastischen Schmuck des Altars nicht vor 1510, eher um 1515 entstehen.

Zum Glück blieb uns vom Jahre 1431 angefangen das Rechnungsbuch einer jener Fraternitäten erhalten, welche seit dem Jahre 1402 in Lőcse tätig waren. Aus diesen Eintragungen erfahren wir, dass im Jahre 1515 der Schnitzermeister Paul zum Vorstand gewählt wurde und dass die Bruderschaft im Jahre 1517 40 fl. für den Altar gespendet hatte. Das beweist uns, dass der Altar im Jahre 1517 noch unvollendet war und noch grösserer Summen benötigte. Da nun jene Werke der Stoss-Werkstatt, die unserem Altar nahestehen, um 1510 entstanden sind, können wir mit Sicherheit annehmen, dass Meister Paul sein Werk nicht vor den Jahren 1510—1511 in Angriff genommen hatte. Mit grösster Wahrscheinlichkeit wurden also die 1517 gespendeten 40 Gulden für den plastischen Schmuck des Hauptaltars verwendet. Dies wird noch durch die Aufzeichnung in Sperfogel's Kronik bestärkt, laut welcher die Holzteile, d. h. Statuen des Altares der im Jahre 1522 verstorbene Kirchenvater Messingschläger vergolden liess. Dieser Messingschläger war 10 Jahre hindurch Kirchenvater; da er diesen Titel mit Sicherheit im Jahre 1517 führte, so bezieht sich das auf die letzten 10 Jahre seines Lebens. Nun verzeichnen die Quellen Messingschlägers Tod im März 1522, so ist er frühestens im Jahre 1512 Kirchenvater geworden. Da er im Jahre 1517 mit der Verwaltung der für «ligneam Altaris» gespendeten

40 Gulden betraut wird, muss der Altar teilweise schon fertig gewesen sein. Daraus folgern wir, dass der plastische Schmuck des Altares in den Jahren 1514—1518 entstand. In dem Altar besitzen wir das schönste Werk der Zips; der Meister erreicht sowohl in der plastischen Konzeption, wie in der Ausführung sein Vorbild: Veit Stoss, der ihn aber in der Originalität der Invention weit überflügelt. Jede Figur des Löcseer Altares hat zwischen den Schöpfungen der Nürnberger Stoss-Werkstatt ihr Vorbild. Wir müssen hingegen betonen, dass mit der Krakauer Werkstatt gar keine Zusammenhänge bestehen.

Der überaus reiche plastische Schmuck des Altars von Löcse fängt mit der Predellendarstellung des letzten Abendmahles an. Im Altarschrank stehen die überlebensgrossen drei Hauptfiguren: die Madonna mit den heiligen Jakobus und Johannes. An den Flügeln sind vier Flachreliefs angebracht; links die Apostelteilung, sowie das Martirium des h. Jakob; rechts zwei Szenen aus dem Leben des heiligen Johannes Evangelisten. Die Altarflügel sind noch in besondere Rahmen gefasst, an deren Aussenseiten die flachgeschnitzten, fast lebensgrossen Figuren der heiligen Jakobus u. Thomas d. Jüng. stehen. In dem reichen Laubwerk sind neun Apostelfiguren untergebracht.

Schon Divald erkannte den Zusammenhang zwischen unserer Predelle und jener des Schwabacher Hauptaltars, welcher 1508 beendet wurde. So können wir annehmen, dass Meister Paul schon um 1506 in die Nürnberger Werkstatt aufgenommen wurde. Das ist der Zeitpunkt, wo der gebrandmarkte Stoss der kaiserlichen Gnade teilhaftig, seine Werkstatt wieder eröffnen konnte. Sein erstes Werk: ein St. Andreas, verfertigt er auf die Bestellung des Sebaldus Tucher. Der Kopftypus dieser Statue kehrt im Jakobus des Löcseer Altares wieder, obwohl Meister Paul sonst für diese Gestalt den St. Rochus in Firenze zum

Vorbild nahm. Lossnitzer datiert eben deshalb den Rochus auf das Jahr 1507. Da aber das Datum 1508 keinesfalls auf die Statuen des Löcseer Altares sich beziehen kann, so müssen wir auch den St. Rochus etwas später ansetzen. Um 1508—1510 müssen auch jene Madonna und ein heil. Johannes Ev. entstanden sein, welche heute neben der Wickelschen Kalvarie in der Nürnberger Sebalduskirche stehen und deren Johannes der Löcseer Gestalt ebenso verwandt ist, wie die Florentiner Statue. Dadurch glauben wir annehmen zu können, dass Meister Paul bis 1510 sich in Nürnberg aufhielt. Aber auch für die Löcseer Madonna muss das Vorbild hier gesucht werden. Eine kleine Holzmadonna in London — welche sowohl durch Lossnitzer, wie durch Voss als eigenhändige Arbeit Veit Stoss's erkannt wurde — zeigt sehr weitgehende Übereinstimmungen mit unserer Madonna. Wir wollen natürlich nicht behaupten, dass diese kleine Figur als Vorbild diente; wahrscheinlich waren mehrere Zeichnungen von Stoss vorhanden, als Vorbereitung einer verlorenen, oder gar nicht ausgeführten Madonna. Diese Konzeption ist nun in der monumentalen Darstellung des Löcseer Altares erhalten. Lossnitzer datiert die Londoner Madonna auf das Jahr 1515. Da aber Meister Paul im Jahre 1515 in Löcse war, muss in der Stoss-Werkstatt eine solche Fassung der Madonna — wenigstens in Entwürfen — schon um 1—2 Jahre früher entstanden sein, demzufolge sind wir geneigt, den Nürnberger Aufenthalt Meister Pauls bis 1513 auszudehnen.

Woher stammte nun Meister Paul und was hat er in Löcse — wo er heiratete und ansässig wurde — ausser dem Hauptaltar gearbeitet. Lossnitzer sieht in ihm einen der nach der Auflösung der Stoss-Werkstätte in alle Winde zerstreuten Gesellen, während Pinder, beziehungsweise Abramowski ihn im Jahre 1534 in Danzig wähen. Leider können

diese Fragen in Ermangelung von schriftlichen Quellen nur auf stilkritischem Wege beantwortet werden. Es ist unleugbar, dass um 1500 herum ganz Oberungarn unter den Einfluss des Veit-Stoss Stiles geriet. Kassa versucht zwar bis 1516 den eigenen Stil zu wahren. Der rege, wirtschaftliche Verkehr zwischen Ungarn und Polen ermöglichte es, dass diese Stilströmung zu gleicher Zeit an mehreren Stellen auftaucht, im Anfang natürlich in jenen Städten, die keinen ausgeprägten einheimischen Stil dem entgegensetzen konnten. So entsteht ein frühes Zentrum in der Stadt Kiszeben, wo sich in der Kirche drei Holzfiguren befinden, von welchen zwei reiche Beziehungen mit jenen des Lócseer Altars aufweisen. Wir erkennen in den Kiszebener Statuen eigenhändige Frühwerke des Meisters Paul und glauben, dass er diese bescheidenen Werke vor seinem Nürnberger Aufenthalt verfertigte. Diese den Anfänger verratende Arbeit wird in der Stosswerkstatt ausgereift und weiterentwickelt, aber wesentlich unverändert in den Lócseer Statuen wiederholt. Ausser den Statuen in Kiszeben ist eine Madonnenfigur in Leibicz als Frühwerk Meister Pauls wahrscheinlich.

Ungelöst ist noch die Frage des Betlehems von Lócse. Diese schöne Gruppe wurde im Jahre 1698 in einer vermauerten Nische des Lócseer Stadthauses gefunden. Übereinstimmend nannte die Forschung Meister Paul als Urheber des Werkes. Divald sah darin ein um 1500 entstandenes Frühwerk, während Péter aus stilkritischen Gründen die Betlehemgruppe nach dem Altar ansetzt. Wir bezweifeln die Richtigkeit der Attribution und glauben in dieser Gruppe das Werk eines Mitarbeiters zu erkennen. In der kleinen Kirche zu Hizsnyó (Kom. Gömör) befindet sich ein kleiner Flügelaltar mit der Jahreszahl 1508. Die Verkündigungsgruppe dieses Altares — besonders die Madonna

— weist nahe Beziehungen mit der Betlehemgruppe auf. Auch der Engel in Hizsnyó und der St. Joseph in Lócse sind miteinander sehr verwandt, so glauben wir im Altar zu Hizsnyó ein Frühwerk jenes Meisters zu sehen, welcher später die Betlehemgruppe verfertigte. Das beweist zugleich, dass jene Stilelemente, die mit dem Auftreten des Meisters Paul in Zusammenhang gebracht wurden, schon früher vorhanden waren.

Wir müssen uns noch eingehender mit jener Ansicht auseinandersetzen, welche aus dem Meister Paul einen deutschen Künstler machen will. Abramowski erwähnt in seiner Abhandlung über den plastischen Schmuck des Danziger Artushofes, dass die berühmte «Christopher Bank», sowie die lebensgrosse Figur des St. Christoph von einem Meister Paul — welcher schon seit 10 Jahren in der Stadt weilte — im Jahre 1534 in Arbeit genommen wurde. Aus diesen zweifellos authentischen Daten meint Abramowski den Danziger Meister mit jenem in Lócse wirkenden identifizieren zu können. Seiner Ansicht nach ging unser Meister im Jahre 1523 nach Nürnberg, dann über Sachsen nach Danzig, wo er im Jahre 1525 schon arbeitete. Stilkritisch weist er ihm einen Salvator Mundi, sowie einen Dreikönigsalter in Danzig zu.

Die Konstruktion Abramowskis ist sehr erzwungen und entbehrt jeder Wahrscheinlichkeit. Die Danziger Quellen sprechen immer von einem Meister Pawel, was auf polnischen Ursprung verweist. Das Epitaph in Lócse hingegen erwähnt, dass Meister Paul Kinder und Enkel dort hatte, seine Tätigkeit lässt sich an Ort und Stelle bis 1530 verfolgen, er konnte also 1525 nicht in Danzig sein. Noch stärker sprechen die Denkmäler gegen Abramowskis Hypothese. Der Altar zu Lócse und die Christopher Bank zu Danzig gehören zwei grundverschiedenen Künstlerkreisen an und können

unmöglich von einem Meister stammen, auch wenn dieser kein bedeutender Epigone wäre, — wie Meister Paul von Lócse — sondern ein selbständig schaffender Künstler grossen Formats. Der Danziger Meister arbeitet im Stile der italienischen Renaissance als Plastiker, der Meister von Lócse verrät überall den Bildschnitzer, der mit der Formenwelt der italienischen Renaissance gar keinen Zusammenhang aufweist.

Wir konnten im Laufe unserer Untersuchung das Leben Meister Pauls vom Jahre 1500 verfolgen. Als Frühwerk erkannten wir den Altar zu Kisszeben. Um 1505 wandert er nach Nürnberg,

wo er bis 1513—1514 verbleibt und mit Zeichnungen, vielleicht auch mit kleinen Modellen beladen nach Lócse zurückkehrt. Hier erhält er den Auftrag der Corpus Christi-Brüderschaft, den plastischen Schmuck des Altares zu verfertigen. Die Vergoldung und Aufstellung dieser Statuen konnte frühestens 1518 vorgenommen werden. Bis 1530 lässt sich seine Tätigkeit in Oberungarn verfolgen. Seine Nationalität lässt sich noch nicht mit Sicherheit feststellen. Wohl möglich, dass er ein Zipser war, der mit seiner Kunst dieses Land bereicherte, welches ihm Brot und Kultur gab.

Anton Kampis.

FUNDE AUS DER GRUFT

DER REFORMIERTEN KIRCHE ZU CSENGER. I.

(Auszug.)

Die Gruft der schon im XIV. Jh. erwähnten Kirche wurde in den Jahren 1931, 1932 sowie 1933 durchforscht. Sie besteht aus vier gewölbten Räumen (Abb. 78), vor diesen befindet sich der ummauerte Zugang sowie das Ossarium. Im Jahre 1707 wurde die Kirche durch Feuer teilweise vernichtet und blieb bis 1713 ohne Dach, wodurch auch die Gruft sich mit Wasser anfüllte und ein grosser Teil der dort befindlichen Gegenstände zugrunde ging. Mit Ausnahme eines Raumes wurden die andern schon vor der systematischen Untersuchung durchwühlt und teilweise ausgeraubt. In diesen Räumen wurden die weiter unten folgenden Silber- und Goldgegenstände in grösster Unordnung, mit schwarzer Erde vermischt, gefunden. Unter den Gegenständen befinden sich: 16 Goldringe (Abb. 79, 1—16), zumeist mit einfach gefassten Steinen und teilweise mit Schmelzarbeit geziert; einige andere mit reicher Renaissancefassung (Abb. 79, 11—16); zwei Paar verschiedene Armbänder. Von den gefundenen 49 Gold-

agraffen sind mit einer Ausnahme alle getrieben gearbeitet (Abb. 80, 1—25), sie sind zumeist mit farbigem Schmelz oder auch mit Edelsteinen und Perlen (diese sind nur mehr in Spuren zu entdecken) versehen. An der Rückseite der Agraften ist ein Öhr zum Befestigen angebracht, daneben sind öfters auf einer gesondert angebrachten kleinen Platte erhaben gearbeitete Anfangsbuchstaben d. h. Meisterzeichen angebracht (Abb. 81). Folgende Meisterzeichen kommen vor: IAL (Abb. 81, 3), BH (Abb. 81, 4), VR (Abb. 81, 1), HD (Abb. 81, 2). Das VR Monogramm befindet sich auch auf drei aus Szolnok stammenden Agraften des Ung. Nat. Museums, sowie auf einer Agraffe des Kunstgew. Museums aus Küküllővár. Der Entstehungsort ist wahrscheinlich Nagyszeben oder Brassó, die Meisterzeichen sind zugleich unsere ältesten Punzen auf Goldgegenständen. Auf einem Silbergegenstand lässt sie sich schon im XIV. Jh. nachweisen (Abb. 82).

Von weniger bedeutendem Wert sind einige Silberknöpfe (Abb. 80, 29), sowie einige Kleiderhaften (Abb. 80, 30—32), Kristall-, Korall- und Kalzedonperlen (Abb. 80, 33—35) und silberne Sargnägeln (Abb. 80, 36.) Ausserdem wurden 27 Rosetten gefunden, wo je 6—8 flachgeschliffene, goldgefasste Granatperlen das Muster bilden, seitlich durchlöchert, um das Auffädeln zu ermöglichen. Diese Rosetten wurden auf den Jungfernkranz angenäht und bildeten scheinbar einen Massenartikel, denn sie kommen in den verschiedensten Teilen des Landes vor.

Ausserdem wurden sieben silberne

Damengürtel, aus gegossenen Gliedern bestehend, gefunden (Abb. 83, 1—7), sowie drei teilweise vergoldete Renaissanceketten mit Breloquen (Abb. 84, 1-3), sowie ein Federhalter aus vergoldetem Silber, mit Amethyst Türkisen, und mit grossen blauen Glasperlen verziert. — Der grösste Teil der hier erwähnten Gegenstände weist auf die II. H. des XVI. Jh's, einige der Armbänder dürften am Anfang des XVII. Jh's entstanden sein. Die genauere Datierung werden die Gegenstände des demnächst erscheinenden II. Teiles ermöglichen.

Josef Höllrigl.

ZWEI SPÄTBAROCKE PALÄSTE ZU KOLOZSVÁR (KLAUSENBURG IN SIEBENBÜRGEN).

(Auszug.)

Kolozsvár (Klausenburg) bewahrt die meisten und wertvollsten Denkmäler des siebenbürgischen Barocks. Die bedeutenden plastischen Schöpfungen der Kirchenkunst um die Mitte des XVIII. Jhs. sind von dem Aufblühen der Profanarchitektur begleitet. Dieser Aufschwung Klausenburgs am Ende des Jhs. ist mit dem Namen des Gouverneurs Graf Georg Bánffy verknüpft. Er war der Bauherr des prachtvollen Bánffy-Palastes am Hauptplatz, welchen der durch den Verf. entdeckte Baumeister und Bildhauer *Johann Eberhard Blaumann* (1733—1786) entworfen und erbaut hatte (1773—1785; Abb. 85.). Blaumann, der frühere Hermannstädter Stadtbaumeister, war der Führer der dritten Generation Klausenburg'scher Barock-Künstler; bis zum Tode arbeitete er im Dienste der Bánffy'schen Familie. Der Bánffy-Palast mit seiner malerisch gelösten Rokoko-Hauptfassade und mit dem loggienbekränzten Quadratenhof ist eines der bedeutendsten Denkmäler des siebenbürgischen Barocks und hatte grossen Einfluss auf die

gesamte Profanarchitektur am Ende des XVIII. Jhs. Unter seiner Wirkung arbeiteten die hervorragendsten Meister der vierten Generation, *Joseph Leder* und *Carlo Justi*.

*

Joseph Leder war der Entwerfer und Erbauer des Klausenburger Teleki-Palastes. Graf Adam II. von Teleki (1740—1792; der Obergespan des Komitates Doboka) war der Bauherr. Die Leder'sche Familie kam in den ersten Jahrzehnten des XVIII. Jhs. aus Sachsen nach Klausenburg. *Joseph Leder* arbeitete auch im Dienste des Grafen Georg Bánffy und hatte einige Änderungen an dem wunderschönen Bánffy'schen Schlosse von Bonczhida durchgeführt. Unter seinen Mitarbeitern ist «Antony Überlaher Zimmer Palier» bekannt. Mit der Verknüpfung des Obenerwähnten taucht der Name «*Franz Gindler* Kays. Königl. Fortifications Maurer Palier»-s auf, der einer der merkwürdigsten Meister der siebenbürgischen kirchlichen Architektur am

Ende des XVIII. Jhs. war. Er leitete den Bau der im Jahre 1783 vollendeten armenischen Hauptkirche von Erzsébetváros (Elisabethstadt).

Die Entwürfe des Teleki-Palastes (Abb. 86—88; Gräfl. Teleki'sches Familienarchiv, Erdélyi Múzeum — Siebenbürgisches Museum, Klausenburg) wurden im Laufe der Zeit modifiziert und vergrößert. Der Bau begann um 1790 und wurde im Jahre 1795 vollendet. Wir können die Wirkung der Baukunst Blaumanns mit Aufmerksamkeit verfolgen. Das aufgebaute Haus (Abb. 89—90) widerspiegelt aber einen gewissen provinziatischen Zopfgeschmack. Die gedrückten Fensterachsen, das überhohe Mansardendach, der reizende zweiachsige Portal-Balkon der Hauptfassade, sind Kennzeichen einer typischen siebenbürgischen Bauart des XVIII. Jhs. Noch charakteristischer sind die Loggien der Hoffassade. Diese Loggien entstammen der Tradition der langdauernden siebenbürgischen Renaissance. Durch diese Loggien wird die siebenbürgische Renaissance mit dem Neoklassizismus verknüpft. Der Barock in Siebenbürgen hat im allgemeinen einen milderen, ruhigeren, klassizistischen Charakter, in starkem Zusammenhang mit der Siebenbürgischen ungarischen Volksseele.

*

Das denkwürdigste Denkmal der Übergangsepoche ist der Tholdalagi-Korda-Palast. (Abb. 91—94.) Graf Ladislaus II. von Tholdalagi (1748—1806) und seine Gemahlin, die Gräfin Anna Korda, liessen dieses Haus bauen. Die aus dem Gräfl. Bánffy'schen Familienarchiv (Erdélyi Múzeum) geschöpften Angaben und Baudokumente erklären die Baugeschichte des Palastes. Sein Meister, der aus Italien stammende *Carlo Justi* (1768—1808), der »*Geometra provincialis*« des Siebenbürgi-

schen Guberniums, entwarf und baute den Palast von 1801 bis 1809. Im Laufe der Arbeit tauchen mehrere neue Meisternamen auf: wie der des Baumeisters *Johann Sommer* und des auf den Marmortabellen der Hauptfassade arbeitenden Bildhauers und Malers *Michael Csűrös*. Der letztere ist ein denkwürdiges Mitglied der in der ersten Hälfte des XIX. Jhs. führenden Künstlerfamilie Csűrös. Das Haus — welches später der Gräfl. Bánffy'schen Familie zufiel — mit seinen dekorationslosen Wandflächen und mit der, in Siebenbürgen ungewöhnlichen, Riesenpilaster gegliederten Fassade wirkt imposant und würdevoll. Die Schlosserarbeiten der Fenstergitter (ähnlich den im Gernyeszeg'schen Museum des Grafen Domokos von Teleki bewahrten prachtvollen Gitterkunstwerken) sind Lokalschöpfungen. Auch das Portal-Balkon trägt eigenartige Lokalzüge. Die Säulenreihe der Hoffassade (Abb. 94.) bietet uns die schönsten Klausenburg'schen Loggien. Von dem eleganten, grossartigen Rokoko Blaumanns über den Josephinischen Zopfstil Leders führt der Weg der Stilentwicklung zum kühlen, italienisierenden Frühempire Justi's. Die Arkaden- oder Säulenreihe meldet sich in den wechselreichen Modulationen in der Klausenburger Profanarchitektur des XVIII. Jhs.; auch am Anfang des XIX. Jhs. wurde diese Bauart mit Vorliebe gewählt (Baron Jósika-Palast am Hauptplatz). Die in der ersten Hälfte des XIX. Jhs. tonangebende und blühende klassizistische kirchliche- und Profanarchitektur äussert sich in eigenartigen Zügen, und bietet ein würdiges Gebiet der ungarischen kunsthistorischen Forschung dar, welche in Siebenbürgen, dem östlichsten Gebiete der grossen westeuropäischen Stilströmungen, eine spezielle Ausdrucksart aufweisen kann.

Joseph Biró.

KLEINERE MITTEILUNGEN.

Eine bronzezeitliche Ansiedlung in Hatvan.

(Auszug.)

Im März 1934 hat das National-Museum die Aufdeckung einer Siedlung der Periode III der Bronzezeit begonnen. Die Fundstelle liegt am Abhang des Strázsaberges. In einer von durchschnittlich 1·40 m sind zwei Kulturschichten festzustellen, die aber beide in gleicher Weise die Periode III der B.-Z. vertreten. In beiden Schichten wurden die Spuren und Pfortenlöcher von länglich-rechteckigen Häusern festgestellt, deren Boden aus festgestampftem Lehm bestand. Hauptsächlich wurde Hauskeramik gefunden, ausserdem Knochen und Steingeräte und eine Gussform für kleine Bronzebarren. Die Ausgrabungen an der Stelle werden in diesem Jahre fortgesetzt.

Franz von Tompa.

Neuere Forschungen im Legionslager und in der Umgebung von Brigetio.

(Auszug.)

Die eigentliche Stelle und Form des Lagers wurde anlässlich der Grabungen in 1927—29 festgestellt. Die Ergebnisse, sowie die neueren Funde (Inschriften) um Brigetio werden demnächst in dem bei der R. C. Kommission in Frankfurt a/M erscheinenden Sammelband «Die Römer in Ungarn» vom Verfasser veröffentlicht. Der wichtigste Fund der letzten Jahre ist eine Bronzetafel mit dem Texte eines von Constantinus und Licinius erlassenen

Ediktes (Siehe St. Paulovics in Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano I, 1934, 547 ff).

Da aus deren Text hervorgeht, dass die Tafel im Fahnenheiligtum (apud signa) ausgehängt gewesen, veranlasste die Ungarische Akademie der Wissenschaften im J. 1934 an der Fundstelle eine Ausgrabung. Es wurden südlich vom Praetorium einige Versuchsgräben (Abb. 95) gezogen und dabei gleich anfangs an der ursprünglichen Fundstelle der (durch den Dampfflug zum Vorschein gebrachten) Tafel das noch fehlende inschriftliche Bruchstück derselben gefunden (Abb. 96). Die Grundmauern des gesuchten Fahnenheiligtums kamen aber nicht zutage; in den Versuchsgräben fanden wir überall nur Verwüstungen, die alles vernichtet hatten. (Abb. 97).

Die an der Fundstelle der Gesetztafel im Graben A vorhandenen drei viereckigen Steinblöcke (mit dicker Aschenschichte) könnten spärliche Überreste einer Baracke mit Holzkonstruktion sein (Abb. 99). Die grossen Kalksteinblöcke im Graben II und F, in der Mittelachse des Lagers sind als Postamente der Pfeiler der Thermal-Wasserleitung Tata-Brigetio zu betrachten (Abb. 98).

Da sämtliche Stücke der Tafel an einer Stelle, ziemlich hoch, gleich unterhalb der Humusschichte und oberhalb einer Verwüstungszone zum Vorschein gekommen sind, müssen wir die Fundumstände der Tafel etwa so rekonstruieren, dass ein neuzeitlicher «Forscher» die Tafel irgendwo in der Nähe, wahrscheinlich beim Ausplündern des Steinmaterials des Fah-

nenheiligtums fand und dieselbe, da er sie für Edelmetall hielt, in der Erde vor seinen Genossen schnell verbarg; später aber, nach dem inzwischen erfolgten Aufackern des immensen Grundstückes die Versteckstelle nicht wiederfinden konnte.

*

In den Gräberfeldern, südlich vom Lager, sowie in der Zivilstadt wurden auch diesmal mehrere Särge und Gräber aus dem IV. Jh. ausgegraben.

*

Im Spätherbst wurde der erste Hügel an der Donau, 1200 M östlich vom Lager untersucht. Der kleine Burgus (Abb. 100) der valentinianischen Zeit ward, wie auf einem *mons testacius*, auf den Schichten der Legionsziegelei erbaut. Es wurden bisher zwei Ziegelöfen freigelegt (Abb. 101). Die vorgefundenen, mehrere Hundert Ziegelstempel geben eine interessante Chronologie der durch Jahrhunderte hier betriebenen Ziegelfabrikation. Südlich von diesem Hügel liegt das Töpferviertel: die hier zum Vorschein kommenden Scherben und die in grosser Anzahl mitgefundenen Formen (darunter eine mit einer Germanen-Darstellung) werden bei Fortsetzung der Arbeiten unabsehbare Resultate für die Geschichte und Chronologie der Töpferindustrie Brigetios bringen.

Stefan Paulovics.

Ausgrabung bei Fonyód.

(Auszug.)

Im grossen Moore neben dem Plattensee bei Fonyód fanden Torfstecher Reste einer Ansiedlung. Die ausgeführte Probegrabung ergab, dass die kleine Gehöftanlage, mit teilweise erhaltenen Holzunterbauten aus der Zeit kurz um die ungarische Landnahme (IX. Jh.) stammen muss. Wichtig sind einige Holzgegenstände so z. B. ein Joch.

Alexander Gallus.

Gräber der Landnahmezeit aus Tiszabura.

(Auszug.)

In unserer archaeologischen Literatur bezeichnen wir mit «Landnahmezeit» die eineinhalb Jahrhundert lange währende Periode, welche dem Jahr der ungarischen Landnahme (896) folgte.

Im November 1934 fanden Erdarbeiter in Tiszabura (Komitat Szolnok) mehrere Gräber. Die systematische Grabung bestand in deren Aufdeckung und der Suche nach weiteren Gräbern. Im ganzen fanden wir 9 Gräber. (Siehe auf Abb. 102 den Situationsplan der Gräber).

Grab Nr. 1. Tiefe 0'60 m. Auf dem Rücken liegendes Skelett. Der linke Arm biegt sich senkrecht zum Becken, der rechte Arm hat nur eine leichte Biegung. Rechts am Rande des Beckens lag ein bronzenener Ring (Abb. 103, 6). An einem Finger der linken Hand war ein einfacher Ring, auf dem Kreuzbein war eine bronzene Schnalle (Abb. 103, 7 und in Naturgrösse Abb. 105). Auf dem unteren Teile des linken Oberschenkels ein kleiner eiserner Ring.

Grab Nr. 2. Tiefe 0'50 m. Die Lage des Skeletts ist ungestört, der rechte Arm biegt sich senkrecht zum Becken.

Grab Nr. 3. Tiefe 0'50 m. Lage ungestört. Der linke Arm biegt sich zum Becken.

Grab Nr. 4. Tiefe 0'60 m. Durch die Erdarbeiter zerstört.

Grab Nr. 5. Durch die Erdarbeiter zerstört.

Grab Nr. 6. Oberhalb des Grabes kam ein Bronzering zu Tage. Ausserhalb des linken Ellenbogens lag ein bronzenener Ring (Abb. 103, 9), neben dem linken Oberschenkel ein Silexstück, ein eiserner Feuerschläger und ein Wetzstein (Abb. 103, 8). Neben der rechten Hand war eine Pfeilspitze von Y-Form (Abb. 103, 10), neben dem rechten Knie eiserne Fragmente.

Grab Nr. 7. Tiefe 0'50 m. Die Lage des

Skeletts ist ungestört. Der linke Arm biegt sich zum Becken. Links auf dem Becken lag eine Eisenschnalle von «Hufeisenform» (Abb. 103, 4).

Grab Nr. 8. Tiefe 1'20 m. Nur ein zerstörtes Skelett.

Grab A. Das Grab wurde vor der systematischen Grabung aufgedeckt. Beiderseits des Kopfes stand je ein Gefäss (Abb. 104, 1: von dunkelgrauer Farbe. Höhe 11'5 cm. 2: von gelber Farbe. Höhe: 17'4 cm). Rechts auf dem Brustkorb lagen zwei Pfeilspitzen nebeneinander. Inmitten des Beckens war ein eiserner Feuerschläger (Abb. 103, 1).

Als Streufund kam ein bronzener Ring ans Licht (Abb. 103, 5).

Die Richtung der Gräber war im Grossen Ganzen O—W. Die Toten lagen mit den Köpfen nach Westen.

Das Skelettmaterial aus allen Gräbern arbeitete Lajos Bartucz auf. Die Dolichocephalen überwiegen die Brachicephalen. In der Rassenmischung dieser Menschen nennen wir als überragende Elemente, die nordische, kaukasische und eine mongoloide Rasse. Es ist wahrscheinlich, dass wir sogar mit Elementen der Zeit vor der Landnahme (Avaren) zu rechnen haben.

Die Skelette kamen in die ethnographische Sammlung des Ungarischen Historischen Museums, die Altertümer in die Archaeologische Abteilung (Inv. Nr. N. 20, 1934).

Die Friedhöfe der Landnahmezeit können in zwei grosse Gruppen gesondert werden. Die eine Gruppe bilden die krigerisch-nomadischen Gräber, vorwiegend des X. Jahrhunderts, die andere Gruppe die durch grosse Gräberzahl sich auszeichnenden Friedhöfe des XI. Jahrhunderts, in welchen unter den Funden Schläfenringe, Torques und bronzene Armringe mit Tierköpfen dominieren.

Unser Fund gehört streng genommen keiner der beiden Fundgruppen mehr an, steht aber dem Material aus dem X. Jh. näher.

Seine chronologische Stellung entneh-

men wir auch aus der typologischen Untersuchung der Schnalle mit dem Löwen. Als in der Form verwandte Stücke (meist mit Löwen verziert) sind mir die folgenden Stücke bekannt: Aus Aboba-Pliska (Bulgarien) (Abb. 106). Im Nationalmuseum zu Sofia. 2—4. Von den Inseln des Ägäischen Meeres. Im Ethnographischen Museum zu Athen. 5—8. Stücke ohne Fundort. Im Griechisch-Römisch-Byzantinischen Museum zu Istanbul. 9. Gefunden bei Laurion (Griechenland), nebst einer Basilika, mit einer Münze des Johannes Zimisces (969—976). 10. Kastro von Tigani (Samos). Aus einem Grab im Nordschiff der grossen Basilika (Abb. 107). 11—18. In Istanbul gekaufte Stücke in der Sammlung des H. H. Peirce (Bangor, USA). 19. Eine aus Kleinasien im Louvre; und mehrere Stücke im Museum für Kunst u. Gewerbe zu Hamburg. Der wichtigste Fund ist der von Laurion. Nach diesem können wir die Entstehungs- und Benützungszeit dieses Schnallentyps in der zweiten Hälfte des X. Jhts fixieren. Die Bestimmung der Fabrikszentren ist noch nicht möglich; diese Orte lagen zweifellos auf dem damaligen Gebiete des Byzantinischen Reiches. Nach Ungarn konnte unser Fundstück als Import oder Geschenk gelangen, wo es im Material der Landnahmezeit eine vereinzelte Stellung einnimmt.

Die Schnallentypen gehen auf die Hackenschnallen zurück, welche Rostovtzeff sammelte und aufarbeitete (Bronzeschnallen aus Südrussland, *Præh. Zeitschr.* Berlin, XXII. 1931. 46 ff). Die Schnalle von Tiszabura existiert als Typus in der ungarischen spätmittelalterlichen Toreutik. Ich denke an Exemplare, deren schönstes die Schnalle von Kigyós ist (Abb. 7, 108). Unlängst beschäftigte sich damit Zoltán Tóth: Die Bedeutung der Schnalle von Kigyóspuszta, ung., *Turul*, XLVII. 1933. 11 ff) und konnte sein Entstehungsdatum auf die Mitte des XIII. Jh. fixieren. *Tibor Horváth.*

Beiträge zu den vorgeschichtlichen Handels - Kultur und Völkerwanderungswegen Siebenbürgens.

(Auszug.)

Die geographische Lage sowie der Reichtum an Naturschätzen sichern Siebenbürgen eine hervorragende Stellung in der Kulturgeschichte der Vorzeit Europas. Im Folgenden beschäftigen wir uns mit einigen Funden, und verfolgen ihre Verbreitung auf beiliegendem Plane auch überhalb der geographischen Grenzen Siebenbürgens. (Abb. 109.)

1. Obsidian.

Der Obsidian kommt in Siebenbürgen (in situ) in Glod und Cserbelamit mit Basalt gemischt, am Ufer des Kiszamos bei Kolozsvár mit Kiesel gemischt, endlich in ganz kleinen Mengen in Valea Brad (Kom. Hunyad) vor, hier jedoch war er eben deshalb für die gewerbliche Verwertung ungenügend. Die Obsidiannuclei, welche halb- oder ganz bearbeitet als Einzelfunde oder Siedlungsfunde vorkommen, stammen aus der Tokaj-Hegyalja Gegend. Unser Plan (Abb. 109) weist 99 Fundorte auf. Wir geben sie in alphabetischer Reihenfolge, daneben in Klammern die betreffende Nummer des Planes. Die Literaturangaben sind in den Anmerkungen des ungarischen Textes vorhanden.

Das Ergebnis der angeführten 99 Fundorte lässt sich folgendermassen zusammenfassen:

1. Der Obsidian gelangt aus dem Tokaj-Gebiet durch die Haupt- und Nebentäler der Flüsse nach Siebenbürgen.

2. Der Obsidian kam teilweise als Tauschmaterial, teilweise brachten ihn die ethnischen Strömungen mit sich.

3. Der Zeitpunkt dieser Strömungen sowie der Charakter ihrer Kulturen ist schon ziemlich sicher feststellbar.

a) Die Spuren der Bükker Kulturfacies kennen wir aus Tordos (Kom.

Hunyad), aus Marosvásárhely und Gerneeszeg (Kom. Marostorda), also aus dem Tale des Maros. Unbekannt sind noch die Funde aus dem Tale des Szamos. Wahrscheinlich gelangten die ersten Obsidiane mit der Bükker Kultur nach Siebenbürgen.

b) Borberek, Nagyiklód, Nándorválya, Tordos sind die wichtigen Etappen der zweiten Kulturwelle, der sog. Theisser-Kultur.

c) Bács, Biharderecske, Kolozsvár, Magyargorbó, Magyarvosta, Marosvásárhely, Málnás, Nagyvárad, Nádasdaróc, Sepsibükszád, Szentegyed, Szilágysomlyó, Tasnádbalázsháza beweise die Art und den Charakter der dritten Welle. Mit Ausnahme von Málnás und Sepsibükszád, welche der Tripolje-Kultur nahestehen, gehören sie alle der Bükker-Kultur an. In dieser Aufzählung sind nur jene Fundorte der bemalten Keramik mitgeführt, wo auch Obsidian vorkommt.

d) Diese Kultur wird von einem aus dem Westen einströmenden Volk verdrängt, welche neue Verzierungsarten, wie den Furchenstich, die Linsen- und Strickverzierung, mit sich bringt. Sie durchwanderten die obsidianreichen Gebiete Oberungarns und sorgten durch ihren Tauschhandel für die ständige Nachlieferung des Gesteines. Diese Welle war eine besonders kräftige. Die wichtigsten Fundorte, wo auch Obsidian vorkommt, sind folgende: Alsózsuk, Apahida, Barátka, Bács, Bethlen, Boncnyires, Déva, Érmihályfalva, Felsőszentmihályfalva, Girólt, Kolozs, Kolozsvár, Magyarborzás, Málnás, Mezősámsond, Oláhnémeti, Ráton, Szacsva, Szamosujvár, Szentegyed, Sztrigyszentgyörgy, Tasnádbalázsháza, Várkudu, Magyarvosta.

e) Auf dem Burgberg zu Ottomány, auf dem Hügel bei Perjámos, auf dem grossen Wall bei Pécska-Szemlak, sowie in Szentegyed erscheint der Obsidian in kupferzeitlicher Umgebung und auch sein Gebrauch verringert sich.

Für das besonders häufige Vorkom-

men des Obsidians auf einzelnen Gebieten muss ich folgendes bemerken: Das Berettyó-Tal war eine ebensolch wichtige Strasse der Vermittlung, wie das Tal des Sebeskörös. Auf diesen Übergangsgebieten — die noch dazu in der Nähe des Szolnokdobokaer Salzgebietes sind, ist das ofte Vorkommen solcher Fundorte leicht verständlich. Als dritte Möglichkeit könnte man die Existenz von Verteilungszentren annehmen. Die Fundorte im Komitat Hunyad weisen Zusammenhänge mit der bemalten Keramik der Theiss-Kultur auf, auch dient die erwähnte westliche Einwanderung zu ihrer Erklärung. Ob sie in das Hárómszék-Gebiet auch mit der bemalten Keramik gelangt wäre, lässt sich noch nicht mit Sicherheit behaupten. Sicherlich brachte sie auch hieher die westliche Einwanderung mit. *Martin v. Roska.*

Freilegung einer Römerfestung in Nógrádverőce.

(Vorläufiger Bericht, Auszug.)

Am Donau-Knie, nordwestlich von Vác, liegt die von Bergen umgebene Ortschaft Nógrádverőce (Abb. 110) im Mittelpunkt der nach Norden führenden Täler und Strassen. Ein km östlich von der Gemeinde wurde im Jahre 1934 auf dem Kreuzhügel ein 23 m langer röm. Burgus mit zugebauten starken Flügelmauern und mit zwei Seiten-Türmchen ausgegraben (Abb. 111 u. 112). Man hat mehrere Hundert — ausnahmslos valentinianische — Ziegelstempel gefunden, die mit den gefundenen Münzen und anderen Kriterien die Festung in das Ende des IV. Jahrhunderts datieren.

Die auf einer praehistorischen Siedlung angelegte Festung ist aus Trachyt, Kalkstein und zum Teil aus Spolien erbaut. Den Mittelpunkt derselben bildet der Burgus, in seiner Mitte mit zwei aus grossen Ziegeln gemauerten Tragpfeilern, mit zwei Vorratsgruben (am Plan Abb. 112

«Vermek»), mit hergestelltem Brunnen (Kút), Mühle (Malomkö) und in der Südost-Ecke mit zwei, den Eingang sichernden Pfeilern. Die — beim Burgus mit regelmässigen Quadern verkleideten — Mauern der an dem linken, barbarischen Ufer der Donau stehenden Festung sind bis 320 cm Breite stark gebaut.

Das Vorhandensein des Steinblockes in der Mitte des westlichen Türmchens (für eine Wendeltreppe) spricht dafür, dass die Annäherung an die eigentliche Festung nur oberhalb der hohen Flügelmauern von den Seitentürmchen aus möglich war. Dass dieses System aber im Feindesland zu gefährlich war, und damit schon die Römer aufhörten, beweist der Umstand, dass am Ende der tief ausgehobenen Flügelmauern die römische Humusschicht sich ganz tief zeigte und an diesen Stellen keine moderne Verwüstungsschicht gefunden wurde.

Nördlich von der Festung wurden mehrere (im Plan numerierte), meist mit Ziegeln ausgestattete Gräber aus dem IV. Jh. gefunden.

Am gegenseitigen römischen Ufer, auf der Insel Szent-Endre sind die Überreste der kleineren Gegenfestung zu sehen. Die Tradition benennt beide Überreste als «ehemalige Brücke». Am 3. Nov. 1934 hatten wir das Glück bei niederem Wasserstand am linken Ufer in der Richtung des östlichen Türmchens die Pfosten der Konstruktion einer Schiffbrücke auffinden zu können (Abb. 113). Angesichts der nirgend in der Umgebung von Aquincum so nahe stehenden Berge haben wir in diesem höchst wichtigen Fund die bei Ammianus Marcellinus erwähnte (XXX, 5) Schiffbrücke des Valentinianus aus dem Jahre 375 zu erkennen, mit den *quadi speculantes* an den Berggraten.

Die Festung wurde vollständig ausgegraben und für die Zukunft restauriert. Die rohen Bernsteinstücke unter den Funden sprechen dafür, dass hier eine Austauschstelle des nordischen Bernsteinhandels war. *Stefan Paulovics.*

Die Nationalität der alten Makedonen.

(Auszug des am 14. Mai 1934 gehaltenen Vortrages.)

Die neuesten Forschungen auf sprachwissenschaftlichem wie archäologischem Gebiete haben mehrfach den Beweis erbracht, dass nicht nur die Dorier makedonischen Ursprunges sind, — wie dies aus Herodot erhellt — sondern auch die übrigen griechischen Stämme. Auf dem Gebiete des heutigen Hellas waren die Ionier das erste arisch-griechische Volk. (2000 v. Chr.) Ihre charakteristischen Tongefässe — sog. minysche Keramik — sind von Makedonien bis zum Peloponnes überall zu finden. Die nächste Welle bilden die um 1500—1600 eingewanderten Achaier. Unter kretischem Einfluss entwickelt sich bei ihnen aus dem vorerwähnten Vasentyp die Form der sog. mykenischen Gefässe. Ihren nördlichen Ursprung beweisen zahlreiche, auf den Norden hinweisende Elemente ihrer Kultur (der Megaron-Typ), und besonders die Gräber aus Trebenischte (6. Jh. v. Chr.). Diese beweisen, dass die Kultur der dort verbliebenen Achaier sich von dem Kretischen Einschlag völlig freihalten konnte. Bekanntlich war die Sprache der Achaier die griechische. Die auch bei Homer vorhandenen griechischen Städtenamen in Makedonien wiesen auf griechische Siedlungen hin, einige Gruppen der Wandernden müssen also dort zurückgeblieben sein. Dies muss sich auch auf die späteren dorischen und auf die aus dem Nordwesten kommenden griechischen Stämme beziehen. Diese von dem Meere und von ihren nach dem Süden gezogenen Stammesbrüdern isolierte Gruppe entwickelte ein selbständiges Staats- und Kulturleben. Die im Süden angesiedelten, mit den Urbewohnern vermischten Griechen nannten sie *Μακεδνοί*, *Μακεδόνας* d. h. gross, schlank, scheinbar haben sie die arischen Rasseeigentümlichkeiten rein bewahrt.

Makedonien war also die erste griechische Siedlung und hat sein Griechentum auch weiter behalten. Seine Bewohner galten doch nicht als Hellenen, weil sie bis zum Zeitalter Philips II. nicht Mitglieder der Amphyktyonie zu Termopylae waren. Hieraus ergibt sich, dass sie griechisch gesprochen haben, obwohl sie ihre Aufzeichnungen — welche dies über alle Zweifel beweisen könnten — nicht in den bleibenden Marmor geschrieben haben, wie ihre südlichen Brüder. Auffallend war aber bei den makedonischen Griechen das Fehlen jener Befestigungen, welche im Süden schon lange bestanden haben. Die auf höchst schwierigem Terrain unternommenen Forschungen des Vortragenden haben in dieser Hinsicht wichtige Resultate erbracht, indem sie zahlreiche Spuren jener Befestigungen aufdeckten, welche die strategisch wichtigen Stellen sicherten und zugleich für das in der Ebene angesiedelte Volk Schutzstätten boten. Ein besonders schönes Beispiel hierfür ist der Befestigungsring auf der fruchtbaren Hochebene von Haliakmon, beim heutigen Selitsa und Siatista, auf dem Gebiete des einstigen Fürstentumes Elinaia. Die Befestigungen weisen auf eine Entstehungszeit, wo jeder kleine Staat sich nach allen Seiten zu beschützen suchte, so dient also die Gründung des makedonischen Staatenbundes unter der Hegemonie von Orestes (um 700 v. Chr.) als terminus ante quem. Das ist gerade die Zeit der letzten dorischen Wanderungen. Es ist ein leichtes zu beweisen, dass diese makedonischen Ruinen noch älteren Ursprunges sind und daher als Ursiedlungsform des Griechentums gelten können. Derselbe Typus kommt nämlich nicht nur bei den südlichen Griechen und Doriern vor (Akrokorintos, Larissa in Argos und Thessalien), sondern auch bei den vom kretischen Einfluss unberührten Achaiern. (Lykosura, Ithome.) Somit sind also die makedonischen Festungsreste die ältesten Beispiele dieses eigen-

artigen Types und zugleich die Beweise der makedonischen und griechischen Blutsverwandtschaft.

Prof. Dr. Anton D. Keramopulos.

Die neueren Ausgrabungen in Solymár.

(Auszug.)

Verf. berichtet von dem diesjährigen Fortgang der Ausgrabungen, welche die aus mehreren Räumen bestehenden Reste einer mittelalterlichen Festung zutage förderten. Bei dieser Gelegenheit wurden auch mehrere Waffen und Rüstungsgegenstände gefunden.

Arisztid von Valkó.

Die Dorfkirche von Nyék bei Buda.

(Auszug.)

Im vorjährigen Band berichtete der Verf. über das von ihm gefundene Jagd- und Lustschloss des Königs Mathias. Als Fortsetzung folgt jetzt eine Erläuterung über die in ungefähr 150 m Entfernung gefundene Dorfkirche von Nyék. Die Kirche stammt aus den Zeiten der Arpadenkönige. Das beweist in erster Reihe die ältere, halbkreisförmige Apsis. Die Kirche wurde Ende des XV. oder Anfangs des XVI. Jahrh. mit einer neuen Apsis, ferner mit zwei Sakristeien und einem Turm erweitert. Als Bestattungsort des Dorfes Nyék diente sowohl das Schiff als auch das Sanktuarium und die Sakristei, was die gefundenen zahlreichen Skelette beweisen.

Unter den Funden ist hervorzuheben der Eckbeschlag einer Missale im romanischen Stil mit zwei einander gegenüberstehenden Pfauen, die gemeinsam mit ihrem Schnabel ein Kreuz halten.

Alexander von Garády.

NACHTRÄGE

zum Aufsatz «Evagationes spiritus»

(Arch. Ért. XLVI., 1934., S. 121. ff.).

Anlässlich meiner Besprechung des Altarflügels mit allegorischer Darstellung und Christus am Ölberg wies ich unter Note 2 auf S. 124 darauf hin, dass die Provenienz dieses Stückes aus Blasius Höfels Sammlung durch die österreichische Forschung konstatiert wurde. Ich lege Gewicht darauf, diese Tatsache nachträglich auch hinsichtlich der Ährenkleid-Madonna und der Apostelmartyrien festzustellen. Mir wurden die noch unveröffentlichten Ergebnisse auf indirektem Wege zur Kenntnis gebracht und zugleich als Grund der Identifizierung der Höfel'sche Versteigerungskatalog genannt. Wie mir jetzt Herr Dr. Otto Benesch, Wien, mitteilt, ist die Identifizierung der Apostelmartyrien Verdienst von Herrn Dr. Karl Oettinger, während die der beiden obengenannten Tafeln in Esztergom auf seine Anregung durch Herrn Dr. Benesch erfolgte.

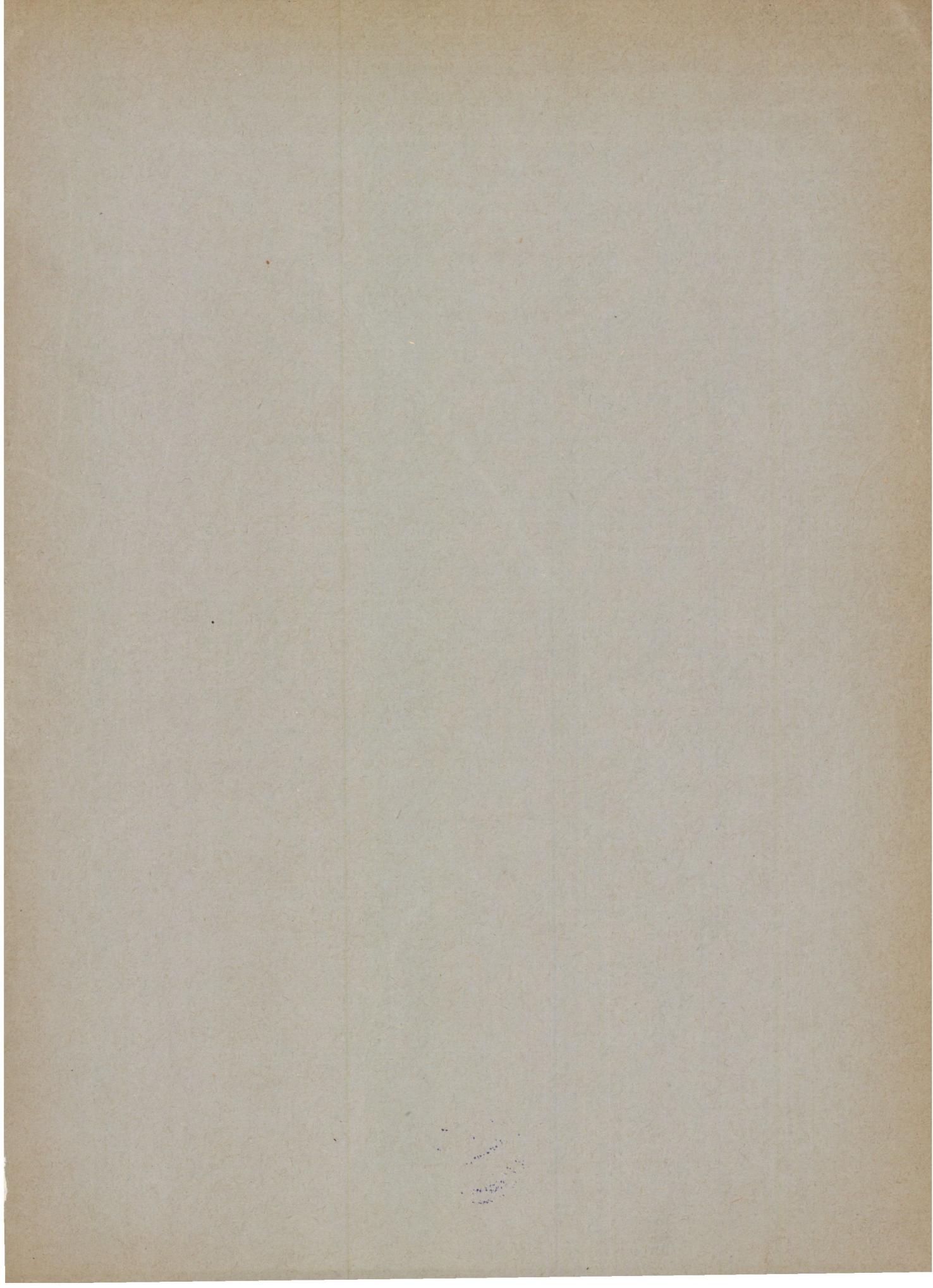
Beim Verfassen meines Aufsatzes war es mir bereits bekannt, dass die Ährenkleid-Madonna, die ich früher («Gazette des Beaux-Arts» 1932, II, p. 136) als «österreichisch-alpenländische» Arbeit bezeichnete, von Herrn Dr. Benesch dem Meister von Hallein und damit eindeutig der salzburgischen Schule zugeschrieben wird.

Zum Thema des guten und des bösen Beters ist es zu bemerken, dass seine früheste, bis jetzt bekannt gewordene Darstellung im Codex 1404 der Biblioteca Casanatense in Rom enthalten ist. Diese wertvolle Allegoriensammlung vom Beginn des XV. Jahrhunderts wurde von Fritz Saxl entdeckt und in der Festschrift für Julius Schlosser, Wien 1927, ausführlich besprochen (vgl. S. 115, 117).

18. November 1934.

Andreas Pigler.

TARTALOM.

	Lap
LUIGI D. UGOLINI: A legújabb olasz archaeológiai kutatások Albániában	1
UGO FERRAGUTI: A vulci-i etruszk bika gipszmásolata a M. N. Múzeumban ..	5
SZABÓ KÁLMÁN: A Kecskeméti Múzeum ásatásai	9
PAULOVICS ISTVÁN: Dolichenus-háromszögek tartója Brigetióból	40
ERDÉLYI GIZELLA: Aeneas menekülése	49
MÁRKINÉ POLL KATALIN: Kürtösvégű karkötők az avar-korból	56
KAMPIS ANTAL: Lőcsei Pál mester	66
HÖLLRIGL JÓZSEF: A csengeri ref. templom kriptájának leletéről	97
BIRÓ JÓZSEF: Két kolozsvári főúri barokk-palota	115

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

TOMPA FERENC: A hatvani bronzkori lakótelep	133
PAULOVICS ISTVÁN: Újabb kutatások a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak környékén	134
LÁSZLÓ GYULA: Előzetes jelentés a kiskőrös-vágóhídi dűlői ásatásokról	140
Ifj. dr. GALLUS SÁNDOR: Előzetes jelentés a fonyód-bélatelepi ásatásról	141
HORVÁTH TIBOR: Honfoglaláskori sírok Tiszaburán	141
BARTUCZ LAJOS: A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak embertani vizsgálatának előzetes eredménye	148
ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz	149
PAULOVICS ISTVÁN: A nógrádverőcei római erőd feltárása	158
Prof. Dr. ANTON D. KERAMOPULLOS: A régi Makedonok nemzetisége	163
Dr. VALKÓ ARISZTID: Solymár-vár újabb ásatási eredményei	164
GARÁDY SÁNDOR: A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. II.	165
PIGLER ANDOR: Pótlások az «Evagationes spiritus» c. cikkéhez	169

KÖNYVISMERTETÉSEK.

VALENTIN KUZSINSZKY: Aquincum. Ausgrabungen und Funde (<i>Oroszlán Z.</i>)	170
NAGY LAJOS: Az aquincumi orgona. (<i>Erdélyi G.</i>)	172
Dr. HEINRICH DRERUP: Die Datierung der Mumienporträts. (<i>Marót Károly</i>) ...	173
KADIĆ OTTOKÁR: A jégkor embere Magyarországon. — Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn (<i>Gál István</i>)	175
J. BAYER: Der vor- und frühgeschichtliche Mensch auf dem Boden des Horner Bezirkes (<i>Ifj. dr. Gallus Sándor</i>)	176
Teleilat Ghassul I. Compte rendu des fouilles du l'institut biblique pontifical (<i>Ifj. dr. Gallus Sándor</i>)	177
Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. (<i>Rév helyi (Réh) Elemér</i>)	178
Tanulmányok Budapest multjából. II. 1933. (<i>Zádor Anna</i>)	180
Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. (<i>Rév helyi (Réh) Elemér</i>)	181

* * *

Márton Lajos † (<i>Tompa F.</i>)	183
Gróf Calice Ferenc † (—r —l.)	185
Prof. Ernst Steinmann † (—d—)	185

Az **Archaeológiai Értesítő** szerkesztőségének szánt összes küldeményeket kérjük
Hekler Antal egyetemi tanár címére **Budapest, II., Pálffy-tér 5. sz.** küldeni.

Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

